

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐՄԻՆԵ ԳԱԳԻՆՅԱՆ

ԻՆՖԻՆԻՏԻՎԻ
ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2014

ՀՏԴ
ԳՄԴ
Գ

Հրատարակության է երաշխավորվել Երևանի պետական համալսարանի
ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի կողմից

Գիտական խմբագիր՝ Բ.Գ.Պ., պրոֆեսոր **Լ. Ս. Հովսեփյան**

Գրախոսներ՝ Բ.Գ.Թ., դոցենտ **Վ. Զ. Պետրոսյան**
Բ.Գ.Թ., դոցենտ **Ա. Պ. Հայրապետյան**

Գագինյան Արմինե

Գ Ինֆինիտիվի տիպաբանությունը:- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2014,
240 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է ինֆինիտիվի տիպաբանական բնութագրմանը: Վեր են հանվում ինֆինիտիվի հասկացական և քերականական կարգերն ու բայական համակարգում հակադրությունների տիպաբանական զարգացման առանձնահատկությունները: Ուսումնասիրվում են հին հայերենի անցյալ և անորոշ դերբայների շարահյուսական տարբեր կիրառությունները, նրանց ծագումնաբանական առնչությունները և տիպաբանական բնութագրումը, այլ լեզուների հնարավոր ազդեցությունները, ինչպես նաև անորոշ դերբայի բնականությունը ժամանակակից հայերենում: Աշխատանքում որոշակի լույս է սփռվում լեզուների համեմատական և տիպաբանական ուսումնասիրության վրա, ուստի այն կարող է հետաքրքրել ինչպես համեմատական և տիպաբանական լեզվաբանության մասնագետներին, այնպես էլ առհասարակ հայոց լեզվի ուսումնասիրությամբ զբաղվողներին:

ՀՏԴ
ԳՄԴ

ISBN

© Գագինյան Արմինե, 2014
© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014

Առաջաբան

Լեզվի քերականական համակարգը նրա հիմնական առանցքն է, որի ուսումնասիրությունը դարեր ի վեր գրավել է մտածողների և լեզվաբանների ուշադրությունը: Լեզուն ժամանակի ընթացքում ենթարկվում է որոշակի փոփոխությունների, որոնցից գերծ չի մնում նաև նրա քերականական համակարգը, այդ թվում բայի անվանական ձևերը: Ուշագրավ է, որ լինելով անվան և բայի միջակայքում, այս ձևերը ժամանակի ընթացքում անցում են կատարում անվանական համակարգից բայական համակարգ կամ հակառակը: Լեզուների դերբայական համակարգերի զարգացման զուգադրական ուսումնասիրությունը կարևոր է ոչ միայն տվյալ լեզվի քերականական կառուցվածքի լիակատար նկարագրության, այլև ընդհանուր լեզվաբանական և տիպաբանական տեսակետից, քանի որ այդ համակարգերում առկա դերբայական ձևերի, այդ թվում նաև ինֆինիտիվի ձևակազմական ու շարահյուսական առանձնահատկություններն ունեն նաև տիպաբանական-դասակարգողական արժեք. օգնում են համակարգային և կառուցվածքային տեսանկյունից բացահայտելու ինֆինիտիվի հասկացական և քերականական կարգերը, նրա քերականացման ուղիները, բայի դիմավոր և անդեն ձևերի հետ կազմած նրա հակադրությունների չեզոքացման հիմքերը, նրա պատմական առնչությունները դերբայական այլ ձևերի հետ:

Ներկա աշխատությունը, ըստ էության, առաջին փորձն է տալու ինֆինիտիվի, հատկապես հայերենի անորոշ դերբայի տիպաբանական բնութագիրը: Այստեղ ներկայացվել են անորոշ դերբայի, ինչպես նաև անցյալ դերբայի զարգացման միտումները ընդհանուր տիպաբանության համատեքստում:

Հատկապես ուշադրություն է դարձված հին գրական հայերենի (գրաբար) անցյալ և անորոշ դերբայների ձևակազմական ու գործառական առանձնահատկություններին՝ հինգերորդ դարի դասական մատենագրության լեզվական տվյալների հիման վրա: Մասնավորապես հետազոտված են անցյալ և անորոշ դերբայների շարահյուսական տարբեր կիրառությունները տիպաբանական առումով՝ նկատի ունենալով ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ թարգմանական բնագրերը, քննված են այլ լեզուների հնարավոր ազդեցու-

թյունները և պատճենման արտահայտությունները: Ուսումնասիրվել են նաև նշված դերբայների ծագումնաբանական առնչությունները հնդեվրոպական այլ լեզուների համապատասխան կազմությունների հետ և դրանց պատմական զարգացման ընդհանուր միտումների տիպաբանական զուգահեռները, արվել են որոշակի եզրահանգումներ: Հաշվի առնելով հայերենի անորոշ և անցյալ դերբայների ցուցիչի ընդհանրությունը՝ ուսումնասիրվել են նրանց քերականացման ուղիները տարաժամանակյա տիպաբանության տվյալների լույսի ներքո: Քննության է առնվել նաև անորոշ դերբայի բնականությունը ժամանակակից հայերենում՝ ըստ բնական լեզվաբանության տվյալների:

Գլուխ I. Ինֆինիտիվի ծագման և բնույթի հարցերը (պատմական ակնարկ անտիկ շրջանից մինչև մեր օրերը)

1.1. Ինֆինիտիվի ծագման և բնույթի հարցը անտիկ քերականություններում

Ինֆինիտիվի ծագման և բնույթի հարցերը պատկանում են այն սակավաթիվ հարցերի շարքին, որոնք ներառվել են անտիկ քերականական մտքի հետաքրքրությունների շրջանակում: Ընդ որում, եթե նրա ծագման խնդրով զբաղվել են հնդիկ քերականները, ապա բնույթի հարցը հետաքրքրել է և՛ հույներին, և՛ հռոմեացիներին, և՛ հնդիկներին: Խնդիրը հիմնականում լուծվել է՝ կախված այն բանից, թե ինչպիսի արտահայտություն ունի ինֆինիտիվը այս կամ այն լեզվում: Այսպես, հույն և հռոմեացի քերականները, հիմք ընդունելով հունարենի և լատիներենի ինֆինիտիվի առանձնահատկությունները, այն ներառում են բայական համակարգում, իսկ հնդիկ քերականները, սանսկրիտի ինֆինիտիվի քերականական առանձնահատկություններից ելնելով, համարում են այն անուն: Բանն այն է, որ թե՛ հունարենի և թե՛ լատիներենի ինֆինիտիվները օժտված են բային հատուկ այնպիսի քերականական կարգերով, ինչպիսիք են ժամանակի և սեռի քերականական կարգերը, որոնք էլ հիմք են հանդիսանում ինֆինիտիվին բայական բնույթ վերագրելու համար: Սակայն հունարենի, ինչպես նաև ավելի ուշ լատիներենի լեզվաբանական քննության ավանդույթներում կան նաև այլ տեսակետներ ինֆինիտիվի բնույթի վերաբերյալ, որոնց համաձայն ինֆինիտիվը մակբայ է, բայի եղանակ և այլն:

Ինֆինիտիվը՝ բայ, անուն համարելու կամ նրան բայի և անվան միջև միջին դիրք վերագրելու պատճառը թերևս այն է, որ ինֆինիտիվը՝ որպես բայի անդեմ ձև, ներառում է ինչպես անվան, այնպես էլ բայի հատկանիշներ: Ինֆինիտիվի բնույթի և նրա խոսքի մասային պատկանելության հարցի լուծումը կապված է նաև խոսքի մասերի դասակարգման սկզբունքների հետ: Կախված այն բանից, թե ինչ հիմունքով է կատարվում դասակարգումը՝ ձևական, իմաս-

տային, թե կիրառական, ըստ այդմ էլ լուծվում է նրա բնույթի հարցը: Այսպես, ձևական և կիրառական տեսակետից ինֆինիտիվը, որպես կանոն, համարվում է անուն, իսկ իմաստային տեսանկյունից՝ բայ:

Հայտնի է, որ դեռևս սկսած Արիստոտելից՝ մեծ տեղ էր հատկացվում հենց լեզվի բովանդակային կողմին՝ կապված լեզվի և մտածողության անբաժանելի կապի գիտակցման հետ, որի հիման վրա էլ ենթադրվում էր տրամաբանության և քերականության փոխադարձ կապը: Այստեղից էլ բխում էր Արիստոտելի՝ խոսքի մասերի դասակարգումն ըստ իմաստային հատկանիշի, որի համաձայն էլ նա ինֆինիտիվը դասում է բայի շարքում, քանի որ ինֆինիտիվի կարևորագույն հատկանիշներից է համարում ժամանակի իմաստի արտահայտումը¹:

Ստոիկները նույնպես ինֆինիտիվը դասում են բայի շարքում, քանի որ արդեն նրանք ինֆինիտիվի մեջ նկատում են բայական հասկացության բուն արտահայտությունը:

Ալեքսանդրիայի դպրոցի քերականների և բանասերների ավանդը ինֆինիտիվի պատմության մեջ բնորոշվում է նրանով, որ ինֆինիտիվը ստացավ այն անունը, որի լատիներեն թարգմանությունը հայտնի է ներկայիս կենդանի լեզուներում: Նրանք առաջինը ինֆինիտիվը անվանեցին անորոշ՝ *ἀπαρέμφοτον*², սակայն սխալմամբ համարեցին բայի եղանակ²:

Ընդ որում, ինֆինիտիվի՝ եղանակի կարգին վերագրելու հարցը միանշանակորեն չի մեկնաբանվում: Այսպես, ըստ Լերշի, հույն քերականները, ինֆինիտիվը համարելով բայի եղանակաձև, այն հակադրել են սահմանական եղանակին: Սահմանականը նրանք համարել են ծանուցող եղանակ, իսկ ինֆինիտիվը՝ ոչ հստակ բնորոշող: Սա, անշուշտ, ճիշտ լինել չէր կարող, քանի որ ինֆինիտիվը ոչ միայն սխալ էր թարգմանվում, այլև խոսքի մասերի համակարգում փոխում էր իր տեղը: Թերևս իրավացի է Յու. Յոլին, որը պնդում է, որ ինֆինիտիվը ինֆինիտիվ է համարվել ոչ թե մյուս եղանակաձևերի հակադրությամբ, այլ ի հակադրություն բային՝ ընդհանուր առմամբ: Այսինքն՝ ըստ նրա, ընդհանուր առմամբ բայը, բացի էական հատկանիշներից, տարբերակում է նաև ոչ էական հատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ թվի, եղանակի և դեմքի քերականական կարգերը:

¹ Jolly J., Geschichte des Infinitivs im Indogermanischen, München, 1873, S. 13.

² Jolly J., նշվ. աշխ., էջ 15-16:

Իսկ երկու էական հատկանիշները՝ բայական սեռն ու ժամանակային հարաբերությունը, հատուկ են և՛ դիմավոր բային, և՛ ինֆինիտիվին: Ի հաստատումն իր հիշյալ կարծիքի, նա նշում է, որ սահմանականի անվանումը հույն անտիկ քերականության մեջ ավելի ուշ է ի հայտ եկել³:

Հայացք ձգելով ինֆինիտիվի պատմությանը՝ կարելի է փաստել, որ նախապես ինֆինիտիվը մի կողմից համարվում է բայ, իսկ մյուս կողմից՝ ընդունվում է նրա ինքնատիպ, բայի մյուս ձևերից զգալիորեն տարբերվող էությունը, որն ակնհայտ է դառնում Արիստարքեսի դպրոցի ներկայացուցիչների կողմից ինֆինիտիվի անվանման և բայի այլ սահմանումների մեջ: Արիստարքեսի դպրոցի աշակերտ Տրիֆինը ավելի է հեռու գնում և պնդում է ոչ միայն այն, որ ինֆինիտիվը եղանակածն չէ, այլև այն, որ ինֆինիտիվը վերացական իմաստ ունի, և այն հոդի հետ միասին հաճախ հանդես է գալիս որպես իսկական գոյական: Նա նշում է նաև, որ ինֆինիտիվն ունի որոշակի անվանական բնույթ, որի պատճառով էլ այն անվանում է բայանուն:

Հույն մեկ այլ քերական՝ Ապոլոնիոսը ինֆինիտիվը դասում է բայական համակարգում, մասնավորապես համարում է բայի եղանակ, որին սակայն նա փոքր-ինչ այլ իմաստ է վերագրում: Բայը, ըստ նրա, ունակ է ոչ միայն դեմք, թիվ նշելու, այլև հոգու տրամադրությունը, որն էլ վերաբերում է հենց ինֆինիտիվին: Հիմնվելով ստոիկների այն տեսակետի վրա, որ ինֆինիտիվից են առաջացել դիմավոր ձևերը, Ապոլոնիոսն այն կարծիքն է հայտնում, որ ինֆինիտիվը՝ որպես ներգործականն ու կրավորականն արտահայտող, առկա է բայի բոլոր եղանակներում: Ընդ որում, նա երբեմն հակասում է ինքն իրեն՝ տարբեր ենթատեքստերում ինֆինիտիվը բայանունն համարելով⁴:

Սակայն որոշ հույն քերականներ կասկածանքով են վերաբերվում ինֆինիտիվի եղանակ լինելու և բային պատկանելու վարկածին: Ըստ նրանց՝ ինֆինիտիվը բայից սերված մակբայ է: Այս դրույթը նրանք հիմնավորում են նրանով, որ երկու միմյանց հաջորդող եղանակային ձևեր չի կարելի վերագրել միևնույն անձին:

³ Jolly J., նշվ. աշխ., էջ 16-17:

⁴ Jolly J., նշվ. աշխ., էջ 19-23:

Ինֆինիտիվի բայական բնույթի հանդեպ թերահավատ վերաբերմունքը ոմանց էլ հանգեցնում է այն կարծիքին, որ ինֆինիտիվը առանձին խոսքի մաս է⁵:

Ավելի ուշ Ալեքսանդրիայի և Պերգամոնի դպրոցների քերականական ավանդույթները աստիճանաբար տեղափոխվում են նաև լատիներենի քերականության:

Նշենք, որ հռոմեացի քերականները, ի թիվս այլ տերմինների, թարգմանել են նաև ինֆինիտիվը՝ ի հակադրություն դիմավոր բայի՝ այն անվանելով *modus infinitus* կամ *modus indefinitus*: Սակայն նրանց ավելի շատ հետաքրքրել է ինֆինիտիվի անվանման, քան թե բնույթի հարցը, ի տարբերություն սուպինի և գերունդի, որոնց բնույթի պարզաբանմամբ էլ նրանք գերազանցապես զբաղվել են⁶:

Ընդհանուր առմամբ, հռոմեական քերականության մեջ տարբերակվում է երկու ուղղություն: Նրանցից մեկը կուրորեն հետևում է հույն քերականության ավանդույթներին, իսկ մյուսը ելնում էր հենց լատիներենի քերականական առանձնահատկություններից: Վառոնը, որը պատկանում էր երկրորդ խմբին, ինֆինիտիվը դասում է բայի շարքում⁷, քանի որ բայի կարևորագույն հատկանիշը համարում է ժամանակի քերականական կարգը⁸: Հիշենք, որ լատիներենի ինֆինիտիվը հարուստ է ժամանակաձևերով⁹:

Ավելի ուշ՝ արդեն միջնադարում, Յ. Սկալիգերը, նույնպես ելնելով հենց լատիներենի ինֆինիտիվի առանձնահատկություններից, նախապես այն կարծիքն է հայտնում, որ ինֆինիտիվը բայական հասկացություն չի արտահայտում, քանի որ, ինչպես ինքն է նշում, սահմանականը շատ ավելի հեշտ է մեկնաբանում ինֆինիտիվի իմաստը, քան ինֆինիտիվը լույս սփռում սահմանականի հասկացության վրա: Այստեղ նա թերևս հերքում է ինֆինիտիվի եղանակ լինելու տեսակետը, սակայն միաժամանակ վկայակոչում է այն փաստը, որ որոշյալ հոդի հետ գերծածվելուց անգամ նա ժամանակի իմաստը չի կորցնում¹⁰:

⁵ Jolly J., նշվ. աշխ., էջ 26-30:

⁶ Jolly J., նշվ. աշխ., էջ 32-34:

⁷ Jolly J., նշվ. աշխ., էջ 30-31:

⁸ Левицкий Ю. А., Боронникова Н. В., История лингвистических учений, М., 2005, с. 33.

⁹ Покровская З. А., Кацман Н., Латинский язык, М., 1987, с. 176.

¹⁰ Jolly J., նշվ. աշխ., էջ 38:

Սակտիոսի նորամուծությունն այն է, որ փորձում է լատիներենի բոլոր ինֆինիտիվները հանգեցնել հոլովներին: Իսկ Գ. Վոսիուսը վերադառնում է ինֆինիտիվի՝ եղանակ լինելու գաղափարին, սակայն այն համարում է ոչ թե գործող, այլ ներունակ եղանակ: Կանսի փիլիսոփայության հետևորդ Հերմանը ինֆինիտիվը դասում է մակբայների շարքին՝ խոսքի մասերը բաշխելով երեք խմբի միջև՝ բայ, անուն, մակբայ՝ ըստ Կանսի առաջ քաշած երեք սուբստանցների տեսության: Քանի որ ինֆինիտիվը պարունակում է բայական հասկացություն և արտահայտում է ոչ այլ ինչ, քան մի ստորոգյալ, որն օժտված է ժամանակի, ներգործականի և կրավորականի բովանդակությամբ, ապա նա այն համարում է մակբայ: Սակայն այս մակբայը տարբերվում է մնացած մակբայներից, քանի որ արտահայտում է առանձնահատուկ հարաբերություն, այն է՝ բայական իմաստի հիմքում ընկած ասության իմաստը: Հետագայում մի շարք գիտնականներ, ինչպես՝ Բուքմանը, Թիրշը և Մաթեն, վերադառնում են խոսքի մասերի ավանդական դասակարգմանը՝ ինֆինիտիվը դասելով բայի համակարգում¹¹:

Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ հունարենի և թե՛ լատիներենի քերականները ինֆինիտիվի բնույթի հարցը միանշանակորեն չեն լուծել՝ այն համարելով և՛ բայ, և՛ բայի եղանակ, և՛ մակբայ, և՛ առանձին խոսքի մաս: Այսինքն՝ մի կողմից ինֆինիտիվի բայական բնույթն է տարակարծության առիթ տալիս, որի պատճառով ոմանք այն համարում են բայ, մյուսները՝ բայի եղանակ, ոմանք էլ՝ մակբայ՝ հիմնվելով հիշյալ լեզվական երևույթների մասին ունեցած սեփական պատկերացումների վրա, մյուս կողմից՝ նրա բայական բնույթը կասկածի տակ դնելու հետևանքով որոշ քերականներ այն համարում են առանձին խոսքի մաս:

Ի տարբերություն հունահռոմեական քերականների՝ հին հնդկական լեզվաբանական ավանդույթներում ինֆինիտիվը համարվում է անուն: Այսպես, Պանինին իր սուտրաներում (կանոններում) սանսկրիտի կառույցները, որոնք եվրոպացի քերականները հետագայում ինֆինիտիվ անունով են կոչում, համարում է գոյականներ, որոնք կազմված են նախնական վերջածանցներից: Ըստ նրա՝ ինֆինիտիվի տեղը քերականության մեջ գտնվելու համար հարկավոր է

¹¹ Jolly J., նշվ. աշխ., էջ 44:

կատարել ձևաբանական վերլուծություն, որն էլ ենթադրում է, որ ինֆինիտիվը անուն է¹²: Հարկ է նշել, որ հին հնդկերենը հանդես է գալիս երկու տեսքով՝ վեդայական լեզվի, այսինքն՝ հին հնդկների սրբազան գրքի, և սանսկրիտի՝ հին հնդկերենի գրական լեզվի: Ավելացնենք նաև, որ վեդայական լեզվի և սանսկրիտի ինֆինիտիվները զգալիորեն տարբերվում են միմյանցից: Եթե վեդայական լեզվի ինֆինիտիվի ձևերը բայանուններն են՝ տարբեր հոլովածներում, ինչպես տրական, հայցական, ներգոյական, ապա սանսկրիտում այն սահմանափակվում է միայն մեկ ձևով, որտեղ ինֆինիտիվի անվանական ծագումն ավելի քիչ է ակնհայտ: Սակայն սանսկրիտի ինֆինիտիվը նույնպես լիովին մուտք չի գործել բայական համակարգ, քանի որ, ինչպես և նկատել էր դեմևա Պանինին, բաղադրյալ բառերում այն կարող է հանդես գալ որպես անվանական հիմք: Տ. Բարոուի բնորոշմամբ՝ «Սանսկրիտի ինֆինիտիվը իր վերջնական ձևով շատ ավելի քիչ է զարգացած և միահյուսված բայական համակարգին, քան հին հունարենի և լատիներենի ինֆինիտիվները»¹³:

Այսպիսով, քննության առնելով հին հունարենի, լատիներենի և հին հնդկերենի քերականական ավանդույթներում ինֆինիտիվի բնույթի խնդիրը՝ եկանք այն եզրակացության, որ ինֆինիտիվը, ծանոթ լինելով անտիկ քերականական մտքին, տարբեր քերականական ավանդույթներում տարբեր կերպ է ընկալվել: Ընդ որում՝ այստեղ իր դերն է ունեցել ինչպես ինֆինիտիվի կոնկրետ դրսևորումը տվյալ լեզվում, այնպես էլ՝ քերականների՝ խոսքի մասերի դասակարգման հարցում ձևին կամ բովանդակությանն առաջնություն տալը: Եթե հույն և հռոմեացի քերականները ինֆինիտիվին բայական բնույթ են վերագրում՝ ելնելով նրա՝ տվյալ լեզուներում սեռային և ժամանակային հարաբերություններ արտահայտելուց և խոսքի մասերի դասակարգման հարցում առաջնորդվելով իմաստային հատկանիշով, ապա հին հնդկերենի ավանդույթում այն համարվում է անուն, եթե ոչ ձևական հատկանիշը հիմք ընդունելու, ապա բառի ձևաբանական վերլուծության, ինչպես նաև հին հնդկերենի ինֆինիտիվի՝ վերոհիշյալ քերականական կարգերից զուրկ լինելու պատճառով:

¹² Jolly J., նշվ. աշխ., էջ 49-50:

¹³ Барроу Т., Санскрит, М., 1976, с. 340-341.

1.2. Ինֆինիտիվի ծագման և բնույթի հարցը ռուս և եվրոպական քերականություններում

Ինֆինիտիվի ծագման և բնույթի հարցը տարբեր կերպ է լուծվել նաև լեզվաբանության պատմության հետազա շրջանում: Եթե անտիկ շրջանում մտածողներին ավելի շատ հետաքրքրում էր ինֆինիտիվի բնույթի հարցը, ապա արդեն ռուս և եվրոպական՝ հատկապես պատմահամեմատական քերականություններում, առաջին պլան է մղվում ինֆինիտիվի ծագման հարցը: Այստեղ առաջին հերթին հիշատակելի է գերմանացի լեզվաբան Ֆր. Բոպպի անունը, որն անվանական ծագում է վերագրում ինֆինիտիվին¹⁴: Ուսումնասիրելով սանսկրիտի, հին հունարենի, գոթերենի, պարսկերենի ինֆինիտիվները՝ նա Պանինիի և Սակտիոսի նման ինֆինիտիվը համարում է անուն՝ քարացած որևէ հոլովում¹⁵:

Ժամանակի ընթացքում փորձ է արվում տալ նաև ինֆինիտիվի նախաձևերը: Ի տարբերություն Կ. Բրուգմանի, որը վկայված ինֆինիտիվները հանգեցնում է նախահնդեվրոպական շրջանում զարգացող վերացական բայանունների¹⁶, Ա. Մեյեն և Գ. Կուրցիուսը ինքնուրույն զարգացում են վերագրում հնդեվրոպական առանձին բարբառների ինֆինիտիվներին¹⁷: Կուրցիուսը նշում է նաև, որ ինֆինիտիվը, իր ծագումով լինելով վերացական գոյականի քարացած հոլով, շատ ավելի մոտ է բային, քան վերացական գոյականները¹⁸:

Մյուս կողմից փորձ է արվում հստակեցնելու ինֆինիտիվի հիմքում ընկած հոլովները: Այսպես՝ ըստ Հ. Հիրտի՝ ինֆինիտիվը չի կարելի հանգեցնել միայն մեկ հոլովի, ասենք՝ տրականի: Նա չի բացառում նաև, որ հաճախ այդ ինֆինիտիվի վերջավորությունները

¹⁴ **Bopp Fr.**, Conjugationssystem der Sanskritsprache, Frankfurt am Main, 1816, S. 37-39.

¹⁵ Հմմտ. **Jolly J.**, Geschichte des Infinitivs im Indogermanischen, München, 1873, S. 38-44, 47-50:

¹⁶ **Brugmann K., Delbrück B.**, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Bd. 4, /Syntax von B. Delbrück/, Teil 2., Strassburg, 1897. Հմմտ. **Jeffers R. J.**, Remarks on indo-european infinitives, Language, vol. 51, 1, 1975, p. 135.

¹⁷ **Meiße A.**, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938. Հմմտ. **Jeffers R. J.**, նշվ. աշխ., էջ 135:

¹⁸ **Jolly J.**, նշվ. աշխ., էջ 79-80:

ոչ թե հոլովական վերջավորություններ են, այլ, այսպես կոչված, անորոշ հոլով և աճական, ինչպես օրինակ՝ հունարենի *ai*-ը¹⁹:

Ինֆինիտիվի ծագմանն է անդրադարձել նաև ամերիկացի լեզվաբան Յ. Ջեֆերսը, որը, փորձելով վերականգնել *h.-ե.* ինֆինիտիվը, տարբերակում է ինֆինիտիվի երկու հակադիր խումբ՝ Ա և Բ: Ա-ռաջինը համարվում է ժամանակագրորեն ավելի արխայիկ ձև՝ թեմատիկ հիմք (ներկայի հիմք) + ինֆինիտիվ վերջավորություն, իսկ երկրորդը, որն ավելի ուշ զուգաբանություն է, ունի հետևյալ կառուցվածքը՝ արմատ + վերջածանց + հոլովական վերջավորություն: Ըստ Ջեֆերսի՝ այս շերտը ներկայացնում է սահմանափակ թվով զուգաբանություններ և վերագրվում է բարբառների էթնիկ տարբերակման շրջանին²⁰:

Ընդունելով Բոպպի այն տեսակետը, որ ինֆինիտիվը նախապես անուն է եղել, նա ենթադրում է, որ ինֆինիտիվի բոլոր վերջածանցները փաստացի զարգացել են որպես բայանունների ձևաբանական վերաիմաստավորման հետևանք, որի արդյունքում բայանունը դարձել է դերբայ: Այս գործընթացը, ըստ նրա, հավանաբար սկսվել է ինֆինիտիվի խնդրառությունից, այսինքն՝ այն պահից, երբ այն սկսել է խնդիր պահանջել:

Ա տիպի ինֆինիտիվները կազմվում են բայական կերպային հիմքերից: Սա Ա տիպի ինֆինիտիվի կանոնն է նաև մյուս լեզուների համար, ավեստայի լեզվում՝ *-dyāi*, որը հանդես է գալիս թեմատիկ հիմքով, *-aya*՝ պատճառական հիմքով, *-ya*՝ վիճակի փոփոխության և կրկնակ հիմքով: Թոխարերենի *-tsi*-ն, որը **-dhyāi* վերջածանցով Ա տիպի ինֆինիտիվի արտացոլումն է, ավելանում է ներկայի հիմքին՝ արևելյան թոխարերենում և սուբյունկտիվի (ըղծականի) հիմքին՝ արևմտյան թոխարերենում: Ա տիպի են հունարենի բոլոր ինֆինիտիվները, ինչպես նաև լատիներենի ինֆինիտիվը²¹:

Վեդայական լեզվում կան *ա՛* Ա, *և՛* Բ տիպի ինֆինիտիվներ: Բ տիպին են պատկանում արմատային ինֆինիտիվը և *-tu*-ով ինֆինիտիվը: Ընդ որում՝ նրանք գտնվում են լրացական բաշխման հարաբերության մեջ: Ի տարբերություն Ա տիպի ինֆինիտիվի, որն օժտված է խնդրառությամբ, արմատային և *-tu*-ով ինֆինիտիվները

¹⁹ Տե՛ս **Hirt H.**, Indogermanische Grammatik, Teil VII, Syntax II, Die Lehre vom einfachen und zusammengesetzten Satz, Heidelberg, 1937, S.102-105.

²⁰ **Jeffers R. J.**, նշվ. աշխ., էջ 135:

²¹ **Jeffers R. J.**, նշվ. աշխ., էջ 135-141:

չունեն խնդրառություն, որն էլ հեղինակին թույլ է տալիս դրանք համարելու հարաբերականորեն ուշ առաջացած ձևեր, որոնք պահպանում են անվանական հոլովումը: Արխաիկ ձևեր են համարվում -taye, -ase, -se, -sani, -mane, -vane, -tari վերջածանցներով ինֆինիտիվները, որոնք, բխելով բայական հիմքից, պատկանում են Ա խմբին²²:

Գերմանական, օսկ-ումբրյան ճյուղի և հայերենի ինֆինիտիվները Ջեֆերսը բխեցնում է համապատասխան անուններից և նշում, որ դրանք ուշ երևույթ են և փոխարինում են ավելի հին ինֆինիտիվներին²³: Հաշվի առելով այն հանգամանքը, որ ուշը նրա մոտ նույնացվում է Բ տիպին, պետք է ենթադրել, որ դրանք նույնպես Բ տիպի են:

Բացի ինֆինիտիվին անվանական ծագում վերագրելուց եվրոպական քերականություններում կա նաև հակառակ կարծիքը, որի համաձայն նրան բայական ծագում են վերագրում:

Դեռևս Հիրտը տարբերակում է երկու տեսակ ինֆինիտիվ՝ կախյալ ինֆինիտիվ, որը համապատասխանում է անվանական որևէ հոլովի, և անկախ ինֆինիտիվ, որը համապատասխանում է դիմավոր բային²⁴, հատկապես, հրամայական գործածության դեպքում²⁵:

Ըստ Բենվենիստի՝ հունարենում և հնդիրանական լեզուներում ինֆինիտիվի արմատային ձևի անորոշ բնույթով է պայմանավորված այն, որ մի դեպքում կարող է առաջանալ ինֆինիտիվ, մյուս դեպքում՝ հրամայական եղանակ²⁶: Ինչպես տեսնում ենք, նա ինֆինիտիվը փորձում է կապել հրամայականի հետ, քանի որ ինֆինիտիվն ու հրամայականը բխեցնում է նույն արմատից:

Փորձելով հաշտեցնել այս երկու տեսությունները՝ Վ. Յարցևան նշում է. «Եթե ծագումնաբանական տեսանկյունից պատմահամեմատական քերականությունը կարող է սահմանել ինֆինիտիվի մեթոդները մյուս գոյականներին, որոնք կազմվել են գոյականների և բայերի համար ընդհանուր արմատներից, ապա բայական համակարգում ներկայացնող քերականական կարգերի ընդդրգրկումով ինֆի-

²² Jeffers R. J., նշվ. աշխ., էջ 137-140:

²³ Jeffers R. J., նշվ. աշխ., էջ 146:

²⁴ H. Hirt, նշվ. աշխ., էջ 287-268:

²⁵ H. Hirt, նշվ. աշխ., էջ 113-114:

²⁶ Бенвенист Э., Индоевропейское именное словообразование, М., 1955, с.164.

նիտիվը հաճախ մոտենում է բայի դիմավոր ձևերին և այդ պատճառով հեռանում բայանվանական կազմություններից»²⁷:

Ինֆինիտիվի ձևաբանական կապը բայի դիմավոր ձևերի հետ, ըստ նրա, ներկայացվում է ոչ միայն ինֆինիտիվի որոշակի մուտքով խոնարհման հարացույց, այլև արմատային ձևույթի նույնությամբ: Ճիշտ է, մի շարք հին հնդեվրոպական լեզուներում սուպլետիվիզմի մեծ քանակը ստիպում է ընդունել հարացուցային չափանիշների գերակայությունը բառակազմական չափանիշների նկատմամբ, այնուամենայնիվ, ինֆինիտիվի արմատից կազմվում են դիմավոր բայի խոնարհման մեկ կամ մի քանի հիմքեր (օրինակ՝ գերմանական լեզուներում՝ միայն ներկայի հիմքը, լատիներենում և հին հունարենում՝ տարբեր հիմքեր): Ի հակադրություն նրանց՝ սլավոնական լեզուներում ինֆինիտիվը և սուպինը երբեք չեն կցվում անմիջականորեն ներկայի հիմքին: Բայթյան լեզուներում և պարսկերենում ինֆինիտիվը նույնպես կախված չէ ներկա ժամանակից²⁸:

Ինչ վերաբերում է ինֆինիտիվի բնույթի խնդրին, ապա այն լուծվում է եվրոպական այլ քերականություններում, ինչպես նորմատիվ-դպրոցական, տրամաբանական, ձևական, իմացաբանական և այլն:

Այստեղ առաջին հերթին հարկ է նշել, որ նորմատիվ-դպրոցական թարգմանչական, ինչպես նաև տրամաբանական քերականություններում ինֆինիտիվը ավանդույթի համաձայն թողնում են բայի եղանակների կազմում:

Պոր-Ռոյալի քերականության հեղինակները հետազոտման արդյունքում տարբերակում են 10 խոսքի մաս (անուն, ածական, հոդ, դերանուն, բայածական, նախդիր, բայ, մակբայ, շաղկապ և ձայնարկություն)²⁹:

Ռուսերենի տրամաբանական քերականություններում նույնպես այն մնում է բայի եղանակների շարքում, թեև հաճախ, ինչպես օրինակ՝ Ֆ. Բուլվակի քերականության մեջ, ընդունվում է նաև նրա անվանական ծագումը³⁰:

²⁷ Ярцева В. Н., Глагольные категории в инфинитиве индоевропейских языков, в кн. “Иранское языкознание”, М., 1976, с. 54.

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Бокадорова Н. Ю., Французская лингвистическая традиция XVIII — начала XIX века. М., 1987, с. 26.

³⁰ Буслаев Ф. И., Историческая грамматика русского языка, М., 1959, с. 372.

Ռուս և եվրոպական ձևական քերականություններում այն տարբեր կերպ է ընկալվում: Մի կողմից այն համարվում է առանձին խոսքի մաս կամ բաշխվում մյուս խոսքի մասերի միջև, մյուս կողմից՝ ներառվում բայի համակարգի մեջ: Եթե դիտարկվում է ձևաբանության տեսանկյունից, ապա այն հիմնականում համարվում է առանձին խոսքի մաս կամ բաշխվում մյուս խոսքի մասերի միջև, իսկ կիրառական տեսանկյունից՝ դասվում է բայի շարքին:

Այսպես՝ ձևական քերականության խոշորագույն ներկայացուցիչ Հ. Սուխոբ, խոսքի մասերի դասակարգման հիմնական սկզբունք համարելով ձևաբանական չափանիշները, խոսքի մասերը բաժանում է երկու հիմնական խմբի՝ փոփոխվող և անփոփոխ: Ընդ որում՝ փոփոխվող էին համարվում գոյականը, ածականը և բայը: Այս դասակարգմանը զուգահեռ Հ. Սուխոն առաջարկում է մեկ այլ դասակարգում, որը հիմնված է բառերի որոշակի դասերի շարահյուսական գործառույթի վրա, որտեղ «բայական խումբը» ներկայացված է դիմավոր և անդեմ ձևերով³¹:

Սյունները, ինչպես Հ. Պալմերն ու Ֆ. Բլենդֆորդը նույնպես իրենց աշխատության մեջ բոլոր անդեմ ձևերը ներառում են բայական համակարգում³²:

Ռուսերենի ձևական քերականության հիմնադիր Ֆորտունատովը, հանդես գալով որպես պսիխոլոգիզմի և ֆորմալիզմի հաշտեցնող, ընդհանուր հնդեվրոպականի տրոհման շրջանի համար առանձնացնում է գոյականի, ածականի, բայի, մակբայի քերականական դասերը, իսկ հետագայում առաջացած առանձին լեզուների համար՝ ինֆինիտիվի քերականական դասը՝ այսպիսով ինֆինիտիվը համարելով առանձին խոսքի մաս³³:

Դ. Ուշակովը՝ որպես ուլտրաֆորմալիզմի ներկայացուցիչ, թեև բառերը դասակարգում է հիմնականում ձևական տեսանկյունից, սակայն դիմում է նաև իմաստային դասակարգման և անորոշ դերբայը ներառում է բայական համակարգի մեջ: Ընդ որում՝ «բայ» տերմինը համարում է «գոյական» և «ածական» տերմինների համեմատությամբ պայմանական. վերջիններս, ըստ նրա, օգտագործվում են և՛ իմաստային, և՛ ձևական առումով, մինչդեռ առաջինը գոր-

³¹ Иванова И. П., Бурлакова В. В., Поченцов Г. Г., Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981с. 15-16.

³² Palmer H., Blandford F., A Grammar of Spoken English, Cambridge, 1939, p. 97.

³³ Фортунатов Ф. Ф., Избранные труды, т. 1. М., 1956, с.158-166.

ծածվում է միանգամայն տարբեր ձևեր ունեցող բառերի (ըստ Ուշակովի՝ բայանունների, անորոշ դերբայի, ներկա ու ապառնի ձևերի, անցյալ ձևերի և եղանակային ձևերի) համար³⁴:

Ա. Պեշկովսկին նախապես տարբերակում է յոթ խոսքի մաս՝ բայ, գոյական, ածական, բայածական (причастие), մակբայ, մակդերբայ (деепричастие) և անորոշ դերբայ (инфинитив) (1914), իսկ այնուհետև՝ (1928), տարբերակում է միայն չորսը՝ բայ, գոյական, ածական, մակբայ: Այլ կերպ՝ երրորդ հրատարակության մեջ Պեշկովսկին անորոշ դերբայը (инфинитив) չի համարում առանձին խոսքի մաս, այլ դիտարկում է որպես բայի հիմնական ձևերից մեկը³⁵: Ժամանակակից քերականություններում հիմնականում այդ հարցը լուծվում է իմացաբանական տեսանկյունից, և ինֆինիտիվը ներառվում է բայական համակարգում: Թե՛ ռուս և թե՛ եվրոպական նորմատիվ քերականություններում ինֆինիտիվը համարվում է բայի անդեմ կամ անվանական ձևերից մեկը: Այսպես՝ ռուս լեզվաբանության մեջ ձևական քերականության քննադատության հետևանքով ի հայտ են գալիս խոսքի մասերի նոր դասակարգումներ: Քննադատաբար վերաբերվելով դերբայները տարբեր խոսքի մասերի միջև բաշխելուն՝ Լ. Շչերբան դիտարկում է դրանք՝ որպես բայի ձևեր³⁶: Նույնը տեսնում ենք նաև Վ. Վինոգրադովի աշխատության մեջ, որտեղ ինֆինիտիվը համարվում է եղանակային իմաստ ունեցող բայածն³⁷: «Ժամանակակից ռուսերենի քերականություն» երկհատոր աշխատության մեջ ինֆինիտիվը նույնպես դասվում է բայական համակարգում՝ որպես բայի անորոշ ձև: Նույնը տեսնում ենք նաև ռոմանական և գերմանական լեզուների քերականություններում³⁸:

³⁴ **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Լեզվաբանության պատմություն, հատ. 2, Եր., 1962, էջ 157:

³⁵ **Белов А. И.**, Грамматическая система академика А. А. Шахматова.- Ученые записи Ор. Зуев. пед. инст-а, т. 3, вып.2., М., 1956, с. 188.

³⁶ **Щерба Л. В.**, Языковая система и речевая деятельность, Л., 1974, с. 92-93.

³⁷ **Виноградов В. В.**, Русский язык, М., 1986, с. 44-45, 490-491.

³⁸ Современный русский азык, под. ред. Д. Э. Розенталя, М. 1979, т. 1, с.241-242. **Schendels E. J.** Deutsche Grammatik, Moskau, 1979, S. 99-115. **W. Jung**, Deutsche Grammatik, Leipzig 1968, 202-215. **Helbig G., Buscha J.**, Deutsche Grammatik, Leipzig, 1972, S. 82-86. **Gouzeeva K. A. Kostygina S. I.**, The Infinitive, St.-Petersburg, 2000, p. 11., **Костецкая Е. О., Кардашевский В. И.**, Практическая грамматика французского языка для неязыковых вузов, М., 1997, с. 163-170.

Իսկ որոշ քերականություններում այն դեռևս դիտարկվում է որպես առանձին խոսքի մաս: Այսպես, դանիացի լեզվաբան Օ. Եսպերսենը խոսքի մասերը դասակարգելիս կարևորում է և՛ ձևը, և՛ գործառնությունը, և՛ իմաստը³⁹: Ինֆինիտիվը մյուս դերբայների հետ մեկտեղ նա համարում է միջին դաս (разряд) բայի և անվան միջև՝ բայը սահմանափակելով միայն դիմավոր ձևերով⁴⁰:

Կառուցվածքային լեզվաբանության ներկայացուցիչ Լ. Տենիերը ինֆինիտիվին նույնպես ուրույն բնույթ է վերագրում: Լինելով ելակետային առումով բայ, իսկ արդյունքային առումով՝ գոյական՝ ինֆինիտիվը, ըստ նրա, իր մեջ միացնում է բայական և գոյականական հատկանիշները՝ միջին դիրք գրավելով երկուսի միջև: Բայից նա ժառանգել է արժույթի ունակությունը, իսկ գոյականին, որին նա փոխակերպվել է, ինֆինիտիվը պարտական է որպես ակտանտ հանդես գալու ունակությամբ⁴¹: Ուշագրավ է, որ նա ինֆինիտիվի զարգացումը բոլորովին այլ կերպ է բնորոշում՝ ոչ թե անվանականից դեպի բայական, այլ հակառակը:

Ի մի բերելով վերոշարադրյալը՝ կարող ենք փաստել, որ խնդրո առարկա շրջանում առաջին պլան է մղվում ինֆինիտիվի ծագման հարցը, ընդ որում՝ նրան վերագրվում է ինչպես անվանական, այնպես էլ բայական ծագում: Ինչ վերաբերում է նրա բնույթի հարցին, ապա այն դարձյալ լուծվում է տարբեր կերպ: Տրամաբանական քերականություններում այն ավանդույթի համաձայն դիտարկվում է որպես բայի եղանակներից մեկը, ձևական քերականություններում մի կողմից դիտվում է որպես բայական համակարգի մաս, մյուս կողմից՝ առանձին խոսքի մաս⁴²: Ավելի ուշ՝ ինչպես, օրինակ՝ Օ. Եսպերսենի կամ Լ. Տենիերի քերականություններում, այն դարձյալ համարվում է առանձին խոսքի մաս, իսկ իմացաբանական քերականություններում մյուս դերբայների հետ մեկտեղ ներառվում է բայական համակարգում:

³⁹ **Есперсен О.**, Философия грамматики, М., 1958, с. 65.

⁴⁰ **Есперсен О.**, նշվ. աշխ., էջ 96.

⁴¹ **Теньер Л.**, Основы структурного синтаксиса, М., 1988, с. 434-435.

⁴² Հայտնի է, որ Մ. Աբեդյանը հարելով ձևական քերականությանը՝ անորոշը համարում է անուն ի տարբերություն ռուս և անգլիական ձևական քերականությունների: Կարծում ենք, սա պայմանավորված է տվյալ լեզուների ինֆինիտիվի բնույթով. ինչպես գիտենք, թե՛ ռուսերենում և թե՛ անգլերենում ինֆինիտիվը անգամ չի կարող գոյականացվել:

1.3 Անորոշ դերբայի ծագման և բնույթի հարցը հայ լեզվաբանության մեջ

Ինչպես վերը նշվեց, ինֆինիտիվի բնույթի և ծագման խնդիրը լեզվաբանության պատմության մեջ միշտ էլ տարակարծությունների տեղիք է տվել:

Ուշագրավ է, որ հայերենի անորոշի ծագման հարցը նույնպես քննարկվել է համեմատաբանության շրջանակում: Այստեղ ևս նրան վերագրել են անվանական ծագում՝ հանգեցնելով այն և՛ հայցական, և՛ տրական հոլովների: Եթե Հ. Ֆոգտը այն բխեցնում է հայցական հոլովից՝ *-lom, ապա Ռ. Շտեմպելը՝ տրական *-lōi⁴³:

Ինֆինիտիվի բնույթի խնդիրը տարբեր լեզվաբանական դպրոցների տարբեր կերպ են լուծել՝ հիմնականում կախված այն բանից, թե ինչ դրսևորումներ է ունեցել տվյալ լեզվում ինֆինիտիվը, կամ ինչ սկզբունքներով են դասակարգվել խոսքի մասերը: Տարբեր դպրոցների ազդեցությունը կրել է նաև հայ լեզվաբանական միտքը:

Հարկ է նշել, որ նախապես ուսումնասիրության է ենթարկվել հին հայերենը, այն էլ՝ դասական քերականությունների օրինակով: Հին հայերենի համար հատկապես հիմք է ընդունվել Դիոնիսիոս Թրակացու քերականությունը, որի թարգմանիչներն ու մեկնիչները գերծ չեն մնացել հույն քերականների և հունարենի ազդեցությունից: Դրա արդյունքում ձևավորվել է հունաբան դպրոցը և հունաբան գրաբարը: Այսինքն՝ ոչ թե Թրակացու քերականությունն է հարմարեցվել հայերենին, այլ հայերենն է հարմարեցվել Թրակացու քերականությանը: Անորոշ դերբայն էլ գերծ չի մնացել հունական ազդեցությունից: Բայը Թրակացին սահմանում է շարահյուսական իմաստային հիմունքով՝ այն նույնացնելով ստորոգյալին: Նրա ձևակերպմամբ բայը չհոլովվող բառ է, որ ունի ժամանակ, դեմք, թիվ և սեռ: Բայի այս ըմբռնումը թելադրում է քերականին դերբայներն առանձնացնել բայից⁴⁴: Մյուս կողմից՝ նա անորոշ դերբայը առանձնացնում է մնացած դերբայներից, որն էլ նույնությամբ կրկնում են հունաբան հայ քերականները: Այսպես, բոլոր մնացած դերբայները միավորելով մեկ առանձին խոսքի մասի մեջ և այն անվանելով ընդունելություն՝

⁴³ **Vogt H.**, Les formes nominales du verbe arménien, Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, 8, p. 32. **Stempel R.**, Die infiniten Verbalformen des Armenischen, Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1983, S.58. Հմմտ. **Weitenberg J.**, Infinitive and participle in Armenian, AAL, vol.7, 1986, p. 8.

⁴⁴ **Բարսեղյան Հ.**, Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Եր., 1980, էջ 12:

հայ քերականները անորոշ դերբայը համարում են բայի եղանակներից մեկը և անվանում աներևույթ խոնարհումն (աներևույթ եղանակ): Թրակացու աշխատություններում սա, իհարկե, պայմանավորված է հունարենի ինֆինիտիվի ժամանակային և սեռային տարբերակների գոյությամբ, որոնք էլ հենց հույն քերականներին հանգեցրել են ինֆինիտիվը եղանակ համարելուն: Սակայն քանի որ հայերենը չունի հիշյալ տարբերակները, և հայ քերականները փորձում էին իրենց այդ դրույթը հիմնավորել արհեստական ժամանակային և կրավորական ձևերով, ապա ընդհանրապես անհիմն էր դառնում անորոշ դերբայը բայի եղանակաձևերի մեջ դասելը: Մյուս կողմից՝ հիշյալ ձևերի բացակայությունը կամ արհեստական ձևերի ստեղծումը հանգեցնում էր այն ոչ միասնական վերաբերմունքին այդ շրջանում, որի համաձայն անորոշը համարվում էր և՛ ընդունելություն, և՛ բայի առանձին եղանակ⁴⁵: Այսպիսով, գրաբարի քերականները անորոշ դերբայի հանդեպ ունեին երկակի մոտեցում. մի կողմից՝ այն համարվում էր եղանակ, մյուս կողմից՝ որպես առանձին խոսքի մաս համարվող ընդունելության տեսակ: Այս միտումը առկա էր և՛ հունատիպ, և՛ լատինատիպ քերականություններում: Բացի այդ՝ գրաբարի քերականներին հատուկ էր նաև անորոշ դերբայը գոյական և նախադասության տեսակ համարելը: Ավելի ուշ ի հայտ է գալիս նրա նոր անվանումն ու սրանից բխող այլևս եղանակ չհամարելու թեզը:

Այսպես՝ դեռևս XI-XV դարի քերականները «խոնարհունք» անվամբ հունարենի նմանությամբ հայերենում տարբերակում են հինգ եղանակ՝ այդ թվում աներևույթ⁴⁶: Հետագայում՝ լատինատիպ քերականություններում ավելի հաճախ են դառնում նմանատիպ փորձերը⁴⁷, ընդ որում՝ որոշակի տարբերություններով: Ոմանք, ինչպես Ջեյթունցին, Սիմեոն Ջուղայեցին, ավելի ուշ նաև Չամչյանը, աներևույթից հանում են ժամանակի հատկանիշը, և դրանով այն հակադրում սահմանական եղանակին⁴⁸, մյուսները՝ ինչպես, Գալա-

⁴⁵ Բարսեղյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 58:

⁴⁶ Բարսեղյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 57:

⁴⁷ Ջահուկյան Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V-XV դդ.), Եր., 1954, էջ 79, 101:

⁴⁸ Ջուղայեցի Սիմեոն, Գիրք որ կոչի Քերականութիւն, Կոստանդնուպոլիս, 1725: Չամչեան Մ., Քերականութիւն Հայկազեան [եզուի, Շուշի, 1859: Հմմտ. Բարսեղյան Հ., Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Եր., 1980, էջ 65, 84, 116-119: Ջահուկյան Գ. Բ., Գրաբարի քերականության պատմություն (XVII-XIX դդ.), Եր., 1974, էջ 322:

նոսը⁴⁹, Հոլովը (ներկա՝ սիրել, կատարյալ, հարակատար և գերակատար՝ սիրեալ գոլ և ապառնի՝ սիրելոց գոլ)⁵⁰, ավելի ուշ նաև Սեբաստացին (ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակները)⁵¹ ներառում են այն:

Ոմանք էլ հավասարապես կարևորում են և՛ բայական, և՛ անվանական հատկանիշները: Ընդ որում՝ նրանցից մի քանիսը, «աներևույթ» եղանակ ասելով, հասկանում են անորոշ դերբայի և՛ ուղիղ, և՛ հոլովված ձևերը: Մյուսները անորոշի հոլովված ձևերը համեմատում են լատիներենի gerundium-ի հետ: Այսպես՝ անորոշ դերբայը բայի եղանակների մեջ դասելով՝ լատինատիպ քերական Ռիվոլան այն անվանում է անորոշ՝ լատիներեն Infinitivus բառից: Մյուս կողմից՝ անդրադառնալով անորոշի հոլովված ձևերին հայերենում՝ նա զուգահեռ է տանում լատիներենի gerundium-ի հետ⁵²: Այսպիսով՝ նա դերբայների մեջ հիմնականը համարում է անվանական արժեքը, ուստի և սրանք անվանում է «դերբայական անուններ»⁵³: Շրյոդերը՝ որպես լատինատիպ-բանասիրական քերականությունների ներկայացուցիչ, ընդունում է Հոլովի առաջարկած եղանակների և ժամանակների թիվը, իսկ անորոշի հոլովված ձևերը նույնպես համապատասխանեցնում է լատիներենի gerundium-ին⁵⁴: Հովհաննես Ջուղայեցին կամ Մրքուզը, ընդունելով անորոշի անվանական բնույթը, նրա հոլովված ձևերը համարում է «աներևույթի» անվանական գործածություններ: Միաժամանակ նա «աներևույթը» կամ անորոշ դերբայը համարում է բայի դիմավոր և անդեն բոլոր ձևերի նախածնը⁵⁵:

⁴⁹ **Գալանոս Կղեմէս**, Քերականական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ, Հռոմ, 1645: Հմմտ. **Ջահուկյան Գ. Բ.**, նշվ. աշխ., 1974, էջ 42:

⁵⁰ **Ջահուկյան Գ. Բ.**, նշվ. աշխ., 1974, էջ 106:

⁵¹ **Սեբաստացի Մխիթար**, Քերականութիւն գրաբարի լեզուի հայկազեան սեռի, Վենետիկ, 1730, էջ 318: **Ջահուկյան Գ. Բ.**, նշվ. աշխ., 1974, էջ 232:

⁵² **Ջահուկյան Գ.**, նշվ. աշխ., 1954, էջ 21:

⁵³ **Բարսեղյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 68:

⁵⁴ **Schröder Yoh.**, Thesarius linguae armenicae, antiquae et hodiernae, Amstelodam, 1711, p. 105. **Բարսեղյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 90: **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Գրաբարի քերականության պատմություն (XVII-XIX դդ.), Եր., 1974, էջ 193-206:

⁵⁵ **Բարսեղյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 88: **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Գրաբարի քերականության պատմություն (XVII-XIX դդ.), Եր., 1974, էջ 157-158:

Համանման մոտեցում ունեն նաև Գ. Ավետիքյանը և Չամչյանը, որոնք «աներևույթ» եղանակի մեջ դնում են անորոշ դերբայի և՛ ուղիղ, և՛ հոլովված ձևերը: Գ. Ավետիքյանը անորոշի մեջ տեսնում է սահմանական և ստորադասական ապառնու ժամանակային նշանակություն, բայց միաժամանակ նկատում է, որ աներևույթ բայը գոյական անունի ուժ ունի⁵⁶: Ինչ վերաբերում է Ա. Այտընյանին, ապա ավանդության համաձայն դերբայն առանձնացնում է բայից, սակայն համոզված է, որ դրանք տարբեր խոսքի մասեր չեն⁵⁷:

Միքայել Սալլանթյանը խոսքի մասերը իմաստաբանական-ձևաբանական քննության ենթարկելով՝ առաջին անգամ հայ քերականագիտության մեջ այն կարծիքն է հայտնում և հիմնավորում, որ «աներևույթը» եղանակ չէ, անգամ բայ չէ, այլ գոյական⁵⁸:

Խոսքի մասերի տարբերակման վերոհիշյալ իմաստային հիմունքը գնալով զուգակցվում է բառերի շարահյուսական-գործառական հատկանիշին: Հատկապես սրանից է բխում դերբայը առանձին խոսքի մաս համարելը⁵⁹:

Թեև դերբայ գիտաբառը առաջին անգամ գործածել է Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցին, նկատի ունենալով անորոշ դերբայի հոլովված ձևերը, սակայն դերբայը իր ներկայիս ըմբռնմամբ առաջին անգամ գործածել է Արսեն Բագրատունին 1852թ. լույս ընծայված «Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց» աշխատության մեջ: Ա. Բագրատունին, որը «աներևույթ» եղանակն այլևս չի ընդունում և այդ տերմինը չի էլ գործածում, անորոշ դերբայն անջատում է եղանակային ձևերից ոչ այն պատճառով, որ նրանում դիմավոր բայաձևերի եղանակային հատկանիշներ (դեմք, թիվ, եղանակ, ժամանակ) չկան, այլ այն պատճառաբանությամբ, որ այդ հատկանիշները նրանում ընդհանուր անորոշ արտահայտություն ունեն: Ուստի անորոշը բայի անուն լինելով հանդերձ մնում է նաև որպես բայ: Միավո-

⁵⁶ **Աւետիքեան Գ.**, Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1815, էջ 286: **Չամչեան Մ.**, Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի, Շուշի, 1859: **Բարսեղյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 124:

⁵⁷ **Այտընեան Ա.**, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866: **Բարսեղյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 141-144:

⁵⁸ **Սալլանթեան Միքայել**, Քերականութիւն գրաբառ լեզուիս Հայոց, նորակարգ ոճով ի պէտս աշակերտաց գերիշջակ ձեմարանի... Մոսկով, 1827, էջ 419: **Բարսեղյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 12:

⁵⁹ **Բարսեղյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 147-148:

րելով աներևոյթն ու ընդունելությունը դերբայ գիտաբառի մեջ՝ նա այնուամենայնիվ դերբայը համարում է առանձին խոսքի մաս⁶⁰:

Այսպիսով՝ մինչև 19-րդ դարի վերջերը չի լուծվում բայի ու դերբայի խոսքիմասային փոխհարաբերության հարցը: Բայը նույնացվում է ստորոգյալին, իսկ դերբայները ճանաչվում են որպես առանձին խոսքի մաս⁶¹:

Հայ լեզվաբանության պատմությանը հայտնի են նաև, այսպես կոչված, աներևոյթ նախադասության սահմանման փորձեր: Այսպես՝ Հովհաննես Քոնեցին (1290-1347) աներևոյթը համարում է նախադասության տեսակներից մեկը: Ընդ որում՝ նա, աներևոյթ ասելով, հասկանում է նույն պատմողական նախադասությունը (Սոկրատու ընթերցմունք է ճշմարիտ): Որոշ քերականներ նույնպես հետևում են Քոնեցուն⁶²: Այսպես՝ նախադասությունները ըստ բնույթի մեկնաբանելիս Պաղտասար Դպիրը, հիմք ընդունելով բայի եղանակներն ու ժամանակները, աներևոյթը դասում է նախադասությունների ըստ բնույթի տեսակների մեջ⁶³ (1683-1768): Խաչատուր Արզրումեցին (1696) նույնպես ըստ բնույթի ճանաչում է անորոշական, աներևոյթ նախադասությունները՝ դրանց տակ հասկանալով անդեմ նախադասությունները, օրինակ՝ սիրել զաստուած⁶⁴:

Ինչ վերաբերում է միջին հայերենին, ապա նրա առավել ամբողջական ուսումնասիրությունը գերմանացի լեզվաբան Յոզեֆ Կարստի «Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականությունն» է, որտեղ հեղինակը անորոշ դերբայը անվանում է ինֆինիտիվ և որպես բայանուն մտցնում նախ դերբայների, այնուհետև բայի համակարգի մեջ⁶⁵:

⁶⁰ **Բագրատունի Ա.**, Հայերեն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 197-198: **Կոստանդնուպոլսեցի Յօհ.**, Ջտութիւն հայկաբանութեան կամ քերականութիւն հայկական շարադրեցեալ ի Յօհաննիսէ վարդապետէ Կոստանդնուպօլսեցւոյ, Հռոմ, 1674: **Բարսեղյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 136: **Ջահուկյան Գ. Բ.**, նշվ. աշխ., 1974, էջ 476:

⁶¹ **Բարսեղյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 154:

⁶² **Մխիթարյան Հ. Մ.**, Ակնարկներ հայերենի շարահյուսության պատմության, Եր., 1990, էջ 64-66:

⁶³ **Մխիթարյան Հ. Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 312:

⁶⁴ **Մխիթարյան Հ. Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 200:

⁶⁵ **Կարստ Յ.**, Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Եր., 2002, էջ 323-324:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ լեզվաբանության մեջ անցում է կատարվում գրաբարի քերականության ուսումնասիրությունից աշխարհաբարի քերականության⁶⁶: Աշխարհաբարի քերականության մեջ զգացվում են ինչպես ավանդական մոտեցումը պահպանելու միտումներ, այնպես էլ ժամանակի լեզվաբանական հոսանքների ազդեցությունը: Այսպես, արդի արևելահայերենի առաջին քերականության հեղինակ Ստ. Պալասանյանը, որը հարում է քերականական-տրամաբանական դպրոցին⁶⁷ և դերբայի դեպքում, ինչպես և Բուսլանը, կարևորում է շարահյուսական-քերականական գործառությունը⁶⁸, ավանդույթի համաձայն դերբայը թողնում է խոսքի մասերի շարքում որպես միջին խոսքի մաս: Նա անորոշ դերբայը նույնպես համարում է բայի եղանակ, ընդ որում, լավ ըմբռնելով այն հանգամանքը, որ դա գործողության անունն է և բայի սկզբնական ձևը:

Ի հակադրություն նրանց՝ Մ. Աբեղյանը, հարելով ձևական քերականությանը, դերբայները դասակարգում է՝ բայանվան և բայածականի՝ բայի բնորոշման հարցում կարևորելով բայիմաստը, դեմքն ու դեմքի թիվը: Եվ քանի որ դերբայները չունեն միաժամանակ այդ երեք հատկանիշները, ապա բայ լինել չեն կարող: Ինչ վերաբերում է անորոշ դերբային, ապա հեղինակը այն նույնացնում է բայանվանը: Մ. Աբեղյանը անորոշ դերբայը նույնպես գոյական է համարում, քանի որ կարծում է, որ խնդրառությունը և բայիմաստը բավարար չեն այն բայ համարելու: Բացի այդ՝ անորոշ դերբայը հոլովվում է, հոդ է ընդունում, նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես ենթակա, ստորոգյալ կամ լրացում⁶⁹:

Հ. Աճառյանը վերադառնում է ավանդական քերականությանը՝ դերբայը համարելով առանձին խոսքի մաս և ներառելով նաև աներևույթը⁷⁰:

⁶⁶ Բարսեղյան Հ., Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Եր., 1980, էջ 156:

⁶⁷ Պալասանյան Ստ., Քերականություն մայրենի լեզվի, Տիֆլիս, 1894: Բարսեղյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 157:

⁶⁸ Բարսեղյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 160:

⁶⁹ Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. 8, Եր, 1985, էջ 538:

⁷⁰ Բարսեղյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 337:

Պալասանյանից հետո մինչև Մ. Աբեղյանը հանդես եկած առանձին հեղինակներ, ինչպես օրինակ՝ Ա. Բահաթրյանը և Հար. Թումանյանը⁷¹, քննարկվող հարցում բերում են մի կարևոր նորություն. դերբայը դադարում է առանձին խոսքի մաս դիտվելուց, և այն սկսում են դիտարկել ու ուսումնասիրել բայի հետ: Հետագայում Մ. Աբեղյանի տեսական հայացքների քննադատության հետևանքով Ա. Ղարիբյանն ու Գ. Սևակը դերբայները դարձյալ մտցնում են բայական համակարգ՝ դրանք բնորոշելով որպես անդեմ բայեր: Այստեղ կարևորվում են բայի հետևյալ երեք հատկանիշները՝ բայիմաստ, սեռ և խնդրառություն: Այսուհետև տիրապետող է դառնում դերբայը, այդ թվում մաս անորոշ դերբայը բայական համակարգի մեջ մտցնելու միտումը⁷²:

Գ. Ջահուկյանը, փորձելով ի մի բերել իր նախորդների ավանդը այս ասպարեզում, դասակարգման ինքնատիպ սխեմա է առաջարկում՝ դերբայները թողնելով բայի համակարգում և ընդունելով դասակարգման համար առանձնացվող չորս հատկանիշ, որոնցից երկուսը անդեմ բայաձևերը տարբերակում են ըստ գործառական արժեքի, երկուսը՝ ըստ հաջորդականության⁷³:

Այսպիսով՝ անորոշ դերբայի բնույթի հարցը հայ լեզվաբանության մեջ հիմնականում լուծվել է տարբեր քերականական հոսանքների ազդեցության ներքո, նախապես՝ դասական, այնուհետև՝ տրամաբանական և ձևական, իսկ ավելի ուշ՝ իմացաբանական քերականությունների օրինակով: Ընդհանուր առմամբ հայ լեզվաբանության մեջ անորոշ դերբայը համարվել է և՛ բայի եղանակ, և՛ բոլոր դերբայների հետ միասին առանձին խոսքի մաս, և՛ նախադասության տեսակ, որը սերտորեն կապված է այն եղանակ համարելու տեսակետի հետ, և՛ բայանուն, և՛ բայ: Եթե առաջին երեքը հիմնականում կրել են հունահռոմեական քերականությունների, ապա վերջին երկուսը՝ եվրոպական և ռուս քերականությունների ազդեցությունը՝ խոսքի մասերի դասակարգման հարցում գերապատվություն տալով

⁷¹ **Բահաթրյանց Ա.**, Քերականություն աշխարհիկ լեզվի, Տիփսիս, 1879: **Թումանյանց Հար.**, Համառոտ ստուգաբանություն հայոց աշխարհաբար լեզվի, Թիֆլիս, 1904:

⁷² **Բարսեղյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 321:

⁷³ **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Ժամանակակից հայերենի անդեմ բայաձևերը («դերբայները»), ԲԵՀ, 1975, 3:

ծկին, իմաստին կամ գործառույթին: Եվ եթե վերջին երեքի սահմանները հստակ երևում են, ապա նույնը չի կարելի ասել առաջին երկուսի մասին, քանի որ թեև անորոշ դերբայի՝ եղանակ լինելու տեսակետը նախորդել է այն մյուս դերբայների հետ առանձին խոսքի մաս համարվելուն, դժվար է հստակ սահմանել, թե երբ է անորոշ դերբայը դադարել եղանակ կամ մյուս դերբայների հետ առանձին խոսքի մաս համարվելուց, քանի որ ժամանակ առ ժամանակ տարբեր քերականներ վերադարձել են այդ դրույթներից որևէ մեկին:

Իրականում անորոշի բնույթի հարցը լուծելու համար անհրաժեշտ է տալ նրա տիպաբանական բնութագիրը, այլ կերպ՝ բնութագրել նրան քերականական և հասկացական կարգերի տեսանկյունից, գտնել նրա տեղը և դերը լեզվական համակարգում: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում այդ ամենին անդրադառնալ հաջորդ գլխում:

Գլուխ II. Ինֆինիտիվի տիպաբանական բնութագիրը և զարգացումը

2.1. Ինֆինիտիվի հասկացական և քերականական կարգերի կառուցվածքային և համակարգային վերլուծություն

Հասկացական կարգերը ընդհանուր բնույթի իմաստային տարրեր են, որոնք հատուկ են ոչ թե առանձին բառերի և բառաձևերի, այլ բառախմբերի, որոնք բնական լեզվում արտահայտվում են տարբեր միջոցներով:

Հասկացական կարգերի մեծամասնությունը բնորոշվում է միջուկից և ծայրամասից բաղկացած որոշակի գործառնախմբատաբանական դաշտով, որի քերականացված միջուկի դերում հանդես է գալիս համապատասխան քերականական կարգը, ինչպես օրինակ՝ ժամանակայնությանը համապատասխանում է քերականական ժամանակը, եղանակայնությանը՝ եղանակը և այլն:

Հասկացական կարգի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Լ. Ելմսլը և Օ. Եսպերսենը, խորհրդային լեզվաբանության մեջ՝ Ի. Ի. Մեշչանինովը, Ս. Դ. Կացնելսոնը, Վ. Դ. Յարցևան, Մ. Մ. Գուլյանը: Եթե Ելմսլի և Եսպերսենի աշխատություններում այն զարգանում է տրամաբանական և լեզվական կարգերի հարաբերակցության պլանում, ապա արդեն Մեշչանինովը ընդգծում է հասկացական կարգերի բուն լեզվական բնույթը: Նա հասկացական կարգը հակադրում է մի կողմից քերականական հասկացությանը, մյուս կողմից՝ քերականական կարգին: Ընդ որում՝ հասկացական կարգ է համարվում այն կարգը, որը, հանդես գալով տվյալ լեզվում, արտահայտվում է բառային, ձևաբանական և շարահյուսական որոշակի միջոցներով⁷⁴:

Ավելի կարևոր է հասկացական կարգի՝ որպես լեզվական իմաստների ընդհանրացված մակարդակի և քերականական կարգի՝ որպես կոնկրետ լեզվի կառուցվածքային միավորի մակարդակի հակադրությունը: Այս հակադրության մեջ վերացականը, համընդ-

⁷⁴ Гухман М. М., Понятийные категории, языковые универсалии и типология, ВЯ, 1985, 3. с. 7.

հանուրը հակադրվում է կոնկրետին, համապատասխան լեզվի քերականական կարգում նյութականացվածին⁷⁵:

Ինչ վերաբերում է «քերականական հասկացությանը», ապա Մեշչանինովի եռանդամ հակադրության մեջ ամենաանորոշը սա է: Այն միջին օղակ է կազմում վերոհիշյալ երկու կարգերի միջև: Հեղինակի բնորոշմամբ՝ սրանք այն հասկացական կարգերն են, որոնք լեզվում ստանում են իրենց ձևաբանական և շարահյուսական ձևը և, այսպիսով, կոչվում են քերականական հասկացություններ՝ ի տարբերություն բառային ձևավորում ստացած հասկացական կարգերի⁷⁶:

Բոլոր լեզուների համար Մեշչանինովը տարբերակում է հետևյալ հասկացական կարգերը՝ առարկայնությունն ու ստորոգայնությունը, ենթական և խնդիրը, որոնք ապահովում են սուբյեկտ-օբյեկտային հարաբերությունը, որոշչայնությունը, եղանակայնությունը, ինչպես նաև որակը և քանակը⁷⁷: Ավելի ուշ հասկացական կարգերի ընդգրկումը փոքր-ինչ մեծանում է:

Հասկացական կարգերի քննությունը սերտորեն կապված է տիպաբանության հետ, հատկապես բովանդակային (կոնտենտիվ) տիպաբանության, նրա մեջ ներմուծված մակերեսային և խորքային կառույցների տեսությունների, որոնց շնորհիվ խորքային մակարդակում արդեն անհետանում են տիպաբանական տարբերությունները, քանի որ նրանց հիմքում ընկած է բովանդակային լեզվական ընդհանրությունը⁷⁸:

Հասկացական կարգերը լեզվի համար կարևոր մտային (մենտալ) կարգեր են՝ կապված մի կողմից տրամաբանական-հոգեբանական, մյուս կողմից՝ լեզվի իմատաբանական կարգերի հետ: Նրանք ծագումնաբանական տեսանկյունից կարծես թե նախորդում են լեզվական կարգերին:

Անշուշտ, պետք է նկատի ունենալ, որ «հասկացական կարգ» եզրը միանշանակ չի ընդունվում⁷⁹: Ըստ Ա. Բոնդարկոյի՝ «հասկացական կարգ» եզրն այնքան էլ հաջողված չէ, քանի որ այն մատնանշում է միայն մտածողության ոլորտը, այդ իսկ պատճառով գե-

⁷⁵ Гухман М. М., նշվ. աշխ, էջ 7-8:

⁷⁶ Гухман М. М., նշվ. աշխ, էջ 8:

⁷⁷ Гухман М. М., նշվ. աշխ, էջ 7:

⁷⁸ Гухман М. М., նշվ. աշխ, էջ 11:

⁷⁹ Пустова С. В., Типы и функции понятийных категорий, Pazu-hesh-e Zabanha-ye Khareji. No. 47, Special Issue, Russian, Winter, 2009, p. 63.

րադասում է լեզվաբանության մեջ ներմուծել նոր տերմին՝ գործառախմաստաբանական կարգ կամ գործառախմաստաբանական դաշտ⁸⁰:

Գործառախմաստաբանական դաշտերը ներառում են կոնկրետ լեզվի բովանդակության և արտահայտության պլանի որոշակի տարրեր: Այստեղից էլ այդ դաշտերի մեկնաբանությունը՝ որպես մակերեսային մակարդակի միավորներ: Գործառախմաստաբանական տվյալ դաշտի իմաստային գործառույթը որոշակի խորքային անփոփոխական հասկացական կարգի մակերեսային իրացումն է: Հասկացական կարգերը, ունենալով ընդհանրական բնույթ, վերաբերում են խորքային մակարդակին, մինչդեռ տվյալ հասկացական կարգի կոնկրետ լեզվական իմաստային մեկնաբանությունը և նրա արտահայտման միջոցների ամբողջությունը՝ մակերեսային մակարդակին⁸¹:

Բռնդարկոն տարբերակում է հաստատուն (ֆունդամենտալ) հասկացական կարգեր, որոնք պարտադիր ու համընդհանուր են և ոչ հաստատուն (ոչ ֆունդամենտալ) կարգեր՝ ֆակուլտատիվ կամ ոչ համընդհանուր, այսինքն՝ վերաբերում են կոնկրետ լեզուների⁸²:

Ներկայումս գոյություն ունի հասկացական կարգերի դասակարգման երկու մոտեցում՝ համակարգային և կառուցվածքային: Համակարգային մոտեցման դեպքում հասկացական կարգերը ուսումնասիրվում են հարացույցային հարաբերությունների տեսանկյունից, այլ կերպ՝ հասկացական դաշտերի և իմաստային հակադրությունների կազմության մեջ խաղացած նրանց դերի տեսանկյունից:

Այսպես՝ հասկացական կարգերը կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ դասակարգող և վերափոխող: Եթե դասակարգող (классифицирующий) հասկացական կարգերի դեպքում հատկանիշը հակադրության կազմում խաղում է միավորող դեր, և այդ միավորի իմաստը ամրագրված է (խոսքի մասեր, բառաքերականական շարքեր),

⁸⁰ **А. В. Бондарко**, К проблематике функционально-семантических категорий (Глагольный вид и “аспектуальность” в русском языке), ВЯ, 1967, 2, с. 18.

⁸¹ **Шустова С. В.**, նշվ. աշխ., էջ 61: **Бондарко А.В.** О некоторых аспектах функционального анализа грамматических явлений // Функциональный анализ грамматических категорий. Л.: Наука, Лен. отд-ие. 1973, с. 12

⁸² **Бондарко А.В.** Теория морфологических категорий. Л.: Наука, Лен. отд-ие, 1976, с. 78. **Шустова С. В.**, նշվ. աշխ., էջ 62:

ապա ձևափոխողի (модифицирующий) դեպքում հատկանիշը հակադրության կազմում խաղում է տարբերակիչ դեր (բառափոխական կարգեր): Մյուս կողմից՝ հասկացական կարգերի դասակարգումն ի հայտ է բերում նրանց հարաբերությունը իրենց հետ լծորդության մեջ գտնվող քերականական կարգերին, որոնք կարելի է զուգահերել Բոնդարկոյի գործառնափմաստաբանական դաշտերին: Այսպես՝ բայի քերականական կարգերին համապատասխանում է ստորոգայնության հասկացական կարգը, գոյականի քերականական կարգերին՝ առարկայնության հասկացական կարգը, ածականի քերականական կարգերին՝ որոշչայնության հասկացական կարգը և այլն: Ստորոգայնության հասկացական կարգերը բաժանվում են կերպաժամանակային, եղանակա-էական և ակցիոնալ-ակտանտային խմբերի: Կերպաժամանակայինն իր հերթին բաժանվում է կերպային, ժամանակային և տակսիսի (ժամանակային հաջորդականություն՝ համընթացություն, նախորդում և հաջորդում), եղանակա-էականը՝ օբյեկտիվ եղանակայնության (իրական և ոչ իրական, հնարավորություն և անհրաժեշտություն), սուբյեկտիվ եղանակայնության (հրամայականություն, ըղձականություն և այլն) և էականի-գոյի: Ակցիոնալ-ակտանտային խումբը բաժանվում է ներգործականի և կայականի, անցողականության, անանցողականության, անդրադարձության: Առարկայնության հասկացական կարգերը բաժանվում են սեռայնության, շնչավորի ու անշունչի, ինչպես նաև անորոշ և որոշյալի, կոնկրետի և ոչ կոնկրետի և այլն:

Հասկացական կարգերը կառուցվածքային մոտեցմամբ դիտարկվում են շարահյուսական տեսակետից, այսինքն՝ տեքստի և ասույթի իմաստային կառուցվածքի ձևավորման մեջ նրանց կատարած դերի հաշվառումից: Տարբերակում են կառուցվածքային մոտեցման երկու տեսակ՝ արտաիրադրական և գործաբանական:

Եթե հասկացական կարգի արտաիրադրական բովանդակությունը ներառում է իրադրությունը՝ իր առարկայական հարաբերություններով և ունի նախադրանքի (պրոպոզիցիա) կառուցվածք, այլ կերպ՝ նախադասության տրամաբանական կառուցվածք, ապա գործաբանական բովանդակությունը իրադրության հարաբերությունն է տվյալ խոսքային ակտին՝ իր բաղադրիչներով, հաղորդակցության անդամների, խոսքային ակտի ժամանակի և տեղի հետ: Նա իր մեջ ներառում է ինֆորմացիայի արտահայտչական (էքսպրե-

սիվ), կոչական (ապելատիվ), սոցիալական, ցուցական, անդրլեզվական (մետալեզվական) և գեղագիտական (էսթետիկական) շերտերը⁸³:

Հաշվի առնելով մեր աշխատանքի բնույթը՝ ինֆինիտիվի հասկացական կարգերը կքննենք կառուցվածքային մոտեցման արտահրադրական տեսանկյունից:

Եթե հարացուցային մակարդակում ինֆինիտիվը արտահայտում է առարկայի գործողություն՝ առանց առնչության տվյալ առարկայի հետ, քանի որ նրա դեմքը անորոշ է, ապա շարակարգային մակարդակում ինֆինիտիվը ձեռք է բերում այլ հասկացական և քերականական կարգեր, այդ թվում՝ նաև դիմայնության, որը դրսևորվում է քողարկված ենթակայով (օրինակ՝ տրական, հայցական հոլովների տեսքով)⁸⁴:

Ըստ այդմ՝ հարացուցային մակարդակում ինֆինիտիվի հասկացական կարգերն են ժամանակայնությունը, սեռայնությունը, կերպայնությունն ու տիպարայնությունը: Ինչ վերաբերում է ինֆինիտիվի քերականական կարգերին, ապա նրանք, սերտորեն կապված լինելով համապատասխան հասկացական կարգերի հետ, իրենց արտացոլումն են գտնում կոնկրետ լեզուներում:

Գ. Ջահուկյանը, խոսելով հայերենի անորոշի մասին, նույնպես նշում է, որ անորոշ դերբայը պահպանում է բայի ոչ-ստորոգական կարգեր, ինչպես *սեռը, կերպը և տիպարն* են, երկրորդաբար նաև երկրորդական բաղադրյալ ձևերին համապատասխան ձևեր, որոնք տարբերակվում են ըստ ժամանակային հաջորդականության՝ *գնացած լինել* (նախորդում), *գնալու լինել* (հաջորդում), *գնալիս լինել* (համընթացություն, միաժամանակություն)⁸⁵:

Ընդ որում՝ նրանք բոլորն էլ պատմական կարգեր են և զարգացել են ժամանակի ընթացքում, անորոշի բայական կողմի զարգացմանը զուգահեռ: Որպես կանոն, նրանք զարգացել են այդ հակադրության մեկ անդամից, այսինքն՝ մեկ հասկացության (քերականությանից), որն էլ իր հերթին սերտորեն կապված է նրա հիմքի հետ: Սո-

⁸³ Языкознание. Большой энциклопедический словарь, М., 1998, с. 385.

⁸⁴ Հմմտ. **Тупикова Н. А.**, Формирование категории ин-персональности русского глагола, Волгоград, 1998, с. 63-64.

⁸⁵ **Ջահուկյան Գ. Բ.**, ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 511-512:

վորաբար աորիստի հիմքը ունի վիճակայնության, միջին սեռի իմաստ, իսկ ներկայի կամ անկատարի հիմքը գործողայնության, ներգործական սեռի իմաստ:

Ժամանակայնությունը որպես ինֆինիտիվի հասկացական կարգ ուշ է զարգացել և հատուկ է ոչ բոլոր լեզուներին: Այն դրսևորվում է այնպիսի կառույցների տեսքով, ինչպիսիք են հին հունարենին հատուկ ներկայի, աորիստի, պերֆեկտի, ապառնիի ինֆինիտիվները: Թեև հարկ է նշել, որ հին հունարենի ինֆինիտիվի ներկան և աորիստը գոյականի գործառնություն ունեն կերպային և ոչ թե ժամանակային իմաստ. ներկա ինֆինիտիվը ռուսերենում թարգմանվում է տևական կերպի անորոշի ձևով, իսկ ինֆինիտիվի աորիստը՝ ոչ տևական կերպի անորոշի ձևով: Ուշագրավ է, որ լատիներենում այս երկու ինֆինիտիվներին համապատասխանում է ինֆինիտիվի ներկան: Ինֆինիտիվ պերֆեկտը հին հունարենում պահպանում է սահմանական եղանակի պերֆեկտին հատուկ վիճակի իմաստը⁸⁶: Կան նաև վաղակատար անցյալի ձևեր⁸⁷: Լատիներենի ինֆինիտիվը օժտված է ներկա, պերֆեկտ և ապառնի ժամանակաձևերով՝ *laudāre, laudavisse, laudāturus esse*⁸⁸, գերմաներենը՝ *երկու՝ ներկա և անցյալ՝ lesen, gelesen haben*: Ֆրանսերենում և անգլերենում ինֆինիտիվը նույնպես ունի ներկայի՝ *travailler, partir, to translate, to go* և անցյալի ձևերը՝ *avoir travaillé, être parti, to have translated, to have gone*:

Անցյալ ինֆինիտիվը սովորաբար ցույց է տալիս դիմավոր բային նախորդող գործողություն՝ *I am glad to have studied English*. «Ես ուրախ եմ, որ ուսումնասիրել եմ անգլերեն»⁸⁹: *Il est content de vous avoir vu*. «Նա ուրախ է ձեզ տեսնելու համար (որ ձեզ տեսավ)»⁹⁰:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ անցյալի ինֆինիտիվը նշում է հարաբերական ժամանակ՝ ցույց տալով ինչպես նախորդում, այնպես էլ հաջորդում և միաժամանակություն⁹¹: Ընդ որում՝ հաջորդումն ու միաժամանակությունը կախված են համատեքստից և բնականաբար վերաբերում են կառուցվածքային մոտեցմանը:

⁸⁶ **Соболевский С. И.**, Древнегреческий язык, М., 1948, с. 329-330.

⁸⁷ **Löwe G.**, Griechisches Lehrbuch, Berlin, 1972, S. 180-181.

⁸⁸ **Покровская З. А., Кацман Н. Л.**, Латинский язык, М., 1987, с. 194-195.

⁸⁹ **Gouzeeva K. A. Kostygina S. I.**, The Infinitive, St.-Petersburg, 2000, p. 29-30.

⁹⁰ **Костецкая Е. О., Кардашевский В. И.**, Практическая грамматика французского языка для неязыковых вузов, М., 1997, с. 163.

⁹¹ **Schendels E. J.**, Deutsche Grammatik, Moskau, 1979, S. 100.

Ինչպես վերը նշվեց, Գ. Ջահուկյանը հայերենի համար նույնպես առանձնացնում է երկրորդական բաղադրյալ ձևերին համապատասխան ձևեր, որոնք տարբերակվում են ըստ ժամանակային հաջորդականության՝ գնացած լինել (նախորդում), գնալու լինել (հաջորդում), գնալիս լինել (համընթացություն, միաժամանակություն): Բնականաբար, անորոշը այս բոլոր դեպքերում կորցնում է ստորոգման հետ կապված կարգերը՝ դեմքը, իրադրական ժամանակը, եղանակը, այլև դեմքի հետ կապված դասը և թիվը⁹²:

Կերպայնությունը նույնպես ինֆինիտիվի ուշ զարգացած կարգերից է, որն առկա է օրինակ՝ հին հունարենում և ռուսերենում: Հին հունարենում այն արտահայտվում է, ինչպես վերը նշվեց, ներկայի և աորիստի հակադրման միջոցով: Եթե կերպը դիտենք որպես սահմանայնության և ոչ սահմանայնության հակադրությամբ օժտված ձև, ապա ռուսերենի կերպային զույգերը լիովին կվերաբերեն դրան՝ *делать, сделать*: Ռուսերենի ինֆինիտիվի անկատար կերպը մյուս լեզուներում, ինչպես օրինակ՝ լատիներենում, ֆրանսերենում, անգլերենում, և գերմաներենում, երբեմն թարգմանվում է ինֆինիտիվի ներկա ժամանակով, իսկ կատարյալը՝ անցյալ ժամանակով⁹³:

Հայերենի անորոշը ունի միայն անկատարության կերպը, քանի որ, եթե անգամ բայարմատը ինքնին կատարյալ է, համապատասխան վերջամասնիկները նրան անկատար են դարձնում՝ *տես + ն + ել, փախ + չ + ել*: Սակայն կան նաև միակատարության և բազմակատարության կերպերը, որոնք Ջահուկյանը միավորում է տևականի և ոչ տևականի մեջ՝ *լողալ, լողանալ*: Մյուս կողմից նա առանձնացնում է նաև չեզոք արմատներ, որոնք այս կամ այն վերջամասնիկներով ստանում են կամ անկատարի՝ *ան, են, ն, մոտենալ, իմանալ* կամ կատարյալի արժեք (պատճառական)՝ *աց, եց, ց, ձ, ր՝ մոտեցնել, իմացնել*⁹⁴:

Անգլերենում առկա է ինֆինիտիվի ընդհանուր՝ *to go* և շարունակական կերպը՝ *to be going*: Ընդ որում՝ այս դեպքում կերպը սերտորեն կապված է ժամանակայնության և ժամանակային հաջորդականության (տաքսիսի) կարգերի հետ: Շարունակական ինֆինիտիվը ցույց է տալիս դիմավոր բայի գործողությանը համընթաց գործողություն՝

⁹² **Ջահուկյան Գ. Բ.**, նշվ. աշխ, էջ 511-512:

⁹³ **Покровская З. А., Кацман Н. Л.**, նշվ. աշխ., էջ 177:

⁹⁴ **Ջահուկյան Գ. Բ.**, նշվ. աշխ, էջ 252-255:

I'm happy to be listening to your singing.

I was happy to be listening to your singing.

Ինչ վերաբերում է անցյալի շարունակական ինֆինիտիվին, ապա այն ցույց է տալիս դիմավոր բայի գործողությանը նախորդող շարունակվող գործողությունը՝

I am pleased to have been doing this work all the time.

«Ես գոհ եմ (ինձ դուր է գալիս), որ ես մշտապես զբաղվում եմ այս գործով»⁹⁵:

Տիպարայնությունը բնորոշվում է երեք տիպարային իմաստներով՝ գործողային (անցողական, արտակայական), վիճակային (անանցողական, ներակայական) և փոխարկային: Այդ իմաստները սերտորեն կապված են կերպային իմաստների հետ և պատահական չէ, որ նրանք արտահայտվում են կերպային տարբերիչների միջոցով՝ *-աց, ան/աց, չ/-, ու/ր* և այլն⁹⁶:

Բոլոր դեպքերում անորոշը արդեն ունի տիպարային այս կամ այն իմաստը՝ գործողայնություն կամ վիճակայնություն⁹⁷: Գործողայնությունը հանգում է անկատարի, իսկ վիճակայնությունը՝ կատարյալի: Այս նույն հակադրությունը կարելի է տեսնել նաև մյուս լեզուներում, ինչպես օրինակ՝ գերմաներենի կայական ու ներգործական ինֆինիտիվներում՝ *gelesen sein, lesen*:

Ինչպես Մեյեն է նկատում, սլավոնական լեզուների ինֆինիտիվի ցուցիչ *-ti* -ն երբեք անմիջականորեն չի կցվում ներկայի հիմքին, այլ՝ կա՛մ անմիջապես արմատին, կա՛մ ձևակազմիչ տարրերին՝ կազմելով *-ati, -ěti, -it* և այլն: *-ěti*-ի *-ě*-ն նա աորիստի ձև է համարում, որն արտահայտում է վիճակի իմաստ, քանի որ այն այլևս հանդես չի գալիս ներկայի հիմքում, այլ միայն ինֆինիտիվում, աորիստում ու անցյալ բայածականում⁹⁸:

Ռուսերենում կարելի է տեսնել նաև նրա կապը միջին սեռի հետ այնպիսի կառույցներում, ինչպիսին է, օր.՝ *Земля есть пахать*: Ինֆինիտիվի միջին սեռի նշանակությունը կարելի է բխեցնել աորիստի հիմքից, թեև ոմանք այդ իմաստը կապում են նաև հանգույցի հետ⁹⁹: Մեր կարծիքով այն կապված է նաև ինֆինիտիվի հիմքի

⁹⁵ Gouzeeva K. A. Kostygina S. I., նշվ. աշխ., էջ 34-36:

⁹⁶ Զահուկյան Գ. Բ., նշվ. աշխ., էջ 263-264:

⁹⁷ Զահուկյան Գ. Բ., նշվ. աշխ., էջ 267:

⁹⁸ Meïe A., Общеславянский язык, М., 1951, с 194-198.

⁹⁹ Հմմտ. J. Gippert, Das Nominativ-Objekt des Infinitivs, Die Slawischen Sprachen 4, 1983, S.19.

հետ, որն ունի արդեն վիճակի իմաստ, որն էլ մեղիոպասիվի բուն բովանդակությունն է:

Սեռայնությունը նույնպես զարգացել է մեկ քերականությից՝ ժամանակի ընթացքում ձեռք բերելով նաև մյուս քերականություները և ստեղծելով հակադրություններ: Հին հունարենում ինֆինիտիվն ունի ներգործական, կրավորական և միջին սեռի ձևերը¹⁰⁰, լատիներենում՝ միայն ներգործական և կրավորական սեռը՝ *laudare, laudari*¹⁰¹: Ռուսերենում առկա է երեք սեռ՝ ներգործական՝ *спросить*, միջին՝ *заниматься* և կրավորական՝ *быть спрошенным*¹⁰²:

Գերմաներենում և անգլերենում ինֆինիտիվն ունի ներգործական և կրավորական սեռ՝ գերմ.՝ *lesen, gelesen werden*, անգլ. *to translate, to be translated*¹⁰³:

Հայերենում ժամանակի ընթացքում նույնպես զարգացել է անորոշի կրավորական սեռը:

Կառուցվածքային տեսանկյունից ինֆինիտիվի հասկացական կարգերը քննելիս բնականաբար պետք է նախապատվությունը տալ արտաիրադրական և ոչ թե գործաբանական մոտեցմանը, քանի որ նպատակ չենք հետապնդում քննության առնելու առանձին տեքստեր:

Շարակարգում ի հայտ են գալիս մի կողմից՝ **դիմայնությունը և եղանակայնությունը**, որը սերտորեն կապված է **իրադրական ժամանակայնության** հետ որպես թաքնված կարգ, մյուս կողմից՝ **որոշալությունը և սեռայնությունը**: Սա պայմանավորված է ինֆինիտիվի երկակի բնույթով՝ բայական և գոյականական:

Ժառանգելով գոյականի հնարավորությունները՝ ինֆինիտիվը նաև ցուցաբերում է ստորոգական անկախության միտումներ «ստորոգական անլիարժեքության» հետզհետե հաղթահարման գործընթացում¹⁰⁴:

Ինֆինիտիվի ինքնուրույն ստորոգական արտահայտության հնարավորությունը սերտորեն առնչվում է անդեմ դարձվածների զարգացման գործընթացի հետ: Այսպես՝ հանգույցով և առանց հան-

¹⁰⁰ Löwe G., նշվ. աշխ., էջ 180-181:

¹⁰¹ Покровская З. А., Кацман Н. Л., նշվ. աշխ., էջ 194-195:

¹⁰² Smirnitsky A. I., Essentials of russian grammar, M., 1975, p. 90-91.

Покровская З. А., Кацман Н. Л., նշվ. աշխ., էջ 177:

¹⁰³ Gouzeva K. A. Kostygina S. I., նշվ. աշխ., էջ 25:

¹⁰⁴ Туникова Н. А., նշվ. աշխ., էջ 61:

գույցի ինֆինիտիվ կառույցները համգում են մեկ ընդհանուր նախաձևի, քանի որ երբեմն համգույցով կազմված բայական ձևերի կորստի հետ կապված՝ եղանակային իմաստը ստանձնում է ինֆինիտիվը, ինչպես ռուսերենում: Միկլոշիչն անգամ տարբեր սլավոնական լեզուներում համգույցով ինֆինիտիվ կառույցը ոչ թե պարտադիր, այլ հնարավոր երևույթ է համարում¹⁰⁵:

Ըստ Պուլինինի՝ չնայած դեմքի քերականության բացակայությանը՝ ինֆինիտիվը շարակարգում ի վիճակի է ներառել դիմայնությունը¹⁰⁶: Օր.՝

Նա որոշել է լքել երկիրը:

Այստեղ անշուշտ գործ ունենք քողարկված ենթակայի հետ, որ արտահայտվում է ստորոգական կառույցի ենթակայով կամ խնդրով:

Դիմայնության հետ սերտորեն առնչվում են ժամանակայնությունը, սեռայնությունը և եղանակայնությունը: Եթե համակարգային տեսանկյունից ժամանակայնությունը ու սեռայնությունը որպես անորոշի հասկացական կարգեր հատուկ են սահմանակափակ թվով լեզուների, ապա շարակարգային տեսանկյունից նրանք հատուկ են բոլոր լեզուներին՝ որպես քողարկված կարգեր: Որպես կանոն ինֆինիտիվի ժամանակը կախված է դիմավոր բայի ժամանակից, թեև երբեմն այն կարող է արտահայտել նաև այլ ժամանակային պլան՝ կախված ստորոգական կառույցի իմաստային դաշտի պատկանելությունից: Այսպես, նպատակի, ցանկության, մտադրության բայերի դեպքում ինֆինիտիվը արդեն վերաբերում է ապառնիի ժամանակային պլանին՝

Նա ցանկանում է շուրջերկրյա ճանապարհորդություն կատարել:

I'm going to study English. «Ես պատրաստվում եմ ուսումնասիրել անգլերեն»¹⁰⁷:

Ինչպես վերը նշվեց, անցյալի ինֆինիտիվը նույնպես կարող է արտահայտել ապառնիի իմաստ: Գերմաներենում ինֆինիտիվ II-ի այդ գործածությունը ավանդված է դեռևս միջին վերին գերմաներենում՝ *du moust in schiere vloren hân* (*du wirst ihn bald verlieren*) «Դու նրան շուտով կկորցնես»: Հատկապես այսպիսի շատ կառույցներ

¹⁰⁵ Նույն տեղում:

¹⁰⁶ **Тупикова Н. А.**, նշվ. աշխ, էջ 69:

¹⁰⁷ Նույն տեղում:

կան wollen-ով¹⁰⁸: ժամանակակից գերմաներենում նույնպես այն ունի գործողության սպասված ավարտի իմաստ¹⁰⁹. Ich hoffe, diese Sache erledigt zu haben. «Ես հուսով եմ, որ այդ գործը կանեն»:

Ֆրանսերենում ևս անցյալի ինֆինիտիվը ոչ միայն կարող է նախորդել դիմավոր բայի գործողությանը, այլև հաջորդել նրան՝

Il compte etre revenue le mois prochain¹¹⁰. «Նա ծրագրում է վերադառնալ հաջորդ ամիս»:

Նույնը վերաբերում է անգլերենին: Անցյալ ժամանակով (Past Simple) դրված հետևյալ բայերից հետո՝ to expect, to hope, to intend, to mean, to try դրված անցյալի (perfect) ինֆինիտիվը ցույց է տալիս, որ գործողությունը ոչ թե տեղի է ունեցել, այլ սպասվում է, պլանավորվում է՝

I meant to have written a letter to her. (but I didn't) «Ես մտադիր էի նրան նամակ գրել (գրած ունենալ)» (բայց չարեցի)¹¹¹:

Ի դեպ ներկա ինֆինիտիվը որոշ զգացական բայերից հետո, ինչպիսիք են՝ to astonish, to like, to relieve, to shock, to surprise, to wonder, կարող է ցույց տալ նաև դիմավոր բային նախորդած գործողություն՝

*I was surprised to find himself alone*¹¹².

Ինչ վերաբերում է **սեռայնությանը**, ապա երբեմն այն արտացոլվում է միայն համատեքստում: Այսպես՝ հին հայերենի անորոշում *Ե խոնարհման* բայերը կարող են ունենալ և՛ ներգործական, և՛ կրավորական իմաստ՝ *շարժել (շարժվել), գտանել (գտնվել), աղալ(աղացվել)*: Իսկ սեռի տարբերությունը որոշվում է ըստ կիրառության¹¹³: Անգամ *ի խոնարհիչը* անորոշում փոխվում է *Ե-ի*, օրինակ՝ *նստիմ, նստել*, հետդասական շրջանում արդեն՝ *նստիլ*¹¹⁴, քանի որ *-իլ* մասնիկի գործածությունը անորոշ դերբայում ընդհանրանում է համենատարբար ուշ շրջանում¹¹⁵:

Եղանակայնությունը հաղորդակցական պլանում նույնպես կարող է արտահայտվել տարբեր եղանակավորիչ բայերի միջոցով:

¹⁰⁸ H. Paul, W. Mitzka, Mittelhochdeutsche Grammatik, Tübingen, 1959, S. 234.

¹⁰⁹ Schendels E. J., Deutsche Grammatik, Moskau, 1979, S. 100.

¹¹⁰ Костецкая Е. О., Кардашевский В. И., նշվ. աշխ., էջ 163:

¹¹¹ Gouzeva K. A., Kostygina S. I., նշվ. աշխ., էջ 34:

¹¹² Gouzeva K. A., Kostygina S. I., նշվ. աշխ., էջ 33:

¹¹³ Արրահամյան Ա. Ա., Գրաբարի ծեռնարկ, Եր., 1964, էջ 130-131:

¹¹⁴ Jensen H., Altarmenische Grammatik, Heidelberg, 1959, S. 103.

¹¹⁵ Արրահամյան Ա. Ա., նշվ. աշխ., էջ 130-131:

Այսպես՝ Ն. Տուպիկովան, խոսելով ինֆինիտիվի եղանակա-ժամանակային իմաստների արտահայտման կարողության մասին, նկատի ունի եղանակայնության կարգի լայն ըմբռնումը, որն օժտված է բառաբերականական բնույթով և ցույց է տալիս հարաբերություն իրականության հանդեպ: Այս դեպքում եղանակայնությունը դիտվում է որպես ստորոգայնության կարգերից մեկը, որը ձևավորում է նախադասության քերականական բովանդակությունը և որը ներառում է այն իմաստները, որոնք արտահայտվում են խոսողի կողմից, կամ էլ կարող են իրացվել մտածող գործող անձի այս կամ այն պատկերացումների հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի մեջ: Ինֆինիտիվի կառույցներում ամենակարևոր դերը խաղում են այն իմաստները, որոնց համար ենթակայնությունը ընդհանուր է¹¹⁶:

Նա ցանկանում է մեկնել արտերկիր:

Հրամայական, հարցական և պատմական (պատմվածքին ավելի շատ կենդանություն հաղորդելու համար) ինֆինիտիվները նույապես վերաբերում են հասկացական կարգերի կառուցվածքային դասակարգմանը: Ի տարբերություն պատմական ինֆինիտիվի, հարցական և հրամայական ինֆինիտիվներն ավելի գործածական են ժամանակակից լեզուներում, ինչպես գերմաներենում, ֆրանսերենում, ռուսերենում և այլն: Օր.՝

Que dire? «Ի՞նչ ասել»:

Où aller? «Ո՞ր գնալ»:

S'adresser au bureau¹¹⁷ «Դիմել՝ գրասենյակ»:

Schweigen! «Լռել»:

Անորոշը հայերենում կարող է հանդես գալ ինչպես հրամայական՝ «*Գլխատել ստահակին...*» (Զարյան), այնպես էլ ըղձական եղանակի իմաստով՝ «*Սորձանալ, մոռանալ ամեն ինչ, Ամենին մոռանալ...*» (Տերյան):

Կարող է արտահայտել նաև եղանակային այլ երանգներ՝ «*Լինել, թե՞ չլինել՝ այս է խնդիրը*» (Շեքսպիր)¹¹⁸:

Պատմական ինֆինիտիվը հատուկ է մի շարք լեզուների, ինչպիսիք են լատիներենը, ֆրանսերենը, սլավոնական լեզուները և այլն: Օր.՝

Ainsi, dit le renard, et flatteurs d'applaudir (La Fontaine)¹¹⁹.

¹¹⁶ Тупикова Н. А., նշվ. աշխ., էջ 66:

¹¹⁷ Костецкая Е. О., Кардашевский В. И., նշվ. աշխ., էջ 168:

¹¹⁸ Ասատրյան Մ. Ե., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 2002, էջ 232:

¹¹⁹ Костецкая Е. О., Кардашевский В. И., նշվ. աշխ., էջ 168:

«Ուրեմն, ասաց աղվեսը և հաճոյանալով ծափահարեց»:

И царица хохотать, и плечами пожимать¹²⁰. «Կայսրուհին ծիծաղեց և ուսերը թոթվեց»:

Որոշ լեզուներում եղանակային իմաստ կարող են արտահայտել նաև այլ կառույցներ, ինչպես օրինակ՝ անգլերենում to be-ով և կրավորական ինֆինիտիվով հետևյալ կառույցները՝ You are to be congratulated. «Ձեզ պետք է շնորհավորել»:

He was nowhere to be found. «Նրան ոչ մի տեղ չէին կարողանում գտնել»¹²¹:

Ժամանակակից հայերենում հնաբանություն կամ բարբառայնություն են համարվում անորոշի՝ օժանդակ բայերի ժխտական ձևերի հետ կազմված ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը՝ *Երբեք իր բնի մոտերքում որս չի անիլ ու վնաս չի տալ* (Թումանյան)¹²² կամ *Չի կամենալ նա վերստին քեզ տանջել* (Տերյան):

Այսպիսով՝ դեմքի, եղանակի, երբեմն նաև ժամանակի և սեռի քերականական կարգերը կարող են առկայացվել հենց համատեքստում, որով էլ պայմանավորված է ինֆինիտիվի կարևորագույն հատկանիշը՝ բազմագործառնությունը:

Ինչ վերաբերում է քերականական սեռին և որոշյալությանը, ապա այս դեպքում ինֆինիտիվը գոյականաբար գործածվելիս է ձեռք բերում այդ քերականական կարգերը: Որոշ լեզուներում, ինչպես, օրինակ՝ ժամանակակից ռուսերենում ինֆինիտիվը չի գոյականացվում, հետևաբար նաև չի կարող ունենալ վերոհիշյալ հասկացական և քերականական կարգերը: Չնայած ռուսերենի ինֆինիտիվը ցուցաբերում է գոյականացման որոշակի միտումներ: Այսպես՝ որպես ենթակա հանդես եկող ինֆինիտիվը երբեմն համաձայնեցվում է չեզոք սեռով դրված գոյականների, դերանունների և բայածականների հետ՝ “которому в бою не уступить великой честью озарило б мои младые годы”, *Жук. VI, 105*¹²³: Բացի այդ՝ հնագույն հեղինակները ինֆինիտիվն ու գոյականը հաճախ միացրել են միմյանց

¹²⁰ Голуб И. Б., Русский язык, М., 2002. с. 172.

¹²¹ Gouzeva K. A. Kostygina S. I., նշվ. աշխ, էջ 28:

¹²² Ասատրյան Մ. Ե., նշվ. աշխ, էջ 232:

¹²³ Буслаев Ф. И., Историческая грамматика русского языка, М., 1959, с. 373.

и «և» շաղկապով՝ որպես նախադասության նույն անդամներ՝ любят все (домашние слуги) властвовать и корысть¹²⁴:

Որոշ լեզուներում ինֆինիտիվը լիովին նույնք է գործում անվանական համակարգ և կորցնում նաև խնդրառությունը, ինչպես օրինակ՝ գերմաներենում և դակոնումիներենում¹²⁵:

Հայտնի է, որ ժամանակակից գերմաներենում որոշ գոյականացված ինֆինիտիվներ ամրացել են այդ գործառնություն և դարձել իսկական գոյականներ՝ դադարելով նշել որևէ գործողություն *das Leben, das Essen*¹²⁶:

Անշուշտ, այն դեպքում, երբ ինֆինիտիվը լիովին գոյականացվում է, հարկ է դիտարկել այն համակարգային տեսանկյունից, սակայն այդ դեպքում ինֆինիտիվն իր հասկացական և քերականական կարգերով չի տարբերվի գոյականից:

Գերմաներենում գոյականացված ինֆինիտիվը ի հայտ է գալիս դեռևս իր զարգացման ամենափին շրջանում, թեև լիարժեք գոյականացում, ինչպիսին կա ժամանակակից գերմաներենում, գերմաներենի նախորդ փուլերում հազվադեպ էր¹²⁷:

Օտֆրիդի երկերում այն դրվում է չնչին քանակությամբ բայերի հետ կա՛ն ուղղականով, կա՛ն հայցականով և միշտ հանդես է գալիս հոդով¹²⁸: Միջին վերին գերմաներենում գոյականացված ինֆինիտիվը կարող է գործածվել դերանվան կամ ածականի հետ՝ *ein widerkêren* «մի վերադարձ»: Ընդ որում՝ այն դեռ պահպանում է իր խնդրառությունը՝ *einander küssen dâ geschah* «փոխադարձ համբույր տեղի ունեցավ»¹²⁹:

Ինֆինիտիվը գոյականացվելիս սովորաբար ստանում է չեզոք սեռի հոդ, ինչպես գերմաներենում, իսկ եթե տվյալ լեզվում չկա չեզոք սեռ, ապա արական սեռի հոդ, ինչպես, օրինակ՝ ֆրանսերենում՝ *le déjeuner*. Արդեն 13-րդ դարում գոյականացված ինֆինիտիվը

¹²⁴ Նույն տեղում:

¹²⁵ **Габинский М. А.**, նշվ. աշխ., էջ 242:

¹²⁶ **Dal Ing.**, *Kurze deutsche Syntax*, Tübingen, 1966, S. 107.

¹²⁷ **Dal Ing.**, նշվ. աշխ., էջ 107:

¹²⁸ **Erdmann O.**, *Untersuchungen über die Syntax der Sprache Otfrids, Erster Teil, Die Formation des Verbuns in einfachen und in zusammengesetzten Sätzen*, Halle, 1874, S. 210.

¹²⁹ **Paul H., Mitzka W.**, նշվ. աշխ., էջ 234:

ֆրանսերենում կորցնում է իր խնդրառությունը և նրա փոխարեն աստիճանաբար գործածական է դառնում *de + infinitiv* կառույցը¹³⁰:

Այսպիսով՝ ինֆինիտիվի հասկացական և քերականական կարգերի համակարգային և կառուցվածքային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ինֆինիտիվի հասկացական և քերականական կարգերը այս երկու տեսանկյունից տարբեր ընդգրկում ունեն: Եթե համակարգային տեսանկյունից նրանք սահմանափակվում են **ժամանակայնությամբ, սեռայնությամբ, կերպայնությամբ**, ապա կառուցվածքային տեսանկյունից ավելանում են **դիմայնությունը և եղանակայնությունը**, որոնք սերտորեն կապված են **իրադրական ժամանակայնության** հետ որպես թաքնված կարգեր, մյուս կողմից որպես առարկայնության հասկացական կարգեր՝ ավելանում են **որոշյալությունը և քերականական սեռայնությունը**:

1.2. Ինֆինիտիվի հակադրությունները բայական համակարգում

1.2.1. Ինֆինիտիվի և բայի այլ անդեմ ձևերի հակադրությունները և նրանց զարգացումը

Հակադրություններն ի հայտ են գալիս հարացույցում այն դեպքում, երբ հակադրության եզր կազմող միավորները ունեն որոշակի ընդհանուր և տարբերակիչ հատկանիշներ: Օժտված լինելով վերոհիշյալ հատկանիշներով՝ ինֆինիտիվը և բայի այլ անդեմ ձևերը նույնպես կազմում են ենթահամակարգ:

Հայտնի է, որ հին լեզուներում ինֆինիտիվի գործածության շրջանակն ավելի լայն է, որի հետևանքով մեծ է նաև նրա կազմած հակադրությունների քանակը: Արտահայտելով նպատակի և ընդհանուր բայական իմաստ՝ այն այլ անդեմ ձևերից հակադրվում է հիմնականում գերունդին և սուպինին, հազվադեպ նաև գերունդիվին:

Լեզուների զարգացման նախորդ փուլերում դժվար է գտնել որևէ ինֆինիտիվ, որը լիովին անփոփոխ մնացած լինի: Այն բնականաբար պետք է անցնի զարգացման որոշակի ուղի և քերականացվի: Իր բնույթով լինելով բայանվան որևէ հոլովածև՝ ինֆինիտիվը ժամանակի ընթացքում ամրանում է այդ ձևում: Ընդ որում՝ հենց ինֆի-

¹³⁰ Габинский М. А., Появление и утрата первичного албанского инфинитива, Л., 1970, с. 208.

նիտիվի տարբեր հոլովածներն էլ երբեմն անվանվում են գերունդ: Եթե պայմանականորեն ինֆինիտիվ անվանենք նրա չթեքված ձևը, ապա կարող ենք խոսել գերունդի և սուպինի հետ կազմած հակադրությունների մասին թե՛ համաժամանակյա և թե՛ տարաժամանակյա տեսանկյունից:

Ընդամին տարաժամանակյա տեսանկյունից դիտարկելիս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև հակադրությունների հետագա չեզոքացումը:

Ինֆինիտիվն ընդհանուր լեզվաբանական առումով հանդես է գալիս եղանակավորիչ, կիսաեղանակավորիչ, ինտուիտիվ-տևական, նպատակ և շարժում ցույց տվող, *լինել* և *ունենալ*, միադիմի բայերի հետ, ապառնիի կազմության մեջ, անորոշը հայցականի, տրականի, ուղղականի հետ կառույցներում, ինչպես նաև պայմանական-հրամայական և ստորոգական գործածությամբ¹³¹:

Լինել և *ունենալ* բայերի հետ այն հակադրվում է գերունդին, սուպին II-ին և գերունդիվին, նպատակ և շարժում ցույց տվող բայերի հետ՝ սուպինին, իսկ եղանակավորիչ բայերի, զգացմունք, կամք, ցանկություն արտահայտող ստորոգական կառույցների և միադիմի բայերի հետ, ինչպես նաև անորոշը հայցականի, տրականի, ուղղականի հետ կառույցներում և պայմանական-հրամայական ու ստորոգական գործածության դեպքում՝ դիմավոր բային:

Որպես ընդհանուր հատկանիշ ինֆինիտիվը և գերունդը արտահայտում են գործողության ընդհանուր բովանդակություն, իսկ սուպին I-ի դեպքում՝ երկուսն էլ արտահայտում են նպատակի իմաստ՝ ունենալով գործածության տարբեր ոլորտներ: Ինչ վերաբերում է գերունդիվին, ապա այն միայն իր մեկ իմաստով է կիսում ինֆինիտիվի գործածության շրջանակը՝ այն է՝ կրավորական պարտավորվածության իմաստով՝ որպես ստորոգելի՝ Et altëra pars audienda est (լատ.). «Եվ մյուս կողմին պետք է լսել»¹³²:

Գերունդ ասելով՝ հասկանում ենք և չթեքված բայանուն, ինչպես անգլերենում, և՛ ինֆինիտիվի հոլովված ձևերը, ինչպես հին վերին գերմաներենում, հին անգլերենում, և՛ ինֆինիտիվի հոլովված ձևե-

¹³¹ Հմնտ. **Габинский М. А.**, Появление и утрата первичного албанского инфинитива, Л., 1970, с. 190. **Brugmann K.**, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Berlin – Leipzig, 1933, S. 603.

¹³² **Покровская З. А., Кацман Н., Л.**, Латинский язык, М., 1987, с.190-191.

րին իմաստային առումով համապատասխանող ձևերը լատիներենում: Այսինքն՝ ինֆինիտիվի ուղիղ ձևը շատ հաճախ հակադրվում է իր իսկ թեք ձևերի հետ, որոնք երբեմն զարգանում են որպես ինքնուրույն անդեն ձևեր: Ինչպես վերը նշվեց, այդ հակադրություններն ի հայտ գալով լեզվի զարգացման որևէ փուլում՝ ենթակա են հետագա չեզոքացման:

Ինչպես վերը նշվեց, ինֆինիտիվի անվանական ծագման մասին խոսել է դեռևս Ֆր. Բոպպը, որի կարծիքով, հ.-ե. ինֆինիտիվը նախապես ոչ այլ ինչ է, քան բայանուն՝ տրական, ներգոյական, հայցական հոլովածներում¹³³:

Ընդ որում, ինչպես նկատում է Կ. Բրուզմանը, հնդեվրոպական որոշ լեզուներում ինֆինիտիվի հոլովն այլևս նրա հարացույցի անդամ չի ընկալվում, որն ի հայտ է գալիս առանձին ժամանակաձևերի մասնակի դրսևորումով՝ պայմանավորված արմատի որոշակի կերպային իմաստով: Իհարկե, չի կարելի հերքել, որ առանձին լեզուներ ժառանգել են ոչ թե պատրաստի, այլ զարգացող ինֆինիտիվներ: Ամենամախահնդեվրոպական վիճակում, ըստ նրա, արիական լեզուն է, այնուհետև գերմանականն ու բալթոսլավոնականը: Ամենաուժեղն են հունարենի և իտալիկի ինֆինիտիվները, որոնք մուտք գործելով բայական համակարգ՝ ձեռք են բերել սեռային, ժամանակային և եղանակային տարբերակում¹³⁴:

Գերմանացի լեզվաբան Մ.Հասպելմատը վերոհիշյալ դրույթը տարածում է ոչ հնդեվրոպական լեզուների վրա՝ պնդելով, որ հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում ինֆինիտիվը բայանուն է եղել՝ դրված տրական, հայցական կամ ներգոյական հոլովներով, որոնք հին հնդեվրոպականում ծառայել են ուղղություն, նպատակ արտահայտելու համար: Նպատակային իմաստն էլ նա քիսեցնում է նպաստական (benefactive), մոտեցման (allative) և պատճառական (causal) իմաստներից¹³⁵:

¹³³ **Brugmann K., Delbrück B.**, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Bd. 4, /Syntax von B. Delbrück/, Teil 2., Strassburg, 1897, S. 449:

¹³⁴ **Brugmann K.**, նշվ. աշխ., էջ 351-352. **Brugmann K., Delbrück B.**, նշվ. աշխ., էջ 453:

¹³⁵ **Haspelmath M.**, From purposive to infinitive - a universal path of grammaticization. *Folia Linguistica Historica* 10.1-2: 1989.S. 287-310.

Այսպիսով, կանխադրվում է թեք, այդ թվում՝ նաև հայցական հովաքի վերաբերյալ դրված ինֆինիտիվի նախնականությունը, որը ժամանակի ընթացքում վերածվում է ինֆինիտիվի քարացած, անփոփոխ ձևի:

Այն, որ ինֆինիտիվը չի կարելի հանգեցնել միայն մեկ հոլովի, ասենք՝ տրականի, նկատել է դեռևս Հ. Հիրտը: Նա չի բացառում նաև, որ հաճախ այդ ինֆինիտիվի վերջավորությունները, ոչ թե հոլովական վերջավորություններ են, այլ՝ այսպես կոչված անորոշ հոլով և աճական, ինչպես օրինակ՝ հունարենի *ai-*¹³⁶:

Իհարկե, Հիրտը նաև հստակորեն չի սահմանազատում ինֆինիտիվը սուպինից: Այսպես՝ հայցական են, ըստ նրա, լատիներենի սուպինը՝ *-tum*, օսկ. ումբր. համապատասխան ձևերը՝ *-tum*, հին հնդկերեն *-tum*, հին բուլղարերեն *-tū*: Հայցական կամ ուղղական են գերմանական լեզուների ինֆինիտիվը՝ *-an* (*niman*) և օսկ-ումբրերենի՝ *-om*-ով ինֆինիտիվը, որոնք հանդես են գալիս հատկապես շարժման բայերի հետ, որը նույնպես այն մասին է վկայում, որ այդ ինֆինիտիվի հիմքում էլ ընկած է ուղղության հոլովը՝ *casus directivus*:

Ուղղության հոլովի իմաստը մյուս կողմից հաճախ ամրապնդվում է նախդիրներով, ինչպես, օրինակ՝ գերմանական լեզուներում՝ **tō*, հվգ. *zuō*, *zi*, գոթ. *du*: Գոթերենում արդեն *du*-ով ձևերի մեծ մասում ուղղության հոլովի իմաստը չի զգացվում: Լատիներենում նրան համապատասխանում է *ad*-ը գերունդիվի հետ կառույցը, ժոմանական լեզուներում՝ *ad*-ով ինֆինիտիվը¹³⁷, իսկ հայերենում *h* նախդրով անորոշը:

Եթե հայերենում *h* + անորոշ և աննախդիր անորոշի հակադրությունը հետագայում վերածվում է անփոփոխ և տրական հոլովով դրված անորոշի հակադրության՝ *լինել-լինելու*, ապա լատիներենի *ad* նախդրով գերունդ-ինֆինիտիվ-սուպին եռանդան հակադրությունը ժոմանական լեզուներում վերածվում է ինֆինիտիվի և նախդրավոր ինֆինիտիվի երկանդան հակադրության:

Քանի որ հայցականն ու ուղղականը հիմնականում ձևական տեսանկյունից միմյանցից չեն տարբերվում, Հիրտը հիմք է ընդունում շարահյուսական պաշտոնը: Նա ինֆինիտիվի հիմքում երբեմն տեսնում է ներգոյականի իմաստը, օր՝ *facere perseverare* «պնդել արածի

¹³⁶ Hirt H., Indogermanische Grammatik, Teil VII, Syntax II, Die Lehre vom einfachen und zusammengesetzten Satz, Heidelberg, 1937, S. 102-105.

¹³⁷ Հմմտ. նույն տեղում:

մեջ», հուն. *εγκαρτερειν τω σωπῶν*՝ «նա պահպանեց լռություն», բառացի՝ «նա մնաց լռության մեջ»:

Ինչ վերաբերում է տրականին, ապա նրա կարծիքով՝ տրականը հիմնականում սահմանափակվում է անձի առումով, բացի դրանից ընդունում է միայն սլավոնականի և հնդկերենի տրականները, այն էլ՝ որպես ուղղության տրական¹³⁸: Ինչպես վերը նշվեց, որոշ լեզուներում նախդիրը խնդրառելով հայցական հոլով՝ արտահայտում է տրականի իմաստ, ինչպես հայերենում և լատիներենում կամ տրականը ուղեկցվում է նախդիրով, ինչպես, օրինակ՝ գերմաներենում և անգլերենում:

Այսպես՝ հին գերմաներենում, ինչպես և մյուս գերմանական լեզուներում սովորական ինֆինիտիվից բացի գոյություն են ունեցել -j- վերջածանցով ծավալված (կրկնակ n-ով), օր. սեռ. *nemannes*, տր. *nemanne* հոլովաձևերը, որոնք ստացել են գերունդիում անվանումը՝ լատիներենի քերականության ազդեցությամբ, որտեղ այս տերմինով անվանել են ինֆինիտիվի թեք հոլովաձևերին իմաստային առումով համապատասխանող բայանունները: Տրականը գործածվում է միայն նախդիրների հետ, հատկապես *zu*-ի՝ նպատակի իմաստով: Ընդ որում, *zu* նախդիրը ժամանակի ընթացքում կորցնելով իր նախնական իմաստը, տարածվում է նաև այն դեպքերի վրա, որտեղ նպատակի իմաստը ընդհանրապես բացակայում է: Ժամանակի ընթացքում գերունդը գերմաներենում աստիճանաբար վերանում է, իսկ նրա արտահայտած նպատակի իմաստը ձեռք է բերում նոր ձև՝ ի դեմս *um ... zu* կառույցի:

Սրան նպաստում է նաև այն հանգամանքը, որ ինֆինիտիվը իր անվանական նշանակությամբ անջատվում է բայական համակարգից շնորհիվ իր լայն գոյականացման, սեռական հոլովով գերունդը վերածվում է գոյականացված ինֆինիտիվի նույն հոլովաձևին: Մյուս կողմից ինֆինիտիվի բայական նշանակությունը ավելի է ուժեղանում՝ համեմատած լեզվի պատմության նախորդ փուլերի հետ: Դա բնորոշվում է նաև բայի այնպիսի քերականական կարգերի ձեռքբերմամբ. ինչպիսիք են սեռն ու ժամանակը¹³⁹:

Ի հակադրություն հին վերին գերմաներենի՝ հին անգլերենում ինֆինիտիվը հանդես է գալիս երկու հոլովով՝ ուղղական և տրական,

¹³⁸ Hirt H., նշվ. աշխ., էջ 105-107, 109-110:

¹³⁹ Зиндер Л. Р., Строева Т. В., Историческая морфология немецкого языка, Л., 1968, с. 231-232.

վերջինս էլ to նախդրով: Այստեղ նույնպես ժամանակի ընթացում to-ն կորցնում է իր նախնական իմաստը և ձևական նշանակություն է ստանում: Իսկ նպատակի իմաստը սկսում է արտահայտվել for նախդրի միջոցով¹⁴⁰:

Ուշագրավ է, որ այն լեզուներում, որտեղ առանձին գերունդ կա, բացակայում է ինֆինիտիվ – գոյականացված ինֆինիտիվ հակադրությունը, որը ինֆինիտիվի գոյականացման դեպքում չեզոքանում է, ինչպես օրինակ գերմաներենում:

Այսպիսով՝ գերունդ – ինֆինիտիվ հակադրության չեզոքացումը տեղի է ունենում այն դեպքում, երբ՝

1. վերանում են ինֆինիտիվի և գերունդի իմաստային տարբերությունները, հոլովված ինֆինիտիվը վերածվում է ինֆինիտիվի անփոփոխ ձևի, այսինքն անհետանում են նրա հոլովական իմաստները (գերմաներեն) և հոլովված ձևի իմաստի համար նոր ձև է ստեղծվում (հայերեն, անգլերեն, գերմաներեն),

2. ինֆինիտիվը գոյականացվում է:

Ինչ վերաբերում է գերունդի մյուս ընկալմանը, այսինքն՝ չթեքված բայանվան, ապա այն ի հայտ է գալիս միայն անգլերենում -ing վերջավորությամբ: Նրա ծագումը և հերթագայությունը ինֆինիտիվի հետ վերագրվում է 12-րդ դարին: Այն աստիճանաբար զրավում է անհետացած տրական հոլովով դրված ինֆինիտիվի տեղը և ստանձնում նրա գործառույթները:

Ժամանակի ընթացքում անգլերեն գերունդի գործածության շրջանակը մեծանում է, և նա մակբայական գործառույթներում, ինչպես նաև նախդրավոր կառույցներում փոխարինում է ինֆինիտիվին¹⁴¹՝ պահպանելով իմաստային որոշակի տարբերություններ՝ օր.՝ I՝ ll allways remember seeing you at the races «Երբեք չեմ մոռանա, ինչպես Ձեզ տեսա ձիով արշավելիս»։ Please, remember to post my letter «Խնդրում եմ չմոռանաք ուղարկել իմ նամակը»¹⁴²: Եթե առաջին նախադասության մեջ խոսքը վերաբերում է անցյալին, ապա երկրորդում՝ ապառնին:

Անդրադառնալով սուպինին, նշենք, որ ինֆինիտիվ – սուպին հակադրությունը, որպես կանոն, առկա է այն լեզուներում, որտեղ

¹⁴⁰ Зиндер Л. Р., Строева Т. В., նշվ. աշխ, էջ 227: Rastarguyeva T. A., A History of English, M., 1983, p. 112, 245-248.

¹⁴¹ Rastarguyeva T. A., նշվ. աշխ, էջ 247-248:

¹⁴² Gouzeeva K. A. Kostygina S. I., The Infinitive, St.-Petersburg, 2000, p. 133.

ինֆինիտիվը հանգում է տրականին, կամ տրականի իմաստն արտահայտվում է այլ անդեն ձևերով, օր.՝ գերունդով: Հնդեվրոպական լեզուներից սուպին կա լատիներենում և սլավոնական լեզուներում: Ընդ որում՝ լատիներենում առկա է սուպինի երկու տեսակ՝ սուպին I՝ առ-ով, որը հանգում է հայցականին և սուպին II՝ օ-ով՝ տրական-բացառականին հանգող: Եթե սուպին I-ը գործածվում է շարժման բայերի հետ նպատակի իմաստով՝ *spectaculum veniunt* «գալիս են նայելու», ապա սուպին II-ը սահմանափակվում է որոշ ածականների հետ լրացման գործառնությով, ինչպես նաև որոշ քարացած արտահայտություններում՝ *difficile dictu* «դժվար է ասել», բառացի՝ «դժվար է այն տեսանկյունից, որ ասվի», *nefas est factu* «չի կարելի անել»: Սուպինը աչքի է ընկնում ժամանակի հանդեպ իր պակաս կայունությամբ: Արդեն դասական լատիներենում սուպինի փոխարեն հաճախ գործածվում է բայածական, գերունդ, գերունդիվ և երկրորդական նախադասություն: Ժողովրդական լատիներենում սուպինն արդեն փոխարինվում է ինֆինիտիվով, որի հետևանքով էլ այն չի պահպանվել նաև ժոմանական լեզուներում¹⁴³:

Սուպինի կապը ինֆինիտիվի հետ նկատել է նաև ռուս լեզվաբան Ֆ.Բուլաևը՝ այն համարելով ինֆինիտիվի մի տեսակ¹⁴⁴: Այն գործածվում է հիմնականում շարժում ցույց տվող անկատար կերպ ունեցող բայերի հետ և ավելի պակաս հաճախականությամբ, քան ինֆինիտիվը: Սուպինը ծագումնաբանորեն հին և հիմքի եզակի թվի հայցական հոլովի ձևն է, որը հանդես է գալիս *тъ* ածանցի օգնությամբ: Այն ծագումնաբանորեն նախադասության բայի ուղիղ խնդիրն է՝ դրված հայցական հոլովով, որի պատճառով նրա խնդիրն էլ դրվում է սեռական հոլովով: Կարելի է ենթադրել, որ սուպինը ընկալվել է որպես իսկական բայանուն, որը խնդրառություն չունի՝ *Иду ловить рыби*¹⁴⁵: Ի հակադրություն դրա՝ լատիներենի սուպինը պահպանում է իր խնդրառությունը՝

Galli legatos Caesarem mittunt rogatum auxilium. «Գալլերը դեսպաններ են ուղարկում Կեսարի մոտ օգնության խնդրանքով»¹⁴⁶:

¹⁴³ Языкознание. Большой энциклопедический словарь, М., 1998, с. 499.

¹⁴⁴ Булаев Ф. И., Историческая грамматика русского языка, М., 1959, с. 115.

¹⁴⁵ Иванов В. В., Историческая грамматика русского азыка, М., 1964, с. 401. Камчатнов, А. М., Старославянский язык, М., 1998, с. 94-95,

¹⁴⁶ Покровская З. А., Кацман Н., Л., Латинский язык, М., 1987, с. 192.

Արդեն 11-րդ դարից սկսած՝ ուշ հին սլավոնական տեքստերում այն դուրս է մղվում լեզվից և փոխարինվում համապատասխան ինֆինիտիվի ձևերով:

Որպես բայաձև՝ այն տարբեր ժամանակներում անհետացել է գրեթե բոլոր սլավոնական լեզուներում՝ սերբերենում՝ դեռևս նախագրային ժամանակաշրջանում, ռուսերենում՝ 14-րդ դարում, չեխերենում՝ 16-րդ դարում: Այն պահպանվել է միայն սլովեներենում և ներքին լուծերենում:

Ինչ վերաբերում է ռուսերենի ինֆինիտիվին, ապա, ըստ Իվանովի, այն իր ծագմամբ ոչ թե բայական, այլ անվանական ձև է և ներկայացնում է գոյականացված բայի տրական-ներգոյական հոլովված ձևի քարացած վիճակը, որը հոլովվել է ի հոլովմամբ՝ *тѣ*¹⁴⁷:

Լատիներենի և սլավոնական լեզուների սուպինին վեդայական լեզվում համապատասխանում է *tum*-ով ինֆինիտիվը: Հայտնի է, որ վեդայական լեզվում տրական և հայցական հոլովներին հանգող ինֆինիտիվի 16 ձև գոյություն ունի: Տրականն ունի նպատակի պարագայի իմաստ, իսկ հայցականի ձևն անցողական բայերի հետ՝ ուղիղ խնդրի իմաստ, շարժում ցույց տվող բայերի հետ՝ նպատակի պարագայի իմաստ:

Վեդայական գոյականներից, որոնք վերջանում են՝ *-tu*, *-ti*, *-(a)s* և *-(v)an*-ով, ստեղծվում են ինֆինիտիվի ձևերը: Ուշագրավն այն է, որ այն ինֆինիտիվը, որը հանգում է տրականին՝ *-ti*-ով, որը Ռիզվեդայում միայն 6-7 անգամ է հանդես գալիս, արդեն վաղ հետվեդայական շրջանում լիովին անհետանում է: Ի հակադրություն դրա՝ *-tum*-ով ինֆինիտիվը, որը Ռիզվեդայում հայցականով է դրված, հանդես է գալիս 5 անգամ, իսկ ավելի ուշ դառնում է ինֆինիտիվի արտահայտման միակ միջոցը¹⁴⁸:

Այսպիսով, արդեն սանսկրիտում ինֆինիտիվի բոլոր ձևերը փոխարինվում են *-tum*-ով ինֆինիտիվով, անվանական կազմություններից այդ կախվածությունը լիովին վերանում է: Ձեռք բերելով տրականով ինֆինիտիվի իմաստ՝ նա միայն մի դեպքում է պահպանում իր անվանական ծագման հետքը, երբ հանդես է գալիս բարդ բառերի կազմում՝ որպես անվանական հիմք *-kāma*, *-manas*- ի հետ,

¹⁴⁷ **Иванов В. В.**, նշվ. աշխ., էջ 376, 400-401:

¹⁴⁸ **Семереньи О.**, Введение в сравнительное языкознание, М., 1980, с. 339.

օր.՝ yaṣṭukāma «զոհաբերել ցանկացող», vaktumanas «տրամադրված, հակված խոսելու»¹⁴⁹:

Ինֆինիտիվի և սուպինի հակադրությունների չեզոքացման համար կարծում ենք կան հետևյալ պատճառները՝

1. Երբ իմաստային և գործածության առումով տարբերությունները անհետանում են, և սուպինի գոյության անհրաժեշտությունն ինքնըստինքյան վերանում է, ինչպես օր. ռուսերենում և ռոմանական լեզուներում:

2. Երբ համընկնում են նրանց ձևերը և հաղթում է այն իմաստը, որը ավելի կենսունակ է, ինչպես ռուսերենում:

Այսպիսով՝ եթե սկզբունքորեն դիտարկենք ինֆինիտիվի երկու տեսակ՝ տրականին և հայցականին հանգող, ապա կարող ենք ասել, որ հաճախ տրականին հանգող ինֆինիտիվը իմաստային առումով մոտ է նախդրավոր ինֆինիտիվին, իսկ հայցականին հանգողը՝ սուպին I-ին: Անշուշտ նախդիրն ինքնին հաճախ արտահայտում է տրականին բնորոշ հանգման, նպատակի իմաստ և խնդրառում տրական հոլով: Երբեմն էլ խնդրառելով հայցական հոլով, անուամենայնիվ պահպանում են տրականի իմաստը, ինչպես, օր.՝ հայերենում և լատիներենում: Ընդ որում՝ այս դեպքում կարող են տեղի ունենալ տարբեր կարգի չեզոքացումներ: Սակայն անկախ այդ տարբերություններից ստեղծվում են նոր ձևեր երկու իմաստներն արտահայտելու համար: Հայերենում նախդրավոր ինֆինիտիվը վերանում է ի հաշիվ այլ, նաև ետդրավոր ձևերի, գերմաներենում և անգլերենում այն հիմնականում պահպանվում է, ապաիմաստավորվում և այդ իմաստի համար ստեղծվում է նոր ձև, ինչպես լատիներենում: Ռուսերենում տեղի է ունենում ձևերի բաղարկություն (կոնտամինացիա), որտեղ պահպանվում են երկու ձևն էլ՝ առանց գործառական տարբերակման՝ *идти, писать*:

Մյուս կողմից՝ կարող ենք որոշակի զուգահեռներ տանել սուպինի և աննախդիր ինֆինիտիվի միջև, քանի որ երկուսն էլ շարժման բայերի հետ են հանդես գալիս և հիմնականում հանգում հայցական հոլովին: Տարբերությունն այն է, որ սուպինը միշտ չէ, որ ինֆինիտիվի նման պահպանում է իր խնդրառությունը:

Եթե հակադրության եզր ընդունենք ինֆինիտիվի ուղիղ ձևը, ապա այն կարող ենք հակադրել մի կողմից տրական հոլովին հանգող

¹⁴⁹ Барроу Т., Санскрит, М., 1976, с. 341.

(գերունդ) կամ նախդրավոր ինֆինիտիվին, մյուս կողմից՝ սուպինին և գերունդիվին:

Աղյուսակի տեսքով այն ներկայացնելիս՝ կունենանք հետևյալ պատկերը՝

Աղյուսակ 1

	Շարժման, ուղղության իմաստ ունեցող բայերի հետ նպատակի իմաստ	Գործողության ընդհանուր իմաստ	Նպատակի, հանգման, անհրաժեշտության իմաստ	Կրավորականի իմաստ
Ինֆինիտիվի ուղիղ կամ հայցականին հանգող ձև	+	+	-	-
Տրական հոլովին հանգող ձև (գերունդ) կամ նախդրավոր ինֆինիտիվ	-/ +	-/ +	+	+
Սուպին I	+	-/ +	-	-
Սուպին II	-	+	+	+
Գերունդիվ	-	-	+	+
-ing-ով գերունդը անգլերենում	+	+	-	-

Ինֆինիտիվի ուղիղ կամ հայցականին հանգող ձևը արտահայտելով գործողության ընդհանուր իմաստ՝ կիսում է նաև սուպին I-ի գործածության ոլորտը՝ շարժման, ուղղության իմաստ ունեցող բայերի հետ արտահայտելով նպատակի իմաստ: Հին ռուսերենում պահպանվել են նաև սուպինի գործածության դեպքեր՝ գործողության ընդհանուր իմաստով, ինչպես օրինակ՝ ուզենալ բայի հետ՝ хотеть + սուպին¹⁵⁰: Սա ևս մեկ անգամ հուշում է, որ սուպինը իր բնույթով և ծագումով համարժեք է հայցականին հանգող ինֆինիտիվին: Պատահական չէ, որ այն հանդիպում է հենց ռուսերենում, քանի որ ռուսերենի ինֆինիտիվը տրականին է հանգում:

¹⁵⁰ Буслаев Ф. И., նշվ. աշխ, էջ 115, 376:

Տրական հոլովին հանգող կամ նախդրով ինֆինիտիվը (գերունդ) նպատակի իմաստն արտահայտում է մնացած այլ բայերի հետ, ինչպես նաև ունի հանգման, անհրաժեշտության իմաստ: Բանն այն է, որ տրականին հանգող ինֆինիտիվին բնորոշ է մեղիոպասիվի իմաստը, որը որոշ դեպքերում կարելի է բխեցնել նրա հիմքից: Դեռևս Կ. Բրուգմանը և Բ. Դելբրյուկն են նկատել, որ տրական ինֆինիտիվները նախալեզվում ծագում են աորիստի հիմքից¹⁵¹, որն էլ, ինչպես հայտնի է, ունի գործողության՝ որպես փաստի կամ գործողության ավարտվածության նշանակություն¹⁵²: Սա էլ իր հերթին պայմանավորում է նրա սեռային առումով չոգոքությունը: Որոշ լեզուներում, ինչպես անգլերենում, նախդրավոր ինֆինիտիվը կիսում է աննախդիր ինֆինիտիվի գործածության շրջանակը՝ հանդես գալով նաև շարժման բայերի դեպքում¹⁵³:

Սուլայն II-ը պահպանվել է միայն լատիներենի որոշ քարացած կառույցներում, որը կարող է արտահայտել անհրաժեշտության, ինչպես նաև գործողության ընդհանուր իմաստ:

Ինչ վերաբերում է գերունդիվին, ապա այն ունի ածականական ծագում, սակայն երբեմն ձեռք է բերում նաև անհրաժեշտության կրավորականի իմաստ և մրցակցում գերունդի հետ:

Ինչպես վերը նշվեց, անգելերենի -ing-ով գերունդը նույնպես մրցակցում է ինֆինիտիվի հետ: Վերոհիշյալ դեպքերին կարելի է ավելացնել նաև շարժման բայերի հետ նրա գործածությունը¹⁵⁴:

Ինֆինիտիվի և բայի այլ անդեմ ձևերի մրցակցությունը սրանով չի ավարտվում: Տարբեր լեզուներում միևնույն բայից հետո դրվում է կամ բայածական, կամ ինֆինիտիվ: Այսպես՝ հին հունարենում իմացական բայերից հետո դրվում է բայածական, իսկ լատիներենում՝ անորոշ, օր.՝

οἶδα δε μελλοντα αποδρασεσθαι / «Ես գիտեմ, որ դու ուզում ես փախչել»:

Լատիներենում scire բայը հանդես է գալիս հայցականը անորոշի հետ կառույցում:

¹⁵¹ Brugmann K., Delbrück B., նշվ. աշխ, էջ 448-449:

¹⁵² Ст'ю А. Н. Савченко, Сравнительная грамматика индоевропейских языков, М., 1974, с. 276.

¹⁵³ Gouzeva K. A. Kostygina S. I., նշվ. աշխ, էջ 163.

¹⁵⁴ Gippert J., Zur Syntax der infinitivischen Bildungen in den indogermanischen Sprachen, Frankfurt am Main, 1978, S. 51, 300:

Scimus Attilium esse sapientem «Գիտենք, որ Աթիլիասը խելացի է»¹⁵⁵:

Տարածամանակյա տեսանկյունից ինֆինիտիվը երբեմն նաև առանց հակադրություն կազմելու հերթագայում է տարբեր բայածականների հետ: Մյուս կողմից՝ այն կարող է փոխարինվել իրենից սերված նոր ձևերով:

Գերմաներենում ինֆինիտիվը հերթագայում է Partizip I-ի (ենթակայական դերբայ) հետ: Այսպես՝ ապառնիի իմաստը հին վերին գերմաներենում արտահայտվում է երկու ձևով՝ werden+Partizip I և եղանակավորիչ բայ + ինֆինիտիվ կառույցներով: Հետագայում werden +Partizip I վերածվում է werden + ինֆինիտիվի: Բայածականից անորոշի անցման մասին տարբեր տեսակետներ կան գերմանագիտության մեջ՝ այդ թվում այն մեկնաբանվում է և՛ հնչյունական¹⁵⁶, և՛ համաբանության տեսանկյունից¹⁵⁷: Մի կողմ թողնելով նրանց մանրամասները՝ նշենք, որ համանման անցում է տեղի ունենում նաև bleiben «մնալ», stehen «կանգնած լինել», liegen «պառկած լինել», sitzen «նստած լինել» բայերից հետո¹⁵⁸:

Ինչ վերաբերում է ինֆինիտիվից սերված ձևերին, ապա այս դեպքում ինֆինիտիվն ինքն է վերածվում այդ ձևերին և անցման պատճառ է հանդիսանում այն, որ ինֆինիտիվը դադարում է արտահայտել իր հոլովական նախկին իմաստները և վերածվում է ընդհանուր բայական իմաստը նշող ձևի: Իսկ ավելի կոնկրետ իմաստները արտահայտվում են նոր հոլովված ձևերով: Իհարկե, որոշ հոլովական ձևեր տարբեր լեզուներում այնուամենայնիվ պահպանվում են, ինչպես օրինակ՝ գործիական հոլովով դրված ինֆինիտիվը հայերենում, որն արտահայտում է ձևի պարագայի իմաստ և որն իր բնույթով մոտենում է գերունդիվին՝ անփոփոխ ինֆինիտիվի հետ հակադրություն չկազմելով:

Դերբայական նոր ձևերի առաջացումը անորոշ դերբայից հատուկ է, օրինակ, հայերենին, որտեղ աստիճանաբար ձևավորվում են առանձին դերբայներ, օրինակ՝ ապառնի և ապառնի II դերբայները, Ժխտական դերբայը, անկատար երկրորդը, իսկ անորոշի տրական հոլովի ձևը հաճախ կիսում է նրա գործածության ոլորտը:

¹⁵⁵ Hirt H., նշվ. աշխ, էջ 91:

¹⁵⁶ Behaghel O., Deutsche Syntax – Eine geschichtliche Darstellung, Band 2, Heidelberg, 1924., S. 365.

¹⁵⁷ Зиндер Л. Р., Строева Т. В., նշվ. աշխ, էջ . 224:

¹⁵⁸ Dal Ing., Kurze deutsche Syntax, Tübingen, 1966, S. 102-103.

Ինֆինիտիվից սերված ձև է համարվում գերմաներենում այսպես կոչված Partizipium futuri կամ passivi (գերմանական գերունդիվ)՝ ein zu befürchtender Krieg «մի սարսափելի պատերազմ», որն առաջացել է sein + zu + Infinitiv կառույցից՝ Der Krieg ist zu befürchten «պատերազմը սարսափելի է», և որը նպաստել է նաև այն բանին, որ Partizip I-ը ստացել է կրավորականի նշանակություն¹⁵⁹: Այս տիպի նախադասություններում ինֆինիտիվը ընկալվում է որպես ստորոգյալ ածականի հետ միասին, օր.՝ der Rat ist nicht übel und zu befolgen «խորհուրդը վատ չէ և կարելի է հետևել դրան» (Լեսինգ)¹⁶⁰: Ժամանակակից հայերենում նրան համապատասխանում է ապառնի II դերբայը, որը նույնպես սերում է անորոշից և օժտված է կատարելի գործողության, առարկայի որակական հատկանիշի կամ առարկայական իմաստով և -ի ու -իք վերջավորություններով¹⁶¹:

Այսպիսով՝ ի մի բերելով վերոշարադրյալը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ինֆինիտիվը անդեն ձևերի համակարգում հիմնականում հակադրվում է սուպինին ու գերունդին, մասամբ նաև գերունդիվին, որոնք ժամանակի ընթացում որպես կանոն վերածվում են կամ անփոփոխ ինֆինիտիվի, կամ գերունդային այլ քարացած ձևերի:

Այլ կերպ՝ ինֆինիտիվ և այլ անդեն ձևերի հակադրություններում թերևս ոչ նշույթավորվածը ինֆինիտիվի ուղիղ ձևն է կամ արդեն գործողության ընդհանուր բովանդակություն ունեցող քարացած այլ հոլովածները, քանի որ նշված հակադրությունները չեզոքանում են հենց վերոհիշյալ ձևերի օգտին, որի հետևանքով ստեղծվում են ինֆինիտիվի և ինֆինիտիվից սերված նոր ձևերի հակադրություններ:

1.2.2. Ինֆինիտիվի և դիմավոր բայի հակադրությունները և նրանց զարգացումը

Լինելով բայական համակարգի անբաժանելի մասը՝ ինֆինիտիվը դերբայական մյուս ձևերի հետ մեկտեղ հակադրվում է դիմավոր բայի կերպաժամանակային ձևերին: Նրա և դիմավոր բայի հակադրությունը հիմնված է որպես տարբերակիչ հատկանիշ հանդես եկող դիմավորության վրա:

¹⁵⁹ Зиндер Л. Р., Строева Т. В., նշվ. աշխ, էջ 227:

¹⁶⁰ Dal Ing., նշվ. աշխ, էջ 110:

¹⁶¹ Եզեկյան Լ., Հայոց լեզու, Եր., 2005, էջ 282-283:

Հայտնի է, որ անորոշի հիմնական առանձնահատկությունը դեմքի քերականական կարգի և նրա հետ պայմանավորված թվի ու ժամանակի քերականական կարգերի հանդեպ չեզոքությունն է, որն ասելիքը դարձնում է ավելի ընդհանրական ու վերացական: Թերևս սա է պատճառը, որ շատ լեզվաբաններ, ինչպես օրինակ՝ Լ. Տենիե-րը, անորոշը համարում են ճապաղ, փոփոխական և դժվարությամբ որսացվող մի երևույթ և այդ հանգամանքով էլ պայմանավորում նրա գործածության շրջանակի նեղացումը¹⁶²:

Սակայն լեզվական համակարգում առկա է նաև հակառակ միտումը, երբ անորոշը գործածվում է դիմավոր բայի փոխարեն՝ ստանձնելով նրա գործառնությունը: Դա չի նշանակում, իհարկե, թե այն կարող է լիովին փոխարինել դիմավոր բային: Հայտնի են բավականին շատ սահմանափակումներ՝ կապված թե՛ դիմավոր բայի, թե՛ անորոշի բաշխման հետ, որն իր հերթին պայմանավորված է այն ստորոգական կառույցի արժույթով և իմաստային դաշտի պատկանելությամբ, որի համար որպես պարտադիր կամ ոչ պարտադիր ակտանտ է հանդես գալիս անորոշը: Այսպես՝ գրաբարում անորոշը հաճախ գործածվում է եղանակավորիչ (մոդալ) արժեք ունեցող բայերի հետ, ինչպես՝ կարողական (գորեմ, կարողանամ), կամական (ախորժեմ, կամիմ, հաւանիմ, յօժարեմ), ցանկական (կարօտանամ, ցանկանամ), ձգտման (ժտիմ, իշխեմ «հանդգնել», ջանամ, փութամ), պատճառական (տալ բայով), անցումային-ինքուստիվ (սկսանիմ, դադարեմ) և այլն¹⁶³:

Մյուս կողմից՝ անորոշի և դիմավոր բայի հակադրությունը շատ հաճախ կախված է քերականական այնպիսի երևույթից, ինչպիսին քողարկված ենթական է: Ն. Խոմսկին այն անվանում է դատարկ կարգ, քանի որ այն արտահայտության պլանում չի իրացվում¹⁶⁴:

Ընդհանուր առմամբ, անորոշ դերբայի գործածության շրջանակն ավելի սահմանափակ է, քան դիմավոր բայինը: Այն կարող է փոխարինել դիմավոր բային, երբ կամ նրա քողարկված ենթական և հիմ-

¹⁶² Տեն Լ. *Tesnière L.*, *Eléments de syntaxe structurale*, Paris, 1959, p. 434. Հմմտ. **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 511:

¹⁶³ Հմմտ. **Շահվերդյան Թ.**, Գրաբարի դերբայները, Ձևաբանություն և շարահյուսություն (ըստ Եզնիկ Կողբացու լեզվանյութի), 2001, էջ 36-50:

¹⁶⁴ Տեն **Haspelmath M.**, Kontrolle und Subjektausdruck bei Infinitiven und Konverben, in "Infinitive. Sprachtypologische Studien, Herausgegeben von Utz. Maas, Osnabrück, 1997, S. 66.

նական բայի ենթական է նույնը, կամ նրա քողարկված ենթական և հիմնական բայի խնդիրը, օրինակ՝ եղանակավորիչ բայերի հետ կամ ուղիղ խնդրի հետ միասին բացառական կամ տրական հոլովով խնդիր պահանջող եռարժույթ բայերի դեպքում, ինչպես՝ *պահանջել նրանից ներկա լինել, աղաչել նրան գթալ* և այլն¹⁶⁵:

Ի տարբերություն բայի այլ անդեն ձևերի, որտեղ քողարկված ենթական հեշտությամբ կարող է դառնալ ոչ քողարկված, անորոշ դերբայով կառույցների դեպքում ուղղական-ենթական բացառվում է՝ բացառությամբ դիմավոր ինֆինիտիվների¹⁶⁶:

Այսպիսով՝ անորոշի ենթական կարող է միայն թեք հոլովաձևերով հանդես գալ, քանի որ այդ կառույցները նախապես առաջացել են վերավերլուծության (Reanalyse) միջոցով, այլ կերպ՝ նրա քողարկված ենթակայի թեք հոլովաձևը ծագումնաբանորեն պայմանավորված է գլխավոր նախադասության բայով¹⁶⁷:

Իհարկե, կան նաև այնպիսի դեպքեր, երբ անորոշը անկախ քողարկված ենթակայի գոյությունից գերիշխում է: Այդպիսիք են, օրինակ, որպես անվանական ստորոգյալ հանդես եկող ածականների և վերացական գոյականների հետ գործածվող կառույցները, որտեղ բովանդակությունը ներկայացվում է վերացականորեն: Դրանք հակադրվում են ոչ միայն դիմավոր ձևերին, այլև գոյականին կամ բայանվանը, օրինակ՝

*Ապրելուց քաղցր է մեռնել քեզ համար,
Զգալ, որ դու կաս և լինել հեռու: (Տերյան)
Keine Kunst ist es alt zu werden,
Es ist Kunst es zu ertragen. (Goethe)*

Եթե բովանդակությունը վերացական է ներկայացվում, ապա անորոշ դերբայ-դիմավոր բայ հակադրության մեջ ոչ նշույթավորված է առաջինը:

Անորոշ դերբայի և դիմավոր բայի հակադրությունները ի հայտ են գալիս, երբ անորոշը կամ նրանով կազմված կառույցը կատարում է ենթակայի, խնդրի, բաղադրյալ բայի բաղադրիչի, պարագայի պաշտոն՝ մրցակցելով դիմավոր բայի հետ կամ պարզ նախադասության, կամ երկրորդական նախադասության կազմում:

¹⁶⁵ Հմմտ. **Զահուկյան Գ. Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 484-485:

¹⁶⁶ Տե՛ս **Haspelmath M.**, նշվ. աշխ., էջ 73:

¹⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73-74:

Հարկ է նկատել նաև, որ ժամանակագրական տեսանկյունից անորոշ դերբայի գործածության շրջանական ավելի լայն է հին լեզուներում, քան ժամանակակից, որն էլ հուշում է, որ նախկինում այն ամրացված էր իր հիմնական գործառնություն և դեռևս ինքնուրույն գործածություն չուներ, այսինքն՝ էր ընկալվում որպես գործողության անվանում: Անորոշով բացարձակ կառույցները, որոնք հատուկ են այնպիսի լեզուների, ինչպիսիք են հին հունարենը, լատիներենը, գոթերենը, հին հայերենը և այլն, ժամանակակից լեզուներում հիմնականում փոխարինվում են գլխավոր կամ երկրորդական նախադասության դիմավոր բայով:

Անորոշից դիմավոր բային անցումը նույնպես հաճախ պայմանավորված է քողարկված ենթակայով, որի՝ անորոշի հետ միասին արտահայտած դիմավորության իմաստը այլ ձև է ստանում: Այդ է պատճառը, որ դիմավոր ձևի են առավելապես վերածվում քողարկված ենթակա ունեցող կառույցները, ինչպես, օրինակ՝ եղանակավորիչ բայերով կամ անորոշը հայցականի, տրականի և ուղղականի հետ կառույցները: Ընդ որում, դիմավոր ձևերի են վերածվում հատկապես այն կառույցները, որոնց քողարկված ենթական չի համընկնում նախադասության բուն ենթակայի հետ: Այդ միտումը ունի ընդհանուր տիպաբանական բնույթ և հատուկ է շատ լեզուների, այդ թվում նաև հայերենին: Եթե փորձենք համեմատել հայերենի զարգացման տարբեր շրջաններում անորոշի գործածության շրջանակները, ապա կտեսնենք, որ հիմնականում դիմավոր ձևերի են վերածվել վերոհիշյալ բացարձակ կառույցները, ինչպես նաև՝ ուզենալ, կամիլ, թողուլ, հրամայել, թույլ տալ + անորոշ դերբայ կառույցների դեպքում և այլն, որտեղ հիմնականում անորոշի ենթական և ասույթի ենթական տարբեր են¹⁶⁸: Ընդ որում, որպես կանոն, այստեղ փոխարինելու է գալիս երկրորդական նախադասությունը, օրինակ՝ **Կու հրամայէ օրէնքն, որ զքահանայի տուն և ապրանք չգնէ այլ ոք**¹⁶⁹:

Իսկ երբ ենթական նույնն է, ապա ընդհանուր տիպաբանական տվյալների համաձայն մենաթեքայնությունը երկբայ շարույթում գե-

¹⁶⁸ Տե՛ս Վարդապետյան Պ. Կ., Շարահյուսություն, Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Եր., 1975, հ. Բ, էջ 209:

¹⁶⁹ Տե՛ս Ղատաստանագիրք Սմբատ Իշխանի (Գունդստաբլի), Կիլիկեան դատաստանագիրք XIII-րդ դարի, ձեռագրի համեմատությամբ լոյս ընծայեց վարդապետ Ղլտճեան, Էջմիածին, 1918, էջ 44:

րագանցում է երկթեքայնությանը (ուզում եմ անել, և ոչ թե՝ ուզում եմ անեն)¹⁷⁰։

Տարածամանակյա հայեցակետից անորոշի և դիմավոր բայի հա-
կադրությունների չեզոքացման հետևանքով ընդհանուր առմամբ ի
հայտ են գալիս բալկանյան ինֆինիտիվը, դիմավոր ինֆինիտիվը,
ինչպես նաև տեղի է ունենում անորոշը հայցականի, ուղղականի
կամ տրականի հետ կառույցների վերածում դիմավոր ձևերի։

Ինչպես և անվանումն է հուշում, բալկանյան ինֆինիտիվը վերա-
բերում է բալկանյան թերակղզու լեզուներին, այսինքն՝ բալկանյան
լեզվամիությանը, որտեղ ինչ-ինչ պատճառներով ինֆինիտիվը ժա-
մանակի ընթացքում վերածվել է պայմանական եղանակով արտա-
հայտված դիմավոր բայի։

«Բալկանյան ինֆինիտիվ» անվանումը ձևաբանական տե-
սանկյունից փոքր-ինչ ճիշտ չէ, քանի որ այն այնուամենայնիվ հան-
դես է գալիս որպես դիմավոր բայ։ Մյուս կողմից՝ անվանումը մա-
սամբ արդարացնում է իրեն, քանի որ դիմավորությունն այստեղ
սահմանափակվում է միայն ներկա ժամանակով, թեև շրջասական
եղանակով հնարավոր է արտահայտել նաև վաղաժամություն և
կրավորական սեռ¹⁷¹։ Բալկանյան ժամանակակից լեզուներում ին-
ֆինիտիվից զուրկ են հունարենը, տոսկյան ալբաներենը, մակեդո-
ներենը, մինչդեռ գեղյան ալբաներենը, ռումիներենը, ինչպես նաև
սերբերենի որոշ բարբառներ սահմանափակ թվով են կիրառում
այն¹⁷²։

Բալկանյան ինֆինիտիվի ծագման մասին գոյություն ունեն տար-
բեր տեսակետներ, այդ թվում՝ բազմածագում և միածագում։ Եթե
բազմածագման տեսության հեղինակները հիմնականում հիմնվում
են ինֆինիտիվի՝ որպես ընդհանուր լեզվաբանական երևույթի ի-
մաստային անլիարժեքության վրա, ապա միածագման տեսություն-
ները կան ելնում են հունարենից (Հ. Պեդերսենը, Գ.Մեյերը, Կ.
Սանդֆելդը, Պ. Բյուրգերը, Գ. Ռոլֆսը, Դ. Կոպչագը), կամ ընդհա-

¹⁷⁰ Stü **Габинский М. А.**, Появление и утрата первичного а-
лбанского инфинитива, Л., 1970, с. 239.

¹⁷¹ Stü **Haase M.**, (In-) Finitivkonstruktionen. Baskisch und Romanisch, in:
“Infinitive. Sprachtypologische Studien”, Herausgegeben von Utz. Maas, Osnabrück,
1997, S. 49.

¹⁷² Stü **Thümmel W.**, Infinitivsubstitute in den Balkansprachen – ein Fall von
Kongruenz, in: “Infinitive. Sprachtypologische Studien, Herausgegeben von Utz.
Maas, Osnabrück, 1997”, S. 101.

նուր ենթաշերտի գաղափարից, հատկապես թրակերենի (Ա. Ռոսետի), որը զուրկ է եղել ինֆինիտիվից և որից ենթադրաբար բխեցվում է ալբաներենը¹⁷³:

Իհարիե, առավել ընդունելի է հունական ծագումը: Բանն այն է, որ Նոր Կտակարանում և Հոմերոսի ստեղծագործություններում արդեն նշմարվում է պայմանականի մրցակցությունը անորոշի հետ: Սա էլ ցույց է տալիս, որ անորոշի կորստի միտումը հունարենում ավելի շուտ է վկայվել, քան բալկանյան որևէ լեզվում¹⁷⁴:

Անորոշի կորուստը հունարենում հիմնավորվում է և՛ ձևական, և՛ իմաստային տեսանկյունից: Եթե ձևական առումով այն բխեցվում է հնչյունական փոփոխություններից, ապա իմաստային առումով՝ կա՛մ որպես նպատակի պարագա հանդես եկող ինֆինիտիվ կառույցից, կա՛մ հայցականը անորոշի հետ կառույցների գոյությունից այդ լեզվում:

Ինչ վերաբերում է հնչյունական փոփոխություններին, ապա սրանց հետևանքով հունարենի անորոշը համանուն դարձավ այլ քերականական ձևերի: Այսպես, ըստ Ֆ. Միկլոշիչի՝ անորոշի *v* - ցուցիչի անկումը շարակարգում հանգեցրեց նրա ընկալմանը որպես երրորդ դեմքի եզակի թվի ձև, որը փոփոխություններ բերեց նաև այլ դեմքերում և թվերում: Սրան նպաստեց նաև այն, որ համաբանության ենթարկվեցին սահմանական եղանակը, դ-ով պայմանականը, քանի որ *ei*-ու անցմանը, որն արդեն նշմարվում էր մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում, միացավ նաև դ-ու անցումը: Այս գործընթացը ավարտվեց մ.թ. II դարում: Այսպիսով՝ հունարենում *v*-ի անկումով և տարբեր հնչյունների իտացիզմի հետևանքով ներկա ակտիվ անորոշը՝ *-ei*-ով դարձավ համանուն 3-րդ դեմքի ներգործական սեռի երեք եղանակներին՝ սահմանականին, որի վերջավորություն է *-ei*, պայմանականին՝ դ վերջավորությամբ, և ըղծականին՝ *oi*- վերջավորությամբ: Քանի որ ըղծականը չի դիմանում պայմանականի մրցակցությանը, ապա մրցակցում են անորոշն ու պայմանականը, իսկ ավելի ուշ անորոշը գիջում է իր դիրքերը¹⁷⁵:

Բալկանյան ինֆինիտիվը որպես նպատակի պարագա հանդես եկող ինֆինիտիվ կառույցից բխեցնում է օրինակ *tu*. Բարիչը¹⁷⁶: Այս

¹⁷³ Տե՛ս **М. А. Габинский**, նշվ. աշխ., էջ 160-308:

¹⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 298, 242.

¹⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 247-256:

¹⁷⁶ Տե՛ս **Габинский М. А.**, նշվ. աշխ., էջ 192:

տեսակետին է հարում նաև Բ. Սերեբրենիկովը, որը ընդհանուր տիպաբանական բնույթ է վերագրում նրան: Ըստ նրա՝ քերականական այն կարգերն ու ձևերն են հիմնականում այլ ձևերով փոխարինվում, անհետանում կամ այլ ձևերի հետ բաղարկության ենթարկվում, որոնց արտահայտած իմաստը շատ հաճախ կրկնում է այլ ձևերի իմաստը, կամ էլ որի իմաստային ծավալը չափազանց մեծ է: Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները սովորաբար արտահայտում են ոչ իրական, պլանավորվող և ցանկալի գործողություն, որի պատճառով էլ այդ իմաստը արտահատում են հենց նույն իմաստն ունեցող տարբեր թեք եղանակաձևերը: Բացի այդ՝ անորոշն ու պայմանականի դիմավոր ձևերը ունեն իմաստային որոշակի համընկնումներ: Նրանք երկուսն էլ արտահայտում են ապագայի գործողություն¹⁷⁷:

Տարբեր լեզուներում նկատելով նպատակի պարագա երկրորդական նախադասություններում թեք եղանակաձևերի գործածման միտումը՝ նա եզրակացնում է, որ ամենից հաճախ այս դեպքում գործածվում է պայմանականը (հին հունարենում, լատիներենում, հին ռուսերենի գրավոր հուշարձաններում, ժամանակակից պարսկերենում, որը գալիս է դեռևս միջին պարսկերենից, օսերենում, ինչպես նաև հին վրացերենում), ըղծական եղանակը (թուրքական լեզուներում), ըղծական եղանակից առաջացած պայմանական եղանակը (ֆիններենում, էստոներենում, բալթյան լեզուներում), հրամայական եղանակը (հունգարերենում)¹⁷⁸:

Մեկ այլ տեսակետի համաձայն՝ անորոշի կորուստը հունարենում բխեցվում է անորոշը հայցականի հետ կառույցների գոյությունից տվյալ լեզվում: Այսպես՝ ընդունելով Տոգեբյուի այն տեսակետը, որի համաձայն հին հունարենի կերպաժամանակային ձևերի հարացուցայնությունը (11 ձև) իր մեջ կրում է անորոշի վերացման սաղմը¹⁷⁹, Սերեբրենիկովը այն կապում է իր իմպլիկացիոն օրենքի հետ, որի համաձայն անորոշի մեծ քանակությունը լեզվում կախված է տվյալ լեզուներում հայցականը անորոշի հետ կառույցների առկայությունից, ինչպես օրինակ՝ լատիներենում, կամ հին հունարենում¹⁸⁰: Այսպիսով՝ եթե անորոշի մեծ քանակությունը լեզվում պայ-

¹⁷⁷ Ст'у Серебренников Б. А., Вероятностные обоснования в компаративистике, М., 1974, с. 233-246.

¹⁷⁸ Ст'у նույն տեղում, էջ 231-233:

¹⁷⁹ Ст'у Габинский М. А., նշվ. աշխ., էջ 231-232:

¹⁸⁰ Ст'у Серебренников Б. А., նշվ. աշխ., էջ 304:

մանավորված է տվյալ լեզուներում վերոհիշյալ բացարձակ կառույցների գոյությամբ և եթե հաշվի առնվի այդ կառույցի՝ որպես տեխնիկապես անհարմար լեզվական միջոցի օրինաչափ անհետացումը, ապա անորոշի հարուստ համակարգի և նրա անհետացման միջև կարելի է և որոշակի կապ հաստատել¹⁸¹:

Ժամանակակից հունարենը լիովին է կորցրել հին հունարենին բնորոշ ինֆինիտիվի ժամանակային և սեռային քերականական ձևերով հարուստ հարացույցը: Նոր հունարենում անգամ այնպիսի նախադասության մեջ, ինչպիսին՝ *Η Αλεξάνδρα θέλει να επισκευτεί τον παππού του*. «Ալեքսանդրիան կցանկանար այցելել պապիկին», *επισκευτεί* «այցելել» բայը հանդես է գալիս ոչ թե անորոշի, այլ պայմանականի ձևով, որը *να* (որ) շաղկապով կապվում է գլխավոր նախադասության հետ¹⁸²:

Բալկանյան ինֆինիտիվի բանաձևն է՝ $V_{[+FIN]} + SR + V_{[+FIN, +KNJ]}$, որտեղ SR -ը ստորադասական մասնիկն է: Այս ստորադասական ցուցիչը ինքնին չի կարող ընկալվել որպես շաղկապ, քանի որ այն միշտ դրվում է բայից առաջ: Այդ պատճառով էլ այն դիտարկվում է որպես պայմանականի խոնարհման ցուցիչ:

Ըստ Մ. Հասսեի՝ բալկանյան ինֆինիտիվի ծագումը դասական քերականացման գործընթացի արդյունք է: Այստեղ տեղի է ունենում պայմանական կառույցի ձևայնացում, որտեղ շաղկապը վերածվում է ստորադասական բառի կամ պայմանականի ցուցիչի, իսկ պայմանականի թեքված ձևերը ի վերջո դառնում են իսկական դիմավոր ձևեր: Այս քերականացված պայմանական կառույցի՝ լայն տարածում գտնելու հետևանքով իսկական ինֆինիտիվը դուրս է մղվում գործածությունից¹⁸³:

Ինչ վերաբերում է դիմավոր ինֆինիտիվին, այլ կերպ՝ կիսաինֆինիտիվին (սեմիինֆինիտիվ), ապա նրա ծագման մասին առաջին անգամ վարկած է հայտնել Ֆր. Դիցը՝ բխեցնելով այն սահմանական եղանակով լրացական նախադասության մեջ հանդես եկող սովորական ինֆինիտիվից, որը, սակայն, ռոմանական լեզուներին խորթ երևույթ է: Մյուսը Հուգո Վեռնեկեի տեսակետն է, որի համաձայն՝ դիմավոր ինֆինիտիվը ծագում է լատիներենի ըղձականի իմպերֆեկտից, որը մնացած ռոմանական լեզուներում անհետացել է:

¹⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 344-345:

¹⁸² Հմմտ. **Haspelmath M.**, նշվ. աշխ., էջ 77:

¹⁸³ Տե՛ս **Haase M.**, նշվ. աշխ., էջ 42-52:

Վեռնեկեն հիմնվում է և՛ ձևական, և՛ գործառական նմանության վրա: Երրորդ վարկածը պատկանում է Ռ. Օտտոյին: Նա վերադառնում է Դիցի տեսակետին և սովորական ինֆինիտիվը համարում դիմավորի ծագման աղբյուրը՝ առանց սահմանական եղանակով լրացական կեղծ կառույցին անդրադառնալու: Նա այն բխեցնում է ենթակա դերանվան հետ ինֆինիտիվի գործածությունից, որի փոխարեն, ինչպես դիմավոր այլ ձևերի դեպքում, զարգանում են թեքությային վերջավորությունները: Մաուրերը անդրադառնալով Օտտոյի տեսակետին, այն կարծիքն է հայտնում, որ տանվեցերորդ դարի այսպես կոչված պայմանական համարվող ձևերը դիմավոր ինֆինիտիվի առաջին վկայություններն են, քանի որ նրանք հանդես են գալիս ոչ թե պայմանականի գործառնություն, այլ այն գործառնություն, որն այլ լեզուներում արտահայտվում է ինֆինիտիվով: Է. Գերթները բնական ձևաբանության տեսանկյունից նույնպես համոզիչ է համարում այն, որ դիմավոր դարձած ձևը աստիճանաբար ընդունում է մյուս դիմավոր ձևերին բնորոշ համաձայնեցնող ձևայինները և ոչ դիմավորությունը միաժամանակ դիմավորության դեպքում կարող է որպես նշույթավորված մեկնաբանվել, իսկ դիմավորության ձեռքբերումը՝ որպես նշույթավորման կրճատում¹⁸⁴:

Դիմավոր ինֆինիտիվը սկսել է զարգանալ արդեն ռոմանական լեզուների առնձնացմանը զուգահեռ: Այն միջնադարում ավելի տարածված էր և ավանդված էր դեռևս հին ֆրանսերենում ու իտալերենի զարգացման նախորդ փուլերում: Այն ավանդված է եղել նաև հին լեոնիզերենում (իբերոռոմանական լեզու, խոսվում է պորտուգալիայի և Իսպանիայի սահմանին): Այժմ հատուկ է Իբերական թերակղզու հյուսիս արևմտյան լեզուներին՝ պորտուգալերենին, գալիսերենին (իսպաներենի բարբառ, կառուցվածքով նման պորտուգալերենին), միրանդերենին (իբերոռոմանական լեզու, խոսվում է պորտուգալիայի և Իսպանիայի սահմանին)¹⁸⁵, ինչպես նաև Հարավային Իտալիայում խոսվող սարդիներենին և հին նեապոլերենին¹⁸⁶:

¹⁸⁴ **Gärtner Eb.**, Zur Morphologie und Sytax des portugiesischen Infinitivs, in Band “Sprachwandel und seine Prinzipien”, Hsg. N. Boretzky, W. Enninger, B. Jeßing, Th. Stolz, Beiträge zum 8. Bochum – Essener Kolloquium über “Sprachwandel und seine Prinzipien” vom 19.10. -21.10. 1990 an der Ruhruniversität Bochum, 1993., S. 238-240.

¹⁸⁵ **Gärtner Eb.**, նշվ. աշխ., էջ 237-238:

¹⁸⁶ Տե՛ս **Haase M.**, նշվ. աշխ., էջ 46- 51:

Պորտուգալերեն «երգել» բայի դիմավոր ինֆինիտիվն ունի հետևյալ հարացույցը՝

1. դեմք, եզակի cantar + Ø	1. դեմք, հոգնակի cantar + mos
2. դեմք, եզակի cantar + es	2. դեմք, հոգնակի cantar + des
3. դեմք, եզակի cantar + Ø	3. դեմք, հոգնակի cantar + em

Եզակի թվի առաջին և երրորդ դեմքը, ինչպես տեսնում ենք, ունի զրո ձևույթ, որը չի տարբերվում չխոնարհվող ինֆինիտիվից¹⁸⁷:

Պորտուգալերենին բնորոշ է և՛ սովորական ինֆինիտիվը, և՛ կիսահինիտիվը: Որպես կանոն սովորական ինֆինիտիվը հանդես է գալիս եղանակավորիչ (մոդալ), կիսաեղանակավորիչ (կիսամոդալ), անցումային-ինքնատիվ-տևական, նպատակի իմաստ արտահայտող, շարժում ցույց տվող բայերի դեպքում: Իսկ դիմավոր ինֆինիտիվը հանդես է գալիս նրա բացարձակ կիրառության դեպքում: Երբեմն էլ՝ կախված ոճից, երկուսն էլ թույլատրելի են¹⁸⁸:

Դիմավոր ինֆինիտիվը հանդես է գալիս անդեմ կառույցներում, որտեղ

1. ինֆինիտիվն ունի իր ենթական՝

É necessário *os jovens apenderem* línguas. «Անհրաժեշտ է, որ երիտասարդները լեզուներ սովորեն»:

É necessário *eles apenderem* línguas. «Անհրաժեշտ է, որ նրանք լեզուներ սովորեն»:

Այսինքն, այն դեպքում, երբ մյուս լեզուներում ինֆինիտիվին փոխարինելու է գալիս երկրորդական նախադասությունը, պորտուգալերենում հանդես է գալիս դիմավոր ինֆինիտիվը: Երբեմն նաև դերանունը բացակայում է, քանի որ ինֆինիտիվն արդեն արտահայտում է դեմքը՝

É necessário *apenderes* línguas. «...որ դու սովորես»

É necessário *apendermos* línguas. «...որ մենք սովորենք»

Քանի որ եզակի թվի առաջին և երրորդ դեմքը զրո ձևույթով են արտահայտվում, դերանունը չեզոքանում է այն դեպքում, երբ այն բխում է համատեքստից:

¹⁸⁷ Gärtner Eb., նույն տեղում:

¹⁸⁸ Տե՛ս Гавинский М. А., նշվ. աշխ., էջ 180.

2. Իսկ ենթակա անորոշը պորտուգալերենում արտահայտվում է դեռևս լատիներենից եկող վերլուծական միջին սեռից բխող անդրադարձ կառույցով՝

É bom que se viva no campo. (որ շաղկապով նախադասություն) «Լավ է, որ մարդ գյուղում է ապրում»,

նաև՝

É bom que *viver-se* no campo՝ «Լավ է, որ մարդ գյուղում է ապրում» (գերմ. *man-ով*)¹⁸⁹.

Իհարկե, ինֆինիտիվի, դիմավոր ինֆինիտիվի և երկրորդական նախադասության ընտրությունը կախված է նաև բայի արժույթից, օրինակ, կամական բայերը խնդրառում են ոչ դիմավոր ինֆինիտիվ, երբ ենթակաները նույնն են, և երկրորդական նախադասություն, երբ ենթակաները տարբեր են (ինչպես սովորաբար տեղի է ունենում այլ լեզուներում)¹⁹⁰:

Ընկալողական բայերի (*verba sentiendi*)՝ *ouvir* «լսել», *sentir* «զգալ», *ver* «տեսնել», ինչպես նաև պատճառական բայերի դեպքում կարող է հանդես գալ և՛ անդեն, և՛ դիմավոր ինֆինիտիվը¹⁹¹:

Դիմավոր ինֆինիտիվի առանձնահատկությունն այն է, որ զուգակցում է անվանական և բայական հատկանիշները: Օրինակ՝ պորտուգալերենում այն ունի հետևյալ տեսքը՝

O louvares-me tu me causa novidade¹⁹². «Այն, որ դու ինձ գովում ես (կամ քո գովելը), ինձ զարմացնում է»:

Այստեղ ինֆինիտիվը գոյականի նման օժտված է հոդով և հանդես է գալիս որպես նախադասության ենթակա: Դիմավոր բայի նման էլ այն ունի դիմավոր վերջավորություն, ինչպես նաև **tu** ենթական և ուղիղ խնդիր՝ արտահայտված **me** դերանվամբ:

Իսպաներենում նույնպես գոյականացվում են ինֆինիտիվ կառույցները, սակայն իհարկե ոչ դիմավոր ձևով՝

El decirlo tú y entenderlo yo me causa nueva admiración. (Cervantes).

¹⁸⁹ Gärtner Eb., նշվ. աշխ., էջ 241-242:

¹⁹⁰ Gärtner Eb., նշվ. աշխ., էջ 243-244:

¹⁹¹ Gärtner Eb., նշվ. աշխ., էջ 248-249:

¹⁹² Օրինակը վերցրել ենք Вольф Е. М., Никонов Б. А., Португальский язык, М., 1965, с. 93.

Գերմաներենում դրան համապատասխանում են հարադրումները, այսպես կոչված՝ *Zusammenrückung-ները*՝ *dieses Staendig-im-Kampf-Leben*¹⁹³:

Այսպիսով, դիմավոր ինֆինիտիվի հիմնական շարահյուսական գործառնությո՞ւնը ստորոգման գործառնությո՞ւնն է, որը սակայն մշտապես զուգակցվում է այլ շարահյուսական գործառնությո՞ւնի հետ: Պորտուգալերենում դիմավոր ինֆինիտիվը կարող է հանդես գալ նախադասության տարբեր անդամների գործառնությո՞ւնով, ինչպես օրինակ՝ ենթակայի, ուղիղ խնդրի, նախդրով կամ աննախդիր լրացման, պարագայի, **a + ինֆինիտիվ** կառույցում, որը փոխարինում է գերունդիումին, ինչպես նաև՝ անորոշը հայցականի հետ դարձվածում¹⁹⁴:

Ինչպես վերը նշվեց, դիմավոր ինֆինիտիվով կառույցներում որպես կանոն ինֆինիտիվի ենթական չի համընկնում ասույթի ենթակայի հետ, այսինքն՝ պորտուգալերենում բացարձակ կարող է լինել ինֆինիտիվով ցանկացած կառույց՝ պարագայական, որոշիչ, լրացական և այլն, որը, ըստ էության, փոխարինում է երկրորդական նախադասություններին: Դիմավոր ինֆինիտիվը մի կողմից հարաբերակցվում է անդեն ինֆինիտիվի, մյուս կողմից՝ բայի դիմավոր ձևերի, հատկապես՝ **պայմանականի** ձևերի հետ:

Հին նեապոլերենում դիմավոր ինֆինիտիվը նույնպես հանդես է գալիս վերոհիշյալ դեպքերում, ինչպես նաև եղանակավորիչ բայերի հետ: Այստեղ կարելի է տեսնել, թե ինչպես ինֆինիտիվը ոչ քողարկված ենթակայի հետ հիմք է ծառայել դիմավոր ինֆինիտիվի ծագման համար: Այն փաստը, որ հոգնակի թվի երկրորդ դեմքի ձևը հանգում է ինֆինիտիվի հետ ծուլված ենթակա դերանվանը, թերևս ենթադրում է այս զարգացումը: Բանն այն է, որ միայն հոգնակի երեք դեմքերում է դիմավոր ինֆինիտիվն ի հայտ գալիս, ընդ որում՝ երկրորդ դեմքի վերջավորությունը (-vo) առաջացել է անձնական դերանունից, իսկ առաջին և երրորդ դեմքի ձևերը (-mo, -(o) no) դիմային վերջավորություններ են¹⁹⁵:

Այսպիսով, ծագելով ոչ քողարկված ենթակա + ինֆինիտիվ կառույցից՝ դիմավոր ինֆինիտիվը լիովին փոխարինում է անդեն ինֆինիտիվին, սակայն ի հավելումն դրա՝ ձեռք է բերում նաև անվանական հատկանիշներ՝ գրեթե վերածվելով գոյականացված երկրորդական նախադասության:

¹⁹³ Gärtner Eb., նշվ. աշխ. էջ 251:

¹⁹⁴ Տե՛ս Вольф Е. М., Никонов Б. А., նշվ. աշխ., էջ 93-96:

¹⁹⁵ Տե՛ս Haase M., նշվ. աշխ., էջ 46- 51:

Թեև բալկանյան և դիմավոր ինֆինիտիվները ունեն որոշակի ընդհանրություններ, սակայն կան նաև տարբերություններ: Եթե բալկանյան ինֆինիտիվը ձգտում է նույն իմաստը արտահայտել բայական միջոցներով¹⁹⁶, ապա դիմավոր ինֆինիտիվը՝ և՛ բայական, և՛ անվանական:

Դիմավոր ինֆինիտիվն այսպիսով իմաստային առումով որոշակիորեն տարբերվում է սովորական ինֆինիտիվից՝ փոխադարձաբար փոխարինելի լինելով նրա հետ: Բալկանյան ինֆինիտիվը այլևս չի կարող փոխարինվել սովորական ինֆինիտիվով, եթե հաշվի չառնենք երկրորդ ինֆինիտիվի ծագումը, որն արդեն հաջորդում է բալկանյան ինֆինիտիվին՝ զարգանալով հիմնականում ալբաներենում և դակոռումիներենում¹⁹⁷:

Համեմատելով հնդեվրոպական լեզուներում ինֆինիտիվի ծագումը երկրորդ ինֆինիտիվի առաջացման հետ բալկանյան լեզվամիության մեջ՝ Մ. Գաբինսկին գալիս է այն եզրակացության, որ հնդեվրոպական լեզուներում բայանվան վերածումը ինֆինիտիվի հանգեցնում է անվանական կարգերի տնտեսման, իսկ բալկանյան լեզուներում պայմանական եղանակից ինֆինիտիվ անցումը (երկրորդ ինֆինիտիվ) բայական կարգերի տնտեսում է, քանի որ վերացնում է բայի դեմքի և թվի կրկնաբանությունը¹⁹⁸:

Ի տարբերություն բալկանյան ինֆինիտիվի՝ դիմավոր ինֆինիտիվը լիովին չի փոխարինել սովորական ինֆինիտիվին, թեև մոտ հազար տարի է, ինչ գոյություն ունի: Կարծում ենք, որ դրա պատճառներից մեկն էլ այն է, որ դիմավոր ինֆինիտիվը ավելի գործածական է գրական լեզվում, քան ժողովրդախոսակցականում¹⁹⁹:

Ինչ վերաբերում է անորոշ դերբայով բացարձակ կառույցներին, ապա դրանք անորոշը հայցականի, տրականի և ուղղականի հետ կառույցներն են, որոնք ավելի հաճախ գործածվում են հին լեզուներում:

Ժամանակակից լեզուներում աստիճանաբար նրանք վերածվում են դիմավոր ձևերի, թեև կան լեզուներ, որոնք այս կամ այն կերպ պահպանել են այս կառույցի գործածության որոշ դեպքեր: Որպես կանոն պահպանվում են այն դեպքերը, որտեղ անորոշը դեռևս ըն-

¹⁹⁶ Տե՛ս **Габинский М. А.**, նշվ. աշխ., էջ 183:

¹⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54-55:

¹⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 253:

¹⁹⁹ Հմնտ. **Габинский М. А.**, նշվ. աշխ., 1970, էջ 182-183:

կալվում է իր նախնական բառային իմաստով՝ հատկապես ներգոյականի իմաստով, ինչպես, օրինակ՝ զգացական բայերի հետ, օր.²⁰⁰ **լսել, տեսնել**: Մյուս դեպքերում, ասենք ասացական բայերի հետ, անորոշը հայցականի հետ կառույցը գրեթե չի գործածվում, քանի որ այն արհեստականորեն համաբանությամբ է տարածվել այդ բայերի վրա և չի բխում անորոշի բուն իմաստից²⁰¹: Հայտնի է, որ լեզուն աստիճանաբար ազատվում է արհեստական տարրերից:

Անորոշը հայցականի հետ (accusativus cum infinitivo) կառույցը հատուկ է լատիներենին, հին հունարենին, հին վերին գերմաներենին, հին հայերենին և այլն: Բացի լատիներենից և հին հունարենից՝ մյուս լեզուներում այն համարվում է այդ երկու լեզուների ազդեցության արդյունք: Մի կողմ թողնելով այդ լեզուներում նրա առաջացման ուղիների հարցը, որը դուրս է մեր նպատակից, փորձենք պարզել, թե որ լեզուներում որ կառույցներն են գերիշխում, ինչ ստորոգական կառույցների հետ են նրանք գործածվում, որն էլ թույլ կտա որոշակի կարծիք կազմել այս կառույցների ծագման մասին ընդհանրապես:

Այսպես, հայցականով անորոշը լատիներենում հանդես է գալիս հիմնականում ասացական, մտածական, զգացական, ցանկություն արտահայտող, թույլատրական և արգելական, ուրախական, ինչպես նաև անդեմ բայերի հետ²⁰¹, իսկ հին հունարենում՝ միայն ասացական, մտածական, թույլատրական, արգելական և անդեմ բայերի²⁰²:

Պետք է ենթադրել, որ այս կառույցի հայցականով ենթական պայմանավորված է հիմնական բայի արժույթով: Ի դեպ՝ լեզվաբանները այս երևույթի ծագման վերաբերյալ գրեթե միակարծիք են: Ըստ նրանց՝ այստեղ նույնպես գործ ունենք, այսպես կոչված, վերավերլուծության (Reanalyse) հետ, այսինքն՝ հայցական հոլովով դրված ենթական ի սկզբանե եղել է տվյալ դիմավոր բայի ուղիղ խնդիրը, օր.²⁰² *Jubeo eum abire* «Ես նրան հրամայում եմ հեռանալ» նախադասու-

²⁰⁰ Հմմտ. **Dentschewa E.**, Infinitivische Sätze mit explizitem Subjekt in der Bibelübersetzung (Neues Testament) von Wulfila: ein Versuch gotisches Idiom vor dem Hintergrund übersetzungstechnischer Entscheidungen abzugrenzen und zu charakterisieren, Sofia: Universitätsverl. St. Kliment Ochridski, 2007, S. 53:

²⁰¹ **Стѹ Покровская З. А., Кацман Н. Л.**, Латинский язык, М., 1987, с. 172-173.

²⁰² **Стѹ Соболевский С. И.**, Древне-греческий язык, М., 1948, с. 388.

թյան մեջ eum-ը նախապես հանդես է եկել որպես Jubeo-ի ուղիղ խնդիր²⁰³:

Համանման կառույցներ կան նաև ուղղական և տրական հոլովների հետ: Ընդ որում, ուղղականով անորոշը գործածվում է կրավորական իմաստով, որը հուշում է նրա ավելի ուշ ծագումը:

Տրականի հետ անորոշը նույնպես կախված է հիմնական բայի արժույթից: Պատահական չէ, որ հայցականը անորոշի հետ կառույցներն այլ լեզուներում, ինչպես, օրինակ՝ անգլերենում և սլավոնական լեզուներում, համապատասխանում են տրականով անորոշին²⁰⁴: Սա հիմնականում վերաբերում է ասացական բայերին: Սա էլ սերտորեն կապված է տվյալ լեզուն կրող ժողովրդի լեզվամտածողության հետ:

Իսկ այս կառույցների վերածումը դիմավոր ձևերի պայմանավորված է անորոշի քերականական իմաստի զարգացման հետ, որտեղ հետին պլան է մղվում նրա բառային իմաստը, այսինքն՝ այլևս չունենալով ներգոյականի իմաստ և ձեռք բերելով գործողության ընդհանուր անվանման իմաստ՝ այն իր տեղը գիշում է դիմավոր բային: Իհարկե, կան լեզուներ, որտեղ այնուամենայնիվ պահպանվում են վերոհիշյալ կառույցները: Ուշագրավ է, որ նրանք հիմնականում պահպանվում են զգացական բայերով կառույցներում, ինչպես նշվեց վերը: Կան նաև լեզուներ, որոնք այդ իմաստը արտահայտելու համար նոր ձևեր են ստեղծել, ինչպես, օրինակ՝ ժամանակակից հայերենի անկատար II դերբայը:

Այլ կերպ ասած՝ դիմորոշությամբ պայմանավորված հակադրության առաջին հայացքից թվացող չեզոքացումը պարզապես արդյունք է անորոշի քերականացման: Եթե անորոշը հայցականի, տրականի և ուղղականի հետ կառույցների վերածումը դիմավոր ձևերի տեղի է ունենում անորոշի քերականացման ճանապարհին, որտեղ հստակեցվում են անորոշ դերբայի քերականական իմաստն ու գործառնությունները, ապա բալկանյան և դիմավոր ինֆինիտիվները արդյունք են արդեն քերականացված անորոշի զարգացման, քանի որ և՛ բալկանյան, և՛ դիմավոր ինֆինիտիվները հաջորդում են անորոշի զարգացման շրջանին:

Այսպիսով, եթե համաժամանակյա կտրվածքում դիմավոր բայը կարող է փոխարինվել անորոշով, երբ վերջինիս քողարկված ենթա-

²⁰³ Հմմտ. Haspelmath M., նշվ. աշխ., էջ 73-74:

²⁰⁴ Стен Есперсен О., Философия грамматики, М., 1958, с. 135.

կան և հիմնական բայի ենթական են նույնը, և անորոշ դերբայ-դիմավոր բայ հակադրությունը չեզոքանում է դիմավոր բայի օգտին, երբ ասույթի և անորոշի ենթակաները տարբեր են, ապա տարածամասնակյա տեսակետից նույնպես գործում է հենց այս կանոնը, որի համաձայն դիմավոր բայի են վերածվում նաև անորոշ դերբայով բացարձակ կառույցները, ինչպիսիք են՝ անորոշը հայցականի, տրականի և ուղղականի հետ կառույցները: Ընդ որում, պետք է նկատի ունենալ, որ տարածամասնակյա հայեցակետից որպես կանոն անորոշն է վերածվում դիմավոր ձևի և ոչ թե հակառակը, քանի որ պատմական տեսանկյունից այն ծագում է բայարմատի հոլովված ձևերից:

Ինչ վերաբերում է բալկանյան ինֆինիտիվին, ապա այստեղ էլ հնարավոր է, որ իրենց դերն են ունեցել այն կառույցները, որոնց քողարկված ենթական տարբեր է իսկական ենթակայից, եթե հիմք ընդունենք այն տեսությունները, որոնց համաձայն բալկանյան ինֆինիտիվի ծագումը կապված է բացարձակ կառույցների հետ:

Այն, որ դիմավոր ինֆինիտիվի ծագման համար էլ նախադրյալ է եղել անորոշի և ասույթի ենթակաների տարբերությունը, վկայում է այն հանգամանքը, որ դիմավոր ինֆինիտիվի գործածության բոլոր դեպքերում նրա և ասույթի ենթակաները տարբեր են: Բացի այդ՝ նրանց նույնության դեպքում դիմավոր ինֆինիտիվ է կիրառվում միայն խոսակցական լեզվում, հատկապես Բրազիլիայում²⁰⁵, որը կարծում ենք՝ ավելի ուշ երևույթ է: Բրազիլիայում պորտուգալերենը տարածվել է 16-րդ դարում, իսկ Պորտուգալիայում ավանդված է 12-րդ դարից: Ընդ որում, արդեն 14-րդ դարում դիմավոր ինֆինիտիվը սկսել է տարածում գտնել պորտուգալերենում²⁰⁶: Ընդհանուր առմամբ կիսաինֆինիտիվը գոյություն ունի ոչ պակաս քան 1000 տարի²⁰⁷:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, այս երեք կառույցների զարգացումը ունի համանման միտումներ: Պատկանելով անորոշի զարգացման տարբեր շրջաններին և անցնելով զարգացման տարբեր ուղիներ՝ նրանք ունեն նաև մեկ շատ կարևոր ընդհանուր նախադրյալ, այն է՝ ասույթի և անորոշի ենթակաների տարբերությունը:

²⁰⁵ Տե՛ս **Вольф Е. М., Никонов Б. А.**, նշվ. աշխ., էջ 96:

²⁰⁶ Տե՛ս **Вольф Е. М.**, *Формирование романских литературных языков. Португальский язык*, М., 1983, с. 31. **Вольф Е. М.**, *История португальского языка*, М., 1988, с.94.

²⁰⁷ Տե՛ս **Габинский М. А.**, նշվ. աշխ., 1970, էջ 232:

Ինչ վերաբերում է անորոշի զարգացման արդյունքին, ապա այստեղ նույնպես կա որոշակի տարբերություն: Եթե անորոշը հայցականի, տրականի և ուղղականի հետ կառույցները, ինչպես նաև բալկանյան ինֆինիտիվը փոխարինվում են դիմավոր ձևերով, որոնք իրենց մեջ ունեն միայն բայական հատկանիշներ, ապա դիմավոր ինֆինիտիվը կամ կիսաինֆինիտիվը վերածվում է մի ձևի, որն ունի և՛ բայական, և՛ անվանական հատկանիշներ:

2.3. Ինֆինիտիվի տիպաբանական զարգացումը

Թեև ինֆինիտիվը որոշ քերականություններում համարվում է բայի ելակետային, բառարանային ձևը, սակայն այն այդպիսին լինել չի կարող, քանի որ ծագումնաբանորեն բայի դիմավոր ձևերը միշտ էլ նախորդել են ինֆինիտիվին:

Անգամ որոշ լեզուներում, ինչպես օրինակ՝ արաբերենում, վրացերենում, ինֆինիտիվն իսպառ բացակայում է: Այս լեզուներում նրան փոխարինում է գործողության անունը, այլ կերպ՝ մասդարը: Եթե հին վրացերենում առկա է և՛ մասդարը, և՛ ինֆինիտիվը²⁰⁸, ապա ժամանակակից վրացերենում պահպանվում է միայն մասդարը²⁰⁹: Վերջինս ժամանակակից վրացերենում ունի որոշ քերականական կարգեր՝ կերպ, երբեմն նաև սեռ: Իսկ ինֆինիտիվ է համարվում հին վրացերենում ուղղության հոլովով դրված մասդարը, որը խնդրառում է ուղիղ և անուղղակի խնդիր²¹⁰:

Արաբերենում գործողության անունն իր նշանակությամբ նույն գործողության կամ վիճակի վերացական անունն է առանց դիմավոր ձևերին հատուկ կարգերի՝ դեմք, ժամանակ և այլն: Բովանդակությամբ այն մոտ է ինֆինիտիվին, իսկ ձևով և կիրառությամբ՝ անուն է, քանի որ այն ստանում է անորոշ և որոշյալ հոդ, հոլովվում է, կարող է լինել բառակապակցության անդամ, ունենալ ստացական-դերանվանական վերջածանցներ: Միևնույն ժամանակ գործողության անունը խնդիր է՝ դրված հայցական հոլովով կամ նախդրավոր խնդիր, օրինակ՝ *hubbu-r-rağuli-l-yaʕana* կամ *hubbu-r-rağuli-lil-yaʕani* -

²⁰⁸ Чхубианишвили Д. З., К вопросу об инфинитиве в древнегрузинском языке, Тбилиси, 1972 (на груз. яз.), с. 141.

²⁰⁹ Языкознание. Большой энциклопедический словарь, М., 1998, с.120.

²¹⁰ Чхубианишвили Д. З., նույն տեղում:

«մարդու սերը դեպի հայրենիքը», հսկայական գործողության անունը նույնպես խնդրառում է հայցական հոլովով դրված խնդիր՝ *yaṭāna* կամ նախդրի միջոցով՝ *lilṣaṭāni*²¹¹:

Մյուս կողմից՝ գործողության անունը, ինչպես և բայը, կարող է ունենալ գործողության ենթակա, կամ գործողության խնդիր: Սակայն եթե բայի դեպքում ենթակայի կամ խնդրի նշանակությունը արտահայտվում է ածանցի տեսքով կամ ուղղական (ենթակայի համար) և հայցական հոլովով (խնդրի համար) դրված անուններով, ապա գործողության անվան դեպքում և՛ ենթական, և՛ խնդիրը դրվում են սեռական հոլովով կամ արտահայտվում են ստացական դերանվանական վերջածանցներով, այլ կերպ՝ բայական կարգն արտահայտվում է անվանական կարգի միջոցով, օր.՝ սեռական խնդրով (*genitivus objectivus*)՝ *hubbū-l-yaṭānani* «սերը դեպի հայրենիքը», սեռական ենթակայով (*genitivus subjectivus*)՝ *maḡi'u-r-rafiqi* «ընկերոջ այցը»²¹²:

Ինֆինիտիվը թեև ձևի տեսանկյունից մոտ է բայանվանը և ունակ է ստանալու հոլովական վերջավորություններ, սակայն ի տարբերություն նրա, չի կարող ունենալ լիակատար հոլովական հարացույց, որպես կանոն պահպանում է բայի խնդրառությունը և օժտված է քերականական կարգերով: Այն լեզուներում, որտեղ հոլովական համակարգը բացակայում է կամ խիստ կրճատված է, ինֆինիտիվի և բայանվան սահմանազատումը շատ դժվար է (օրինակ՝ անգլերենի *-ing* վերջավորությամբ ձևերի բարդ կարգավիճակը):

Ինֆինիտիվի ուսումնասիրությունը տարբեր լեզուներում թույլ է տալիս որոշակի պատկերացում կազմել նրա զարգացման մասին:

Նրա ծագումը և զարգացումը սերտորեն կապված է լեզվի ծագման և զարգացման հետ, քանի որ դրսևորում է որոշակի ընդհանուր օրինաչափություններ՝ ոչ անմիջականորեն արտահայտելով կեցության օբյեկտիվ իրական ձևերի մասին եղած կոնկրետ տարածականի և վերացականի պատկերացումների բարդ փոխհարաբերությունը²¹³:

Ըստ Գաբրիսկու՝ ինֆինիտիվը լայն տարածում ունի այն լեզուներում, որտեղ չկա նրա գոյականացված տարբերակը (անգլերեն, գեգերեն, սլավոնական լեզուներ), և նրա նախդրավոր տարբերակ-

²¹¹ Гранде Б. М., Введение в сравнительное изучение семитских языков, М., 1972, с. 187.

²¹² Гранде Б. М., նշվ. աշխ., էջ 187-188:

²¹³ Тупикова Н. А., Формирование категории ин-персональности русского глагола, Волгоград, 1998, с. 57.

ները կամ ընդհանրապես գոյություն չունեն (ռուսերեն), կամ էլ չնչին քանակությամբ են առկա (անգլերեն)²¹⁴:

Որպես կանոն ինֆինիտիվը հակադրության ներսում հանդես է գալիս որպես ոչ նշույթավորված անդամ այն դեպքում, երբ առկա է նույնանթակայություն, այլ կերպ՝ դիմավոր բայի ենթական և ինֆինիտիվի քողարկված ենթական նույնն են, ինչպես եղանակավորիչ բայերի դեպքում, կամ երբ ինֆինիտիվի քողարկված ենթական համընկնում է դիմավոր բայի խնդրի հետ, օրինակ՝ պատճառական բայերի դեպքում: Սա կարելի է մեկնաբանել լեզվի տնտեսման տեսանկյունից, քանի որ միևնույն իմաստը արտահայտվում է ավելի սուղ միջոցներով: Այն, որ ինֆինիտիվը նվազագույն սեղմ կառույց է և գերադասելի է լեզվական տնտեսման առումով, հաստատել են նաև նյարդալեզվաբանները: Այսպես, ըստ նրանց՝ ինֆինիտիվը դիմավոր բայի փոխարեն գործածում են այն հիվանդները, որոնք խոսքային խանգարումներ ունեն: Նյարդալեզվաբանները եկել են այն եզրակացության, որ ինֆինիտիվը բայի առկայացումն է, որը տարբերվում է սովորական բայափոխքից (հիարկե, կան խոսքային խանգարումներ, որոնց դեպքում գործածվում են բայափոխքերը), քանի որ դրանք բայի նվազագույն դրսևորումն են: Այն բայի ամենապարզ և հեշտ դրսևորումն է: Ի տարբերություն դիմավոր բայի, որի դեպքում նույնպես կա առկայացում, ինֆինիտիվը չեզոք է դիմավոր բայի ժամանակի և եղանակի նկատմամբ:

Այսպիսով, աֆազիայի պատճառով առաջացած ապաքերականությունը արդյունք է փոխհատուցող (կոմպենսացնող) ջանքերի: Նրանք հնարավոր են նաև այն դեպքում, երբ Բրոկայի կենտրոնի խանգարումների կամ այլ աֆազիայի դեպքում ի հայտ եկած աշխատանքային հիշողության ժամանակային գերբեռնվածության պատճառով այլևս անհնար է ավելի բարդ և ամբողջական կառույցներ կազմել: Բացի դրանից՝ երեխաների կողմից լեզվի յուրացման երեքից - բազմաթիվ բառերի փուլում նույնպես նկատվում է ինֆինիտիվի գործածության գերակշռություն՝ կապված նվազագույն կառույցի գործածության մարտավարության հետ²¹⁵:

²¹⁴ Габинский М. А., Появление и утрата первичного албанского инфинитива, Л., 1970, с. 233.

²¹⁵ Schecker M., Kohls G., Der Infinitiv als default-Form bei aphasischem Agrammatismus, Der Infinitiv im Deutschen, Hsg. Jean-François Mariller/ Claire Rozier, Eurogermanistik, Europaeische Studien zur deutschen Sprache, 22, Tübingen, 2005, S. 1-8.

Ինֆինիտիվի զարգացման ուղին բարդ է և կախված է մի շարք հանգամանքներից: Տարբեր լեզուներում ինֆինիտիվի քննությունը ցույց է տալիս, որ նրա զարգացումը սերտորեն կապված է նաև նրա կառուցվածքի հետ, այլ կերպ՝ այն հիմքերի հետ, որոնց նա հանգում է: Եթե այն հանգում է այնպիսի հիմքի, որն ունի վիճակի իմաստ, ապա այն օժտված է միջին սեռի իմաստով: Դրա մասին են վկայում, օրինակ, ռուսերենի և հնդիրանական լեզուների տվյալները: Սա առաջին հերթին վերաբերում է այնպիսի վիճահարույց կառույցի, ինչպիսին է ռուսերենի *Земля пахать*. կառույցը, որտեղ ինֆինիտիվի խնդիրը դրված է ուղղական հոլովով: Ինֆինիտիվի միջին սեռի իմաստը առկա է նաև այնպիսի կառույցներում, ինչպիսիք են ինֆինիտիվի հետ ուղղական հոլովով դրված իգական սեռի գոյականների գործածությունը ուղիղ խնդրի պաշտոնում, որը հատուկ է հին ռուսերենի հյուսիս-արևմտյան տարածքների գրական հուշարձաններին: Մոսկովյան հուշարձաններում այն գործածվել է մինչև 18-րդ դարի սկիզբը²¹⁶: Իգական սեռի ուղղական հոլով + ինֆինիտիվ՝ *Да к тем делом дияку рука своя приложити*²¹⁷.

Ինչ վերաբերում է հնդիրանական լեզուներին, ապա դեռևս Բենվենիստը խոսում է հնդիրանական *-*dhiāi-*ով միջին սեռի ինֆինիտիվի մասին: Նա հիմնականում ելնում է ձևաբանական տվյալներից և հատկապես այն փաստից, որ այդ ինֆինիտիվի դիմավոր ձևերը ունեն բացառապես միջին սեռի հարացույց: Սակայն դրան զուգահեռ կան նաև *-dhyai-*ով ինֆինիտիվներ, որոնք ունեն ինչպես ներգործական, այնպես էլ միջին սեռի խոնարհում, որոնք Բենվենիստը փորձում է բացատրել բանասիրական կամ իմաստաբանական փաստարկումներով²¹⁸:

Գիպերտը սակայն փորձում է ապացուցել, որ Ռիզվեդայում հաճախ *-dhyai-*ով ինֆինիտիվները ստորոգական կառույցներում ակտիվ իմաստ են արտահայտում: Ինչ վերաբերում է ավեստայի լեզ-

²¹⁶ **Иванов В. В.**, Историческая грамматика русского азыка, М., 1964, с. 429-430.

²¹⁷ **Булаховский Л. А.**, Исторический комментарий к русскому литературному яыку, Киев, 1950, с. 292, 293-294. Ср. **Габинский М. А.**, Появление и утрата первичного албанского инфинитива, Л., 1970, с. 188.

²¹⁸ **Benveniste E.**, Les infinitifs avestiques, Paris, 1935, p. 75, 85, 86, 88, Հմմտ. **Gipert J.**, Ein indo-iranischer Infinitiv des Mediopassivs?, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 43 (1984), ; München: 1984, S. 25- 26.

վին, ապա այստեղ նույնպես կան *-diiāi-*-ով ինֆինիտիվներ, որոնցից մի քանիսը միջին սեռի դիմավոր ձևեր չունեն: Ուշագրավն այն է, որ այնուամենայնիվ այդ ձևերը կրավորական սեռով կարող են մեկնաբանվել²¹⁹: Ստորոգական կառույցներում *-diiāi-*-ով ինֆինիտիվները անցողական բայերի հետ արտահայտում են կրավորականի իմաստ (պացիենսը ուղղականում), իսկ անանցողական բայերի հետ ակտիվ իմաստ (ազենսը ուղղականում): Ընդ որում, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Գիպերտը, անցողականի և անանցողականի հակադրությունը ինֆինիտիվ կառույցներում հատուկ է հնդեվրոպական լեզուներին: *-dhyai-*-ով ինֆինիտիվների ակտիվ ձևերը վեդայական լեզվում նա համարում է նորակազմություն, որ հիմնված է անանցողական բայերի օրինակով համահարթման վրա: Այսինքն՝ անանցողական բայերի գործող անձը նախապես հանդես է եկել որպես ենթակա, որն էլ տարածվել է անցողական բայերի վրա, իսկ պացիենսը հայտնվել է խնդրի գործառույթում²²⁰:

Կարծում ենք, որ Բենվենիստի և Գիպերտի կարծիքները չեն հակասում միմյանց, այլ լրացնում են, քանի որ միջին սեռը ծագումնաբանորեն կապված է անանցողականի հետ:

Ըստ Կրասուխինի՝ ռուսերենի, սանսկրիտի, լիտվաներենի այն ինֆինիտիվները, որոնք տրական հոլովին են հանգում և ցույց են տալիս նպատակ, ունեն վիճակի և եղանակային իմաստ և մոտ են միջին սեռին: Ընդ որում՝ այստեղ իր դերն է խաղում նաև այսպես կոչված օկսիտոնը (կամ ածանցի վրա ընկնող) շեշտը: Ըստ նրա՝ ակտիվ իմաստ ունեն միայն այն ինֆինիտիվները, որոնք հանգում են ներգոյական հոլովին, արտահայտում են ռեալ իրականության իմաստ, և շեշտը ընկնում է արմատի վրա²²¹:

Նրա տեսությունը չի հակասում նաև հայերենի տվյալներին, քանի որ հայերենի ինֆինիտիվը նույնպես հանգելով տրականին՝ կարող է ունենալ և՛ նպատակի, և՛ անհրաժեշտության իմաստ, որն էլ սերտորեն կապված է միջին սեռի իմաստի հետ, օր.՝

Գիրքը կարդալու է:

Այստեղ աշխատանք կա անելու:

²¹⁹ Gippert J., Ein indo-iranischer Infinitiv des Mediopassivs?. *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 43 (1984), ; München: 1984, S. 26-36.

²²⁰ Gippert J., նշվ. աշխ., էջ 38- 39:

²²¹ Красухин К. Г., Аспекты индоевропейской реконструкции: Акцентология. Морфология. Синтаксис. М., 2004, с. 309-310.

Նույնը տեսնում ենք գերմաներենի պատմական զարգացման մեջ: Այսպես *zi*-ով ինֆինիտիվը՝ դրված տրական հոլովով՝ *sein* և *haben* բայերի հետ արտահայտում է նպատակի և անհրաժեշտության իմաստներ, ընդ որում՝ եթե *sein*-ի հետ այն արտահայտում է կրավորական իմաստ, ապա *haben*-ի հետ՝ ներգործական իմաստ՝

Das Buch ist zu lesen. Ich habe ein Buch zu lesen.

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որն ինֆինիտիվի քերականացման համար խիստ կարևոր է, թե որ հիմքից է այն սերում: Եթե այն սերում է ներկայի հիմքից, ապա այն ի սկզբանե չունի անհրաժեշտ միջին սեռի իմաստ, սակայն դրվելով տրական հոլովով, երբեմն էլ զուգակցվելով նաև նախդրի հետ, այն ձեռք է բերում այդ իմաստը:

Ինչ վերաբերում է ինֆինիտիվի զարգացման ողջ ընթացքին, ապա լեզվաբանության պատմությանը հայտնի են նաև ինֆինիտիվի զարգացման ուղին որոշելու փորձեր: Այսպես՝ 3. Գիպերտը ինֆինիտիվի կազմությունների համար հնդեվրոպական լեզուներում ենթադրում է հետևյալ հաջորդականությամբ շրջանաձև զարգացում՝ անվանական > կիսանվանական > բայական՝ բայականի և անվանականի միջև ավելացնելով նաև դիմավոր, ինչպես օրինակ նոր հունարենում է առկա, և *pernominal*, ինչպես թուրքերենում, տիպերը²²²:

Եթե դիմավոր տիպը բնորոշվում է երկրորդական նախադասություններով, հարացուցային ամբողջականությամբ օժտված գործողության անուններով և սեռական հոլովով դրված կրող անձով, ապա *pernominal* տիպը՝ ամբողջական հարացույցով օժտված բայանուններով (ինչպես նաև բայածականներով) և սեռական հոլովով դրված կրող անձով, ինչպես օրինակ՝ հին իռլանդերենում²²³:

Սակայն նա սրանով չի սպառում ինֆինիտիվի տեսակները և տարբերակում է նաև այսպես կոչված խառը տիպերը, որոնք առկա են ժամանակակից արևմտաեվրոպական լեզուներում և որոնք վերոհիշյալ հաջորդականությանը հակառակ միտումներ են ցուցաբերում²²⁴:

²²² **Gippert J.**, Zur Syntax der infinitivischen Bildungen in den indogermanischen Sprachen (Europäische Hochschulschriften, 21/3), Frankfurt a/M, Bern, Las Vegas: Lang 1978. *Doktor-Dissertation*, 1977, S. 281.

²²³ **Gippert J.**, նշվ.աշխ., էջ 317:

²²⁴ **Gippert J.**, նշվ.աշխ., էջ 281:

Դ. Դիստերիեֆթը, քննության առնելով ինֆինիտիվի շարահյուսությունը հնդեվրոպական երեք խմբերում, հնդիրանական (ռիգվեդա և ավեստա), կելտական (հին իռլանդերեն) և խեթալուվական (խեթերեն)՝ ինֆինիտիվին վերագրում է ավելի հին ծագում՝ տանելով այն դեպի նախահնդեվրոպական շրջան և այդ շրջանում նրան բնորոշելով երեք գործառնություն՝ հրամայականի, նպատակի պարագայի, բայի լրացման²²⁵։ Հրամայական ինֆինիտիվը նա համարում է հրամայական եղանակի անվանական համապատասխան ձևը, որը ինչպես և հրամայական եղանակը, անվանում է միայն գործողությունը՝ առանց հարաբերակցվելու ժամանակի, դեմքի և թվի հետ²²⁶։

Անվանական ծագում վերագրելով նրան՝ Դիստերիեֆթը որոշ ինֆինիտիվների համար ենթադրում է շրջանաձև զարգացում՝ անուն >ինֆինիտիվ>անուն, ինչպես՝ դասական հունարենում՝ չեզոք սեռի որոշյալ հոդով ինֆինիտիվը՝ **τὸ παίδευσεν** «կրթություն (բառացի՝ որոշյալ հոդ + կրթել)»։ Լատիներենում, **scribere** չկա որոշյալ հոդ, այն հանդես է գալիս ենթակայի դիրքում՝ **scribere hūmānum est**։ Միջնադարյան լատիներենում ինֆինիտիվը հոլովվում է՝ *licerem* (հայցական)²²⁷։

Շարահյուսական փոփոխությունների աստիճանական բնույթը Դիստերիեֆթը տեսնում է նշված լեզուներում վերացական բայանունից ինֆինիտիվի անցման տարբերությունների մեջ։ Խեթերենը որպես խնդրո առարկա լեզուներից ամենահինը՝ ամենահեռուն է նախահնդեվրոպականից, որը հեղինակին թույլ է տալիս ենթադրել, որ ինֆինիտիվն այստեղ բայական համակարգի մաս է կազմում։ Ի հակադրություն դրա՝ հին իռլանդերենը ամենամոտն է նախահնդեվրոպական համակարգին, թեև ամենաուշն է ավանդվել (8-րդ դար)²²⁸։ Այստեղ կարելի է ենթադրել, որ ինֆինիտիվը պարզապես դեռ լիովին չի քերականացվել հին իռլանդերենում։ Սա էլ համահունչ է Շտեմպելի դասակարգմանը, որի համաձայն ինֆինիտիվի կազմությունը և զարգացումը հնդեվրոպական լեզուներում հետևյալն է՝

²²⁵ **Disterheft D.**, The syntactic development of the infinitive in indo-european, Columbus, Ohio, 1980, p. 191.

²²⁶ **Disterheft D.**, նշվ. աշխ., էջ 192.

²²⁷ **Disterheft D.**, նշվ. աշխ., էջ 198:

²²⁸ **Disterheft D.**, նշվ. աշխ., էջ 196-197.

1. վերացական բայանուններ՝ կազմված տարբեր վերջածանցներով (հին իռլանդերեն, որը դեռ իսկական ինֆինիտիվ չունի),

2. այս վերացական բայանունները տարբեր թեք հոլովածներում հեռանում են անվանական ձևերից և արդեն մոտենում են բայական համակարգին, օրինակ, վեդայական ինֆինիտիվը, և որոշ առումով նաև հին վրացերենը: Երկուսի դեպքում էլ կարելի է տեսնել անվանականից բայական խնդրառության անցումը:

3. Երկրորդ տիպի տարբեր ձևերից մի քանիսը, ինչպես օրինակ՝ խեթերենում, կամ միայն մեկը, ինչպես դասական սանսկրիտում, ընդհանրացվել են և լիովին մուտք գործել բայական համակարգ, այնպես որ առաջանում է ինֆինիտիվ՝ որպես “inflectional category”, ինչպես Կուրիլովիչն է նկատում: Այստեղ կարևորագույն դեր են խաղում տրական (նպատակի իմաստ արտահայտելու համար) կամ հայցական հոլովով (որպես ուղղության հոլով, ինչպես, օրինակ, շարժման բայերի մոտ) դրված բայանունները:

4. Ինֆինիտիվ կազմությունները տարբերում են սեռային և ժամանակային ձևերը: Բացի դրանից՝ ինֆինիտիվը կարող է երկրորդաբար զարգացնել անվանական հարացույց, հոլովվել և դարձյալ ստանձնել վերացական գոյականի, որպես իր ելակետային ձևի գործառնություն (հունարեն, լատիներեն)²²⁹:

Գերմանացի լեզվաբան Մ. Հասպելմաթը, քննելով ինֆինիտիվի արտահայտությունները տարբեր լեզուներում և գալով այն եզրակացության, որ հնդեվրոպականում ինֆինիտիվը բայանուն է՝ տրական, հայցական կամ ներգոյական հոլովներում, եզրակացնում է, որ դրանք հենց այն հոլովներն են, որոնք հին հնդեվրոպականում ծառայել են ուղղություն, նպատակ արտահայտելու համար: Խոսելով ինֆինիտիվի զարգացման և իմաստային ընդհանրացման (semantic generalization) մասին՝ նա նպատակային իմաստը բխեցնում է հետևյալ կոնկրետ իմաստներից՝ նպաստական (benefactive), մոտեցման (allative) և պատճառական (causal): Նպատակային իմաստն էլ իր հերթին վերածվել է անիրական ուղղորդիչ իմաստի, սա էլ իր հերթին՝ անիրական ներունակի, վերջինս էլ՝ իրական ոչ փաստականի և վերջապես՝ իրական փաստականի: Այս զարգացումը նա ներկայացնում է հետևյալ գծագրի միջոցով՝

²²⁹ Stempel R., Die infiniten Verbalformen des Armenischen, Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1983, S 54.

նպաստական

մոտեցման →

նպաստակային → անիրական ուղղորդիչ →

անիրական ներունակ → իրական ոչ փաստական →
իրական փաստական²³⁰

պատճառական

Դա նաև ցույց է տալիս քերականացման գործընթացը բնորոշող հետագա ընդհանուր հատկանիշների թիվը՝

1. Ջարգացումը բազմաուղի է: Տարքերականացում գոյություն չունի:

2. Որոշ ժամանակ անց քերականացված տարրերը ամրապնդվում են կամ վերականգնվում, օր.՝ գերմ. առաջին ամրապնդումը եղել է *zi/zu* նշույթավորմամբ, հաջորդը՝ սոմ-ով: Սոմ-ին սպասում է նույն զարգացումը, ինչ *zu*-ին: Ինֆինիտիվի բնույթը ավելի հեշտ է հասկանալ, երբ հաշվի առնվի նրա նախնական նպատակի գործառույթը²³¹:

Կարծում ենք, սա էլ համահունչ է Գաբինսկու այն դիտարկմանը, որ բոլոր լեզուներն էլ ձգտում են ինֆինիտիվի առավել ձևայնացման՝ գերմ. *zu* անգլ. *to*, հուն. *το* սմասնիկներով և այն²³²:

Ի մի բերելով վերը նշված տեսությունները, կարող ենք եզրակացնել, որ ինֆինիտիվի տիպաբանական զարգացումը տեղի է ունենում հետևյալ փուլերով՝

Առաջին փուլ. Ինֆինիտիվը որպես ինքնուրույն բառույթ գոյություն չունի, այլ հանդես է գալիս որպես բառածև՝ դրված այս կամ այն հոլովով: Այստեղ ինֆինիտիվը գործածվում է այնպիսի ստորոգական կառույցների հետ, որոնք ենթադրում են հաջորդող որևէ թեք հոլովով դրված գոյական: Իմաստային տեսանկյունից դրանք արտահայտում են որոշակի կոնկրետ իմաստ (պատճառական, մոտեցման, նպատակի) և որպես կանոն պահպանում են խնդրառությունը:

Երկրորդ փուլ. Ինֆինիտիվը սկսում է գործածվել որպես ինքնուրույն շարահյուսական միավոր, հոլովական իմաստի մթագնում: Այն

²³⁰ **Haspelmath M.**, From purposive to infinitive – a universal path of grammaticization. *Folia Linguistica Historica* 10.1-2: 1989.S. 298.

²³¹ **Haspelmath M.**, նշվ. աշխ, էջ 302-303:

²³² **Габинский М. А.**, Появление и утрата первичного албанского инфинитива, Л., 1970, с. 222.

գործածվում է այնպիսի ստորոգական կառույցների հետ վերացական բովանդակություն արտահայտելու համար, ինչպիսիք են օրինակ եղանակավորիչ բայերը: Կարծում ենք, որ այս փուլին պետք է վերագրել նաև հրամայական ինֆինիտիվը և նրանից ծագած պատմական ինֆինիտիվը, քանի որ նրանք ընդհանուր առմամբ նշում են գործողությունը՝ հանդես գալով որպես պատմվածքի դիմավոր բայ:

Երրորդ փուլ. Ինֆինիտիվը ներթափանցում է բայական համակարգ՝ ստանալով նաև այլ քերականական կարգեր, ինչպիսիք են ժամանակի և սեռի քերականական կարգերը, որոնցով օժտված են հին հունարենի և լատիներենի ինֆինիտիվները:

Չորրորդ փուլ. Ինֆինիտիվը դադարում է լինել որպես այդպիսին: Նրա փոխարեն հանդես է գալիս կամ դիմավոր բայը, կամ այն խոնարհվում է դիմավոր բայի նման:

Հինգերորդ փուլ. Ինֆինիտիվը գոյականացվում է և լիովին մուտք գործելով անվանական համակարգ՝ ձեռք է բերում առկայացման, երբեմն նաև սեռի քերականական կարգեր:

Ի դեպ չորրորդ և հինգերորդ փուլերը ոչ թե հաջորդում են միմյանց, այլ ինֆինիտիվի զարգացման տարբեր ուղիներ են: Երբեմն նրանք, իհարկե, միաժամանակ են ի հայտ գալիս, ինչպես, օրինակ՝ պորտուգալերենի դիմավոր ինֆինիտիվի դեպքում:

Հայտնի է, որ ինֆինիտիվը ոչ բոլոր լեզուներում է գոյականացվում: Մյուս կողմից՝ ոչ բոլոր լեզուներում են բոլոր ինֆինիտիվները գոյականանում: Եթե հայերենում, գերմաներենում, իսպաներենում և պորտուգալերենում բոլոր ինֆինիտիվները կարող են գոյականացվել, ապա շատ լեզուներ, այդ թվում նաև ժամանակակից ֆրանսերենը, կորցրել են այդ հատկությունը²³³:

Աշխատանքի հաջորդ հատվածներում կփորձենք ավելի մանրամասն քննել հայերենի անորոշի տիպաբանական բնութագիրն ու զարգացումը՝ հայերենի անցյալ դերբայի համեմատությամբ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այս դերբայները ունեն միևնույն ցուցիչը: Ընդ որում՝ նրանց քերականացման պատկերը ճիշտ տալու համար անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ նաև նրանց նախնական գործառույթներին ու այլ լեզուներից կրած հնարավոր ազդեցություններին:

²³³ Հմմտ. Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков. Проблема структурной общности, М., 1972, с. 356.

Գլուխ III. Անորոշ և անցյալ դերբայների նախնական գործառնություններն ու այլ լեզուներից կրած նրանց հնարավոր ազդեցությունները

3.1. Հայերենի անորոշ և անցյալ դերբայների ցուցիչի ծագումը և գործառնությունը ընդհանուր տիպաբանության համատեքստում

Հայերենի անորոշ դերբայը ծագումնաբանորեն առնչվում է անցյալ դերբայի հետ, քանի որ երկուսն էլ կազմված են -/ վերջածանցով, որն ունի հնդեվրոպական, ինչպես նաև նոստրատիկ ծագում՝ հայ. -/ «անորոշ դերբայի ածանց» < հ.-ե. *-I «ածականակերտ ածանց»²³⁴ < նոստր. *-I «ածականակերտ ածանց»։ Ածանցի նախնական վերջնաձայնավորով ձևը նոստրատիկ լեզուներից պահպանվել է ուրալյան լեզուներում։ Մյուս խմբերում վերջին ձայնավորը տղվել է, ինչպես ալթայյան լեզուներում կամ տեղի է ունեցել սրա հետ կապված նախորդող ձայնավորային տարրով ածանցի ծավալում, ինչպես քարթվելերենում²³⁵։

Հնդեվրոպական *-I- վերջածանցը հնդեվրոպական ու նոստրատիկ մյուս լեզուներում հանդես է գալիս ինչպես ածականական, այնպես էլ գոյականական ու բայական կազմություններում։ Դեռևս Վ. Իլլիչ-Սվիտիչը, նոստրատիկ լեզուներում այդ ձևերը քննելիս, գալիս է այն եզրակացության, որ այս ածանցը նախապես հանդես է եկել ածականների և բայածականների կազմության համար։ Ընդ որում՝ նրա այս գործառնությունը պահպանվել է ամենուրեք։ Ինչ վերաբերում է գոյականակերտ գործառնության, ապա այն մի կողմից դառնում է փոքրացուցիչ մասնիկ, մյուս կողմից՝ ածանցավոր գոյականների վերջածանց²³⁶։

Հնդեվրոպական ածականական կազմություններում *-I- վերջածանցը հանդես է գալիս հին հնդկերենում, հայերենում, լատիներեն-

²³⁴ Հնդեվրոպաբանության մեջ ընդունված է նաև այս ածանցի *-I-ով վերականգնումը։ Հմմտ. Մեյե Ա., Դասական հայերենի համեմատական քերականության ուղիղագիծ, Ժնև, 1988, էջ 84։ Джаукян Г.Б., Сравнительная грамматика армянского языка, Ер., 1982, с.132.

²³⁵ Иллич-Свитич В.М., Опыт сравнения ностратических языков, 1-3, М., 1976, 2 с. 21.

²³⁶ Նույն տեղում։

նում, հունարենում, գերմանական և անատոլիական լեզուներում: Հին հնդկերենում *-l-ով ձևերը չնչին են: Ռ. Շտեմպելը որոշակի հավանականությամբ խոսում է -ala-ով <*-olo ձևերի մասին, օր.՝ *pešala* «զարդարած» < *piš-* «զարդարել», հուն. *δεδω* «սարսափելի», <*deidw* - «սարսափել, վախենալ»: Լատիներենում առկա է -il- «ածականական ածանցի» դրսևորումը՝ *humilis* «հողային» *humus*-ից: Գերմանական լեզուներում հ.-ե. *-oln- վերջածանցը տալիս է *-ala-, որը ցույց է տալիս որևէ հակում՝ *ezzal* «որկրամուլ, շատակեր»²³⁷:

Ինչ վերաբերում է անատոլիական լեզուներին, ապա այստեղ առկա են և՛ գոյականից՝ *-l-, -li- «ածականակերտ ածանց»՝ խեթ. *atta-la* «հայրական», հիեր. խեթերեն *tata-li-* «հայրական» և՛ բայից ածանցված ձևեր՝ *miyanti(ya)la* «պտղատու, պտղաբեր» < **miyantiya* < *miyant* «արգասաբերության մեջ եղող», լուվ. *ulant-alliya* «մեռնող, մահկանացու»²³⁸:

Նոստրատիկ մյուս լեզուներում նույնպես գերիշխող են ածականական կազմությունները: Այսպես՝ ուրալյան լեզուներում՝ *-la/-lā-ն անվանական և բայական ածականի վերջածանց է՝ ֆին. *vete-lä* «ջրային, հեղուկ», մարիերեն. *mar-la*՝ «մարիական» և այլն: Ալթայյան լեզուներում՝ *-l-ն հանդես է գալիս որպես ածականական վերջածանց՝ թուրք. **Kyr'i-l* «կարմիր» **Kyr'i-* ից «շիկանալ, կարմրել»: Իլիչ-Սվիտիչը հարցականով բերում է նաև սեմաքամյան նախածանցը՝ *-al-, -ul- «ածականական ածանց»՝ սիդամո *-allo* «ածականական ածանց»՝ *labb-allō* «առնական» <*labbā* «այր»²³⁹:

Գոյականական կազմություններում այս ածանցն ունի իր դրսևորումը որպես փոքրացուցիչ մասնիկ, ինչպես նաև վերացական գոյականների, գործիքների և այլ անվանումների վերջածանց: Որպես փոքրացուցիչ մասնիկ հանդես է գալիս՝ հայերենում *ուլ* < **pō-lo-* (**pōu*-ից «փոքր, աննշան»), որը համապատասխանում է հուն. *πῶλος* «քուռակ, կենդանու ձագ», ալբ. *pele, pële* «զամբիկ», գոթ. *fula*, հվգ. *folo* «քուռակ»²⁴⁰:

Նոստրատիկ մյուս լեզուներում այն նույնպես ունի իր զուգահեռները, ինչպես օրինակ՝ ուրալյան լեզուներում՝ մորդով. *l̥əqjān. ašo-*

²³⁷ **Stempel R.**, Die infiniten Verbalformen des Armenischen, Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1983, S 41-43. **Иллич-Свитыч В. М.**, նշվ. աշխ., էջ 20:

²³⁸ **Иллич-Свитыч В. М.**, նույն տեղում: **R. Stempel**, նշվ. աշխ., էջ 41:

²³⁹ **Иллич-Свитыч В. М.**, նշվ. աշխ., 2, էջ 20-21.

²⁴⁰ **Джаукян Г. Б.**, նշվ. աշխ., էջ 132:

la «սպիտակավուն» <ašo «սպիտակ», քարթվելական լեզուներում՝ վրաց. քարթառ. mam-il-a «հայրիկ»²⁴¹: Իլիչ-Սվիտիչը հարցականով բերում է նաև սեմաքամյան նախածնները՝ *-al-, -ul- փոքրացուցիչ իմաստով՝ արաբ. փի-, սիրիերեն՝ ֆեթա «երեխաներ»²⁴²:

Խեթերենում աչք է զարնում -l-ով վերացական գոյականների հարաբերականորեն մեծ խումբը, օր. šarnik-zēl «ապաշխարանք» <šarnikzi «ապաշխարում է»²⁴³:

Հունարենում, լատիներենում և գերմանական լեզուներում այն կարող է կազմել նաև գործիքների անվանումներ, օր. լատ. capulus «բռնիչ» <capitō «բռնել», speculum «հայելի» <spec-tō «նայել», հվգ. zūgil «սանձ» <ziohan «քաշել» և այլն²⁴⁴:

Այլ անվանումներում *-l ածանցը նույնպես ունի իր դրսևորումը: Այսպես հայերենում *-lo- > -l, ծոլ «ծուլածո» <*g'heu-lo (*g'heu-ից «ծուլել») ²⁴⁵, Հր. Աճառյանը բերում է նաև նրա հետևյալ իմաստները՝ «թափած, ծուլած, միապաղաղ, ամուր, պինդ»²⁴⁶, որն էլ նշանակում է, որ այս ածանցը հայերենում նույնպես ունեցել է նաև ածականակերտ գործառնությ: Անմիջաբար հնդեվրոպականից եկող *-lo-ով և *-la-ով կազմությունները համեմատաբար քիչ են և դեռևս վաղնջահայերենում սահմանափակ գործածություն են ունեցել՝ ամուլ, աքաղաղ (հմնտ.բրբռ. աքլոր), գայլ, թել, մատաղ, շող, քող և այլն:

Ջահուկյանը *-li ածանցը՝ ի հոլովիչով համարում է *-lo-ի տարբերակը՝ բոյլ, դայլ, դուլ, խուղ, հոյլ, սալ, քաղ: Մի շարք դեպքերում հին հայերենում *-lo-ով հիմքերը պահպանվել են միայն բաղադրությունների կազմում՝ բրբռ. ալկակ «դարան», ասեղն (*ak'ilon), սլաք (*k'ā-lā) և այլն²⁴⁷:

Գերմանական լեզուներում առկա են նաև *-la- < հ.-ե. *-lū-ով մի քանի հին ձևեր, ինչպես՝ գոթ. sitls, հին անգլ. setl «նստատեղ», որը համապատասխանում է լատ. sella-ին «աթոռ»²⁴⁸, ուրալյան լեզուներում՝ մանսիերեն üsi-l «քայլ» üs-ից «քայլել», վրաց. bark-al «ազդր»²⁴⁹:

²⁴¹ Иллич-Свитыч В. М., նույն տեղում:

²⁴² Նույն տեղում:

²⁴³ Stempel R., նշվ. աշխ., էջ 41:

²⁴⁴ Stempel R., նշվ. աշխ., էջ 42-43:

²⁴⁵ Джаукян Г.Б., նշվ. աշխ., էջ 132:

²⁴⁶ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Եր., 1977, էջ 158:

²⁴⁷ Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 233:

²⁴⁸ Stempel R., նշվ. աշխ., էջ 43:

²⁴⁹ Иллич-Свитыч В.М., նշվ. աշխ., 2, էջ 20-21:

Ինչ վերաբերում է բայական կազմություններին, ապա *-l- վերջածանցը կարող է հանդես գալ և՛ որպես դերբայական ձևերի, և՛ որպես այդպիսին բաղադրյալ ժամանակաձևերի ու եղանակաձևերի կազմում, և՛ որպես բազմակիություն նշող վերջածանց:

Որպես դերբայակերտ ածանց այն ամկա է հնդեվրոպական լեզուներում, ինչպես՝ հայերենում, լիդիերենում, սլավոնական և թուխարական լեզուներում, ընդ որում որպես ինֆինիտիվ՝ միայն հայերենում և լիդիերենում, որպես բայածական՝ հայերենում, սլավոնական լեզուներում, իսկ որպես գերունդիվ՝ հայերենում և թուխարական լեզուներում:

Անդրադառնալով *-lo-ին՝ Ջահուկյանը նշում է, որ այս ածանցը հնդեվրոպական շրջանում կազմում էր անուններից անուններ՝ ընդլայնելով ածանցելի հիմքերը, իսկ այն տարածքում, որին պատկանում էին նախահայերենը, նախասլավոներենը և այլն, անուններ էր կազմում նաև բայերից. վաղնջահայերենում այս գործառնությունը ընդարձակվել է՝ հնդեվրոպական դերբայական բուն մասնիկների արտամղումով. նրանով կազմվում են անորոշ, անցյալ, ապառնի *-liio- > հ. հ. -[h-ով] (երբեմն ենթակայականի արժեքով՝ *ածելի, բերելի*), *g-*ի հարադրությամբ՝ բուն ապառնի դերբայ՝ *ածելոց, բերելոց*²⁵⁰:

Եվ անորոշ, և՛ անցյալ դերբայները հայերենում պատկանում են *n* արտաքին հոլովմանը: *h* հիմքով բայերը անորոշը կազմում են *h* հիմքով նույնիսկ այն դեպքում, երբ նրանք որպես անանցողական բայեր ներգործական *h* հիմքով չեն կազմվում: Սա էլ հուշում է, որ անորոշը հին հայերենում սեռային տարբերակում չի ունեցել, այլ կերպ՝ կարող էր արտահայտել ինչպես ներգործական, այնպես էլ կրավորական իմաստ: Անորոշը պահպանում է նախորդող հիմքային ձայնավորները՝ *-ել, -իլ, -ալ, -ուլ*:

Ինչ վերաբերում է անցյալ դերբային, ապա ըստ Մարիեսի՝ նրա *-եալ* վերջավորությունը բխում է հ.ե. *-i-s-ā-lo-ից²⁵¹, քանի որ* -lo վերջածանցը միանում է *-եմ*-ով բայերի աորիստի *-ea* ածանցին, որը բխում է հնդեվրոպական *-is-ā-ից²⁵²: *-is- ā -lo-ի ā-ին էլ նա վերագրում է վիճակի իմաստ: Ընդ որում, նա այս կազմության աղբյուրը համարում է հենց *-եմ* (անցողական) բայերը, քանի որ միայն այստեղ են համընկնում աորիստի և բայածականի հիմքերը, ինչպես՝

²⁵⁰ **Ջահուկյան Գ. Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 232-233:

²⁵¹ **Джаукян Г.Б.**, նշվ. աշխ., էջ 132:

²⁵² **Mariès L.**, Sur la formation de l'aoriste et des suibjonctifs en *-c-(-8-)* en arménien, REA, 1930, t. X, fasc. 2, p. 175.

արծակեա-ց և *արծակեա-լ*: Ուշագրավ է, որ Մարիեսը բայածականի՝ աորիստի հիմքից կազմությունը նորակազմություն է համարում հնդեվրոպական լեզուներում²⁵³:

Փորձելով պարզել հայերենի երկու դերբայների ծագումն ու ներքին զարգացումը՝ Ռ. Շտենպելը գալիս է այն եզրակացության, որ նախապես այս ձևը հանդես է եկել անցյալ դերբայի կազմում կրավորական իմաստով, այնուհետև, անորոշ դերբայի: Գործառական տեսանկյունից նա այն համեմատում է հնդեվրոպական *-to-ով և *-no-ով ձևերի հետ և զուգահեռներ տանում նաև գերմանական լեզուների հետ, որտեղ *-ana < h.-ե. *-ono-ով ձևերը հանդես են գալիս նախապես որպես բայածականի, այնուհետև ինֆինիտիվի ցուցիչներ: Սրա մասին են խոսում նաև ցեղակից լեզուների տվյալները²⁵⁴:

Լիդիերենում -l-ով ձևերը ներկայացնում են անցյալ անկատարի երրորդ դեմքում՝ fadol «կանգնեցնում էր», katavil «դնում էր»: Ուշագրավ է, որ Լ. Սարաջևան *o/-*-ով ձևերը հնարավոր ինֆինիտիվ է համարում՝ arvol «ունենալ»²⁵⁵, թեև չի ժխտում, որ -l-ով բայածականը լիդիերենում հանդես է գալիս որպես անցյալ ժամանակ՝ in-al «նա արել է»²⁵⁶:

Իսկ հնդեվրոպական լեզուների շրջանակից դուրս *-l վերջածանցն ունի բայակազմիչ հետևյալ գործառույթները՝ քարթվեական *-l- /-el/ -il- «դերբայական և բայանվանական ածանց»՝ վրաց. -il «բայածականի և մատարի վերջածանց»՝ չեր-il «գրված», dum-il «լռություն, լռել», մեգրել. -ir «մատարի վերջածանց»՝ kitx-ir- «ընթերցանություն, կարդալ»²⁵⁷: Ուշագրավ է, որ -l-ով անցյալ կրավորական բայածականը հայերենից թարգմանություններում հազվադեպ է թարգմանվել անցյալ դերբայի փոխարեն²⁵⁸:

Բաղադրյալ ժամանակաձևերի կազմում՝ պերֆեկտում և պլուսքվամպերֆեկտում, l-ով բայածականը հանդես է գալիս հայերենում և

²⁵³ Mariès L., նշվ. աշխ., էջ 170:

²⁵⁴ Stempel R., նշվ. աշխ., էջ 45-48.

²⁵⁵ Saradjeva L., An Armeno-Slavo-Tokharian Innovation, AAL, vol. 3, 1982., p. 50.

²⁵⁶ Иллич-Свитыч В. М., նշվ. աշխ., էջ 20:

²⁵⁷ Иллич-Свитыч В. М., նշվ. աշխ., էջ 20-21:

²⁵⁸ Мартиросов А. Г., Сопоставительно-типологический анализ некоторых грамматических явлений древнеармянского и древнегрузинского языков, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 1984. էջ 397:

սլավոնական լեզուներում, իսկ ըղծական եղանակում՝ հայերենում, սլավոնական և բալթյան լեզուներում:

Սլավոնական լեզուներում -lo-ով կազմությունները առաջին հերթին համեմատվում են հայերենի անցյալ դերբայի ձևի հետ, քանի որ համարժեք են, միայն ի տարբերություն հայերենի ձևի, որը ծագունաբանորեն անանցողական պասիվ է, սլավոնականի ձևը, ըստ Շտեմպելի, ակտիվ է՝ *znalín* «իմացած եղող», թեև նա նույնպես ընդունում է, որ հաճախ այս ձևը միանում է արմատին, որը համընկնում է ինֆինիտիվ-աորիստի հիմքի հետ, ինչպես նաև վերը նշված օրինակում: Ուշագրավ է, որ Մարիեսը հայերենի անցյալ դերբայը նույնպես նախնական անվանական կառույց է համարում և հատկապես՝ գործող անձ */nomen agentis/*, որը նա հիմնավորում է այդ կազմության աղբյուրը համարելով անցողական բայերը²⁵⁹:

Հայերենում և սլավոնական լեզուներում բայածականները հանդես են գալիս նաև առանց հանգույցի՝ որպես պարզ ժամանակածևեր: Հայերենում այդ ձևերը հետագայում վերանում են, իսկ ռուսերենում, ընդհակառակը, նախապես խոսակցական լեզվում մեծ տարածում գտնելով՝ ավելի ուշ հանդես են գալիս որպես անցյալի ձևեր²⁶⁰:

Բացի հայերենից, լիդիերենից և սլավոնական լեզուներից ուշագրավ զուգահեռ ենք տեսնում նաև ումբրերենում, որտեղ այն հանդես է գալիս ապառնի – պերֆեկտի ձևով՝ *entelust* «**դնել** բայի ապառնի պերֆեկտի երրորդ դեմքը»: Կ. Բաքը այն վերականգնում է որպես **en-tend-lo*: Սակայն Շտեմպելը վկայված ձևերի տղության պատճառով փոքր-ինչ զգուշությամբ է վերաբերվում դրան²⁶¹:

Ինչ վերաբերում է խնդրո առարկա ածանցի եղանակակերտ գործառնության, ապա այն ի հայտ է գալիս երկրորդական կազմություններում, ինչպես օրինակ՝ դեռևս հին հայերենի ստորադասական եղանակի բաղադրյալ ապառնիի ձևերում՝ կազմված ապառնի դերբայով և հանգույցով՝ *սիրելոց իցեն*, *սիրելոց իցես* կամ անցյալ դերբայով և *են* օժանդակ բայի առաջին ապառնիով՝ *սիրեալ իցեն*, *սիրեալ իցես*²⁶²: Հին ռուսերենում այն հանդես է գալիս նաև ստորա-

²⁵⁹ **Mariès L.**, նշվ. աշխ., էջ 175:

²⁶⁰ **Saradjeva L.**, նշվ. աշխ., էջ 51-52:

²⁶¹ **Buck C. D.**, *A Grammar of Oscan and Umbrian*, Boston 1904, Հմմտ. R. Stempel, նշվ. աշխ., էջ 43:

²⁶² **Աբրահամյան Ա. Ա.**, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1964, էջ 214-215, 218-220:

դասական եղանակի կազմում՝ որպես հանգույց հանդես եկող *быхъ* և *бы* աորիստի ձևերի հետ միասին՝ написать(-а,-о) *быхъ*²⁶³:

Որպես եղանակակերտ ածանց այն առկա է նաև կելտական և բալթյան լեզուներում, թեև այդքան էլ տարածված չէ: Միայն բալթյան լեզուներում բազմաթիվ են *-lis*-ով ձևերը, որոնք համապատասխանում են մյուս լեզուների **-lo* - ով ձևերին²⁶⁴: Յա. Մ. Էնձելին հիշատակում է նաև հին լիտվ. *esle, esliui* (հմմտ. խեթ. *ašallu, ešlit*), լատիշ. պայմանական եղանակի եզակի թվի առաջին դեմքի *-tu-lu* և ներկա ժամանակի եզակի թվի առաջին դեմքի *-lu* վերջավորությունները, որոնք նա հանգեցնում է հրամայականի եզակի թվի երրորդ դեմքի ձևին՝ *-la* (լատիշական ժողովրդական երգերում), նաև պրուս. ըղծ. *-lai*, որոնք Վ. Վ. Իվանովը համեմատում է խեթերենի հրամայական ձևերի հետ²⁶⁵: խեթերենի *-lu*-ով հրամայականի *-u*-ն զարգացել է ավելի ուշ հրամայականի մյուս ձևերի համաբանությամբ: Եթե ընդունենք, որ խեթերենի *-l*-ով վոյունտատիվը զարգացել է եղանակային իմաստ ունեցող բայանուններից, որը հետագայում ներառվել է հրամայականի հարացույցում և վերջավորությամբ, ապա հնարավոր է դրանք կապել պարտավորության իմաստ ունեցող թոխարերենի *-lye*-ով գերունդիվի և հայերենի *-l*-ով ապառնի II դերբայի հետ²⁶⁶: Վերջինս սակայն չունի բայական ողջ հարացույցը և գործածվում է միայն *եմ* հանգույցի երրորդ դեմքի հետ՝ *սիրելի է*²⁶⁷: Հայտնի է, որ այն կարող է հանդես գալ և՛ ածականակերտ, և՛ գոյականակերտ գործառնությով: Անգամ որոշ հայագետներ *l*-ով ձևը համարում են ածական, քանի որ այն վերջնականապես անցել է բայածականների շարքը և բայական համակարգի մեջ չի մտնում²⁶⁸, իսկ զուտ ապառնի դերբայ են համարում *-իք*-ով ձևը: Այն հանգում է **-l(i)-yo*-ով բաղադրյալ բայածականին՝ պարտադրականության, անհրաժեշտության իմաստով: Նույն նախածնին են հանգում նաև թոխարերենի գերունդիվները:

²⁶³ Горшкова К. В., Хабургаев Г. А., Историческая грамматика русского языка, Москва, 1981, с. 315.

²⁶⁴ Stempel R., նշվ. աշխ., էջ 45:

²⁶⁵ Иванов Вяч. Вс., Рецензия на книгу: Hittite et indo-européen Études comparatives, Paris, 1962 — ВЯ, 1963, 4, с. 127-136.

²⁶⁶ Сараджева Л. А., Об одной армяно-славяно-тохарской инновации, Միջագագային հայերենագիտական գիտաժողովի գեկուցումներ, Երևան, 1984, էջ 191:

²⁶⁷ Saradjeva L., նշվ. աշխ., էջ 48-50:

²⁶⁸ Ասատրյան Մ. Ե., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 2002, էջ 252:

Ե՛վ թոխարական Ա խմբում, և՛ Բ խմբում կան գերունդիվ I՝ -I <*-lo - և գերունդիվ II-ը՝ -lle,-lye<*-lio-²⁶⁹: Գերունդիվ I-ը սերում է ներկայի հիմքից և ունի անհրաժեշտության նշանակություն, գերունդիվ II-ը ըղծականի հիմքից է սերում և ունի հնարավորության իմաստ: Երկու գերունդիվներն էլ սկզբունքորեն սեռային առումով չեզոք են, սակայն հիմնականում կրավորական իմաստ ունեն²⁷⁰: Գերունդիվ I-ը արտահայտում է մի գործողություն, որը պետք է իրականանա, իսկ գերունդիվ II-ը՝ մի գործողություն, որը կարող է իրականանալ²⁷¹:

Ե՛վ Բենվենիստը, և՛ Շտենպելը հայերենի, սլավոնական և թոխարական լեզուների այս ձևերը համարում են առանձին զարգացման արդյունք²⁷²:

Նոստրատիկ մյուս լեզուներում խնդրո առարկա ածանցը բայական կազմություններում այլ իմաստով է հանդես գալիս: Այսպես՝ թուրքական և ուգրաֆիննական լեզուներում այս վերջածանցը երբեմն կարող է արտահայտել բազմակիության իմաստ, թեև թուրքական լեզուներում -la, -ala վերջածանցներով բազմակի գործողություն նշող բայերի թիվը քիչ է. բազմակիություն նշող -la-ով վերջածանցի տարածմանը խանգարել է այն հանգամանքը, որ այն սկսել է գործածվել որպես բայանունների կազմության միջոց²⁷³:

Հունգարերենում -I վերջածանցը նույնպես կարող է արտահայտել և՛ բազմակի գործողության իմաստ, և՛ պատճառական իմաստ: Պերմական լեզուներում հավաքականության հին վերջածանցը բայական ձևերում հանդես է գալիս որպես գործողության խնդրի բազմակիության ցուցիչ²⁷⁴:

Այսպիսով, եթե -I վերջածանցը եղանակակերտ և ժամանակակերտ գործառնություններով հանդես է գալիս հնդեվրոպական, ուրալյան, ալթայյան և քարթվեական լեզուներում, ապա դերբայակերտ գործառնությով՝ միայն հնդեվրոպականում ու քարթվեականում:

²⁶⁹ Stempel R., նշվ. աշխ., էջ 44-45: Иллич-Свитыч В. М., նշվ. աշխ., էջ 20. В. Краузе, Тохарский язык, Тохарские языки, сб. ст., М., 1959, с. 68-69.

²⁷⁰ Stempel R., նշվ. աշխ., էջ 44-45.

²⁷¹ Тохарские языки, сб. ст., М., 1959, с. 193-194.

²⁷² Stempel R., նշվ. աշխ., էջ 45: Бенвенист Э., Тохарский и индоевропейский, Тохарские языки, сб. ст., М., 1959, с. 97.

²⁷³ Серебренников Б. А., Вероятностные обоснования в компаративистике, М., 1974, с. 331-332.

²⁷⁴ Серебренников Б. А., նշվ. աշխ., էջ 176:

Կարելի է առանձնացնել նաև գործող անձի խումբը, որը միջին դիրք է գրավում անվանական և բայական կազմությունների միջև, քանի որ որոշ լեզուներում այն արդեն մուտք է գործել բայական համակարգ, մյուսներում մնացել անվանական կազմությունների շարքում: Գործող անձի իմաստը, ըստ Է. Բենվենիստի և Ա. Յուդակինի, բաղկացած է հետևյալ իմույթներից՝ կատարչություն, անկատարություն, նպատակ, մտադրություն և այլն²⁷⁵: Հայերենում *աւղ* ենթակայական դերբայի մասնիկը նույնպես հանգում է հնդեվրոպական *l-ին, որը համապատասխանում է ռուս. -тель<սլավ. *-lo-, խեթ. ala(<h.-ե.*-olo-)ով ձևերին՝ -tallaš վերջածանցը²⁷⁶, aurjāla- «սահմանապահ զինվոր» <auri- «սահմանի հսկողություն»²⁷⁷: Հունարենում և լատիներենում այն նույնպես կարող է կազմել գործող անձ՝ հուն. «ուսուցիչ»²⁷⁸, legulus «պտուղներ հավաքող» leg-ից «հավաքել»²⁷⁹: Գերմանական լեզուներում որպես գործող անձի վերջածանցներ նրանք հանդես են գալիս հին վերին գերմաներենում՝ tregil «կրող»՝ tragan-ից²⁸⁰:

Նոստրատիկ լեզուներից այն առկա է մոնղոլերենում, որտեղ հանդես է գալիս որպես բայածականի և բայանվան վերջածանց tani-ի «ծանոթ» tani- «ձանաչել» բայից: Հարցականով Իլիչ-Սվիտիչը բերում է նաև դրավիդյան և սեմաքամյան լեզուների տվյալները՝ դրավ. լեզ.՝ մալտո -le «բայածականի վերջածանց»՝ ʃuɒɔ-le «տեսնող» և արևելյան քուշերեն՝ սոմալի -āl «գործող անձի վերջածանց»՝ tuˈm-āl «դարբին» tum - «ծծել»-ից²⁸¹:

Եթե փորձենք աղյուսակի միջոցով ներկայացնել հայերենի անորոշ դերբայի ցուցիչ գործառնությունը հնդեվրոպական և նոստրատիկ այլ լեզուների համեմատությամբ, ապա կունենանք հետևյալ պատկերը.

²⁷⁵ Юдакин А. П., Развитие структуры предложения в связи развитием структуры мысли, М., 1984, с. 102.

²⁷⁶ Ջահուկյան Գ. Բ., Հին հայերենի հոլովման սխառներ և նրա ծագումը, Եր., 1959, էջ 235: Иллич-Свитыч В.М., Опыт сравнения ностратических языков, 1-3, М., 1976, 2 с. 20.

²⁷⁷ Stempel R., նշվ. աշխ., էջ 41:

²⁷⁸ Stempel R., նշվ. աշխ., էջ 41-42:

²⁷⁹ Иллич-Свитыч В. М., նշվ. աշխ., էջ 20:

²⁸⁰ Stempel R., նշվ. աշխ., էջ 43., Иллич-Свитыч В. М., նշվ. աշխ., էջ 20:

²⁸¹ Иллич-Свитыч В. М., նշվ. աշխ., էջ 20-21:

		Անվանակերտ	Գոյականակերտ				Գործ. անձ. ան.	Բայակերտ											
			փոքր.	վերաց.	գործիք. անվ.	անվ.		ինՖ.	մատր.	բայած. I-II	գեր. I-II	գործ. բազմ.	բաղ. ժամ.	բաղ. ժամ. առ. հանգ.	ըղծ. վեր. ձև	պայմ.	հրամ.	պատմ.	
հ.-ե. լեզուներ	Հայեր.		+			+	+	+		+	+		+	+	+				
	Սլավ. լեզուներ						+			+			+	+	+				
	թիւ. լեզ.										+								
	գերմ. լեզ.		+	+		+	+	+											
	հուն.		+	+			+												
	լատ.		+			+	+	+											
	անատոլ. լեզ.	իեր.	+																
		խեթ.	+		+			+										+	
		լուվ.	+																
		լիդ.	+						+						+				
	հին հնդկ. ումբր.		+																
	ալբ.			+											+				
	բալթ. լեզ.															+	+	+	
	ուրալ. լեզ.		+	+		+							+					+	
	ալթ. լեզ.		+										+						
	դրավ.		?					+											
	մոնղ. լեզ.						+												
	սեմ.-քամ. լեզ.		?	+			+												
	քարթլ. լեզ		+	+		+			+	+									

Այս աղյուսակից կարելի է դատել, որ *-1 ով ձևերը թե՛ հնդեվրոպական լեզուների շրջանում, թե՛ նրանից դուրս գերիշխող են ածականակերտ գործառնություն, այնուհետև բայածականի, գործող անձի և պերֆեկտի կազմության մեջ: Բավականին հազվադեպ են հանդես գալիս անորոշ դերբայում և մասդարում: Նորստրատիկ լեզուներում վերոհիշյալ գործառնությունն ավելանում են գործողության բազմակիության ցուցիչի գործառնությունները:

Իսկ գոյականական կազմություններից *-1 ածանցը առավել կենսունակ է որպես փոքրացուցիչ մասնիկ, այնուհետև՝ վերացական գոյականների, գործիքների և այլ անվանումների կազմություններում: Ուշագրավ է, որ գործածության ծավալի տեսանկյունից ամենալայնը հայերենին է: Նրան հաջորդում են սլավոնական, գերմանական լեզուները, հունարենը, լատիներենը, անատոլիական և բալթյան լեզուները, նոստրատիկ լեզուներից՝ ուրալյան, քարթվելական, սեմաքամյան, դրավիդյան և ալթայյան լեզուները:

3.2. Հին հայերենի սեռական հոլովով անցյալ դերբայի կառույցի ծագման խնդիրը

Հայտնի է, որ հին հայերենի անցյալ դերբայը հետագայում հանդես է եկել որպես վերլուծական ժամանակաձևերի կազմման միջոց: Ինչպես բոլոր վերլուծական ձևերի բաղադրիչները, այն նույնպես անցել է զարգացման որոշակի ուղի, որը պայմանավորված է առաջին հերթին հենց այդ դերբայի բովանդակությամբ: Նշենք, որ վերլուծական ձևերի զարգացումը լեզվում պայմանավորված է կամ նոր քերականական իմաստի ի հայտ գալով, կամ հինը նորով փոխարինելու անհրաժեշտությամբ, քանի որ լեզուն գտնվում է անընդհատ փոփոխման գործընթացում: Ժամանակի ընթացքում նախկին ձևը սպառում է իրեն, և անհրաժեշտություն է առաջանում ստեղծելու նորը: Ընդ որում, քերականական այս կամ այն իմաստը, սովորաբար, լեզուներում ունենում է միևնույն զարգացումը: Արդի հայերենի վաղակատար ներկա և անցյալ ժամանակները, որոնք կազմվում են վաղակատար դերբայից, այսինքն՝ անցյալ դերբայի զարգացման վիճակից, ունեն ավարտվածության (պերֆեկտային) իմաստ: Պետք է ենթադրել, որ այս ժամանակաձևը (խոսքն այստեղ վերաբերում է վաղակատար ներկային) ունեցել է կերպից ժամանակի անցման իմաստային նույն զարգացումը, ինչ հնդեվրոպականի աորիստը: Ու-

շագրավ է, որ հին հայերենի անցյալ դերբայը կազմված է հենց աորիստի հիմքից: Հին հայերենի անցյալ դերբայի զարգացման ուղին ակներև է այնպիսի կառույցում, ինչպիսին անցյալ դերբայ + սեռական կամ ուղղական հոլովով ենթակա կառույցն է: Ընդ որում, սեռական հոլովով ենթական գերիշխում է հիմնականում անցողական բայերի հետ, իսկ ուղղականը՝ անանցողական²⁸²:

Օր.՝ Նորա գործեալ է զգործ: Նա եկեալ է:

Ի դեպ, համանման հակադրությունն առկա է նաև էրգատիվ լեզուներում: Միակ տարբերությունն այն է, որ եթե հայերենում անցողական բայի խնդիրը դրված է հայցական հոլովով, ապա էրգատիվ լեզուներում՝ բացարձակ հոլովով:

Ընդ որում, եթե անանցողական բայերի հետ անցյալ դերբայը գործածվում է հանգույցով, ապա անցողական բայերի դեպքում՝ հաճախ առանց հանգույցի:

Հին հայերենի այս կառույցի ծագման և բնույթի շուրջ տարբեր կարծիքներ են եղել: Եթե փորձենք խմբավորել, ապա կարող ենք դասակարգել դրանք հետևյալ կերպ:

1. Հայերենի անցյալ դերբայը նախապես բայանուն է եղել (Ա. Մեյե):
2. Սերում է աորիստի հիմքից և նախապես գործող անձ է եղել (Լ. Մարիե):
3. Նախնական անանցողական կառույց է (Ս. Լյոնե):
4. Բխում է ունենալ բայով կազմված շրջասության իմաստից (3. Լոհման և Է. Բենվենիստ):
5. Գործող անձի սեռական հոլովով դրված լինելը բխեցվում է պերֆեկտի իմաստից՝ ուղղականի փոխարեն երկրորդաբար հանդես եկող (Կ. Տրոստ):
6. Ուշ շրջանի գոյացում է հայերենում (Ս. Ղազարյան):
7. Էրգատիվ կառույց է:
- 7.1. Էրգատիվ կառույց, որը կովկասյան լեզուների ազդեցության հետևանք է (Է. Թումանյան):
- 7.2. Էրգատիվ կառույց, որը հնդեվրոպական ծագում ունի (Վ. Շնալշտից):
- 7.3. Էրգատիվ կառույց, որն ընդհանուր լեզվաբանական բնույթ ունեցող տիպաբանական զարգացման արդյունք է (Մ. Սախոկիա):

²⁸² Հմմտ. **Jensen H.**, Altarmenische Grammatik, Heidelberg, 1959, S. 133-134:

8. Էրգատիվից նոմինատիվ անցման միջանկյալ փուլ (Կ. Հ. Շմիդտ):

9. Նախապես պասիվ է եղել:

Անանցողական պասիվ կառույցը ներգործական բայերի դեպքում վերածվել է ակտիվի՝ ակտիվ-պասիվ հակադրությունը պահպանելու համար (Ռ. Շտեմպել):

Բխեցվում է հայերենի պասիվի անդեմ գործածությունից, ընդ որում պասիվը ակտիվի շրջումը չէ, այլ պասիվի նորմալ գործառույթը նրա անդեմ գործածությունն է, որը սկզբունքորեն չի ներառում գործող անձի լրացումներ (Յ. Վայտենբերգ):

10. Հնդեվրոպական ծագում ունի, որը բխեցվում է հնդեվրոպական շրջանի համար վերականգնված նախնական սեռականի և ար-սոյլուտիվի (պայմանականորեն հայցական) հոլովների հակադրությունից (Յու. Գաբրիելյան):

Ընդ որում, հարկ է նշել, որ հիշյալ տեսություններից ոչ մեկն էլ լիովին լուծում չի տալիս այս կառույցի ծագման խնդիրն: Այսպես, դեռևս Ա. Մեյեին է պատկանում այն միտքը, որ հայերենի բայածականը ծագումնաբանորեն բայանուն է եղել²⁸³: Օր. *Նորա բերեալ է նշանակել է նրա բերելը կա*: Մեյեի կարծիքով՝ բայածականն ու անորոշը նախապես նույնն են եղել: Բացի այդ, նա ընդունում է հարևան հարավկովկասյան լեզուների ազդեցության հնարավորությունը հայերենի անցողական պերֆեկտային կառույցի վրա:

Մի կողմ թողնելով հարավկովկասյան լեզուների ազդեցության խնդիրը՝ նշենք, որ անցյալ և անորոշ դերբայների նախապես նույնը չլինելու մասին են վկայում նրանց տարբեր գործառույթները, որոնցից կարելի է բխեցնել նրանց տարբեր իմաստները: Առավել ևս, որ անորոշ դերբայի նախապես բայանուն լինելու հարցը նույնպես վերջնականապես լուծված չէ: Ինչ վերաբերում է անցյալ դերբայի բայանվանական ծագմանը, ապա թերևս իրավացի է Ղեկտերսը, որը քննադատելով Մեյեին՝ տարակուսում է, թե ինչու կարելի է ասել *կա իմ կրելը*, բայց ոչ *կա իմ գալը*²⁸⁴:

Հարկ է նշել, որ մինչ օրս ընդունված է անցյալ դերբայի կազմության մասին Մարիեսի վերը նշված տեսակետը (էջ 83-84), որի հա-

²⁸³ Meillet A., Esquisse d' une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1903, p. 97.

²⁸⁴ Deeters G., Armenisch und Südkaukasisch. Ein Beitrag zur Frage der Sprachmischung, Leipzig, 1927, S. 80.

մածայն, **-lo* վերջածանցը միանում է *-եմ* բայերի աորիստի *-ea* ածանցին, որը բխում է հնդեվրոպական **-is-ā-*ից²⁸⁵: **is- ā-lo-*ի *ā-*ին էլ նա վերագրում է վիճակի իմաստ: Ինչպես արդեն նշվել է, նա այս կազմության աղբյուրը համարում է հենց *-եմ* (անցողական) բայերը, քանի որ միայն այստեղ են համընկնում աորիստի և բայածականի հիմքերը, ինչպես՝ *արծակեա-ց և արծակեա-լ*: Թեև Մարիեսը բայածականի կազմությունը աորիստի հիմքից որպես նորակազմություն է դիտում հնդեվրոպական լեզուներում²⁸⁶, սակայն համանման կազմություններ կան նաև սլավոնական լեզուներում²⁸⁷: Բացի այդ, Մարիեսը հակասում է ինքն իրեն, քանի որ նա այս կառույցը համարում է նաև նախնական անվանական կառույց և հատկապես՝ գործող անձ (nomen agentis), որը նա հիմնավորում է այս դերբայի՝ անցողական բայերի հետ ունեցած վերը նշված առնչությամբ²⁸⁸: Սակայն, թե ինչպես են համատեղվում գործող անձի ու աորիստի հիմքի իմաստները, նա չի պարզաբանում:

Եթե Մարիեսը անցյալ դերբայը քննում է բառակազմական տեսանկյունից, ապա Ստ. Լյոնեն՝ շարահյուսության: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ **-lo* շրջաստության անանցողական կառույցները գերակշռում են, նա այն կարծիքն է հայտնում, որ այս կառույցի անանցողական գործածությունը նախնական է եղել, իսկ անցողականը սերվել է նրանից²⁸⁹:

Լոհմանն ու Բենվենիստը անկախ միմյանցից և տարբեր ուղիներով մինևույն լուծումն են առաջարկել, այն է՝ հայերենի անցողական պերֆեկտային կառույցը *ուներնալ բայով շրջաստության մի տեսակ է*: Ի տարբերություն Լոհմանի, որը հայերենում ենթադրում է հարավ-կովկասյան ազդեցություն, Բենվենիստն այն բխեցնում է հնդեվրոպական հիմքերից: Այս եզրակացության է նա գալիս այլ հնդեվրոպական լեզուների, ամենից առաջ հին պարսկերենի հետ համեմատությունից²⁹⁰:

²⁸⁵ **Mariès L.**, Sur la formation de l'aoriste et des subjonctifs en -c- (-3-)en arménien, REA, 1930, t. X, fasc. 2, p. 175.

²⁸⁶ **Mariès L.**, նշվ. աշխ., էջ 170:

²⁸⁷ Հմմտ. **Trost K.**, Die Perfektperiphrase im Altkirchenslavischen und Altarmenischen – Ein Beitrag zur vergleichenden Syntax, IF, 73 Band, 1968, Heft ½, S. 91.

²⁸⁸ **Mariès L.**, նշվ. աշխ., էջ 175:

²⁸⁹ **Lyonnet St.**, Le parfait en arménien classique, Paris, 1933, p. 68, 73.

²⁹⁰ Հմմտ. **Stempel R.**, Die infiniten Verbalformen des Armenischen, Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1983, S. 70.

Հայերենի հիշյալ կառույցը զուգադրելով հարավկովկասյան լեզուների նմանատիպ կառույցների հետ, հատկապես հին վրացերենի, որտեղ անցողական պերֆեկտի գործող անձը դրված է տրական հոլովով, իսկ խնդիրը՝ ուղղականով, Լոհմանը եզրակացնում է, որ հին վրացերենի և հին հայերենի վերոհիշյալ կառույցները սկզբունքորեն նման են, երկուսն էլ արտահայտում են ստացական իմաստ: Ընդունելով, որ հայերենի շրջասությունը նույն պատկերացումից է բխել, ինչ՝ արևմտաեվրոպական լեզուների պերֆեկտային կառույցները՝ Լոհմանը կարծում է, որ հայերենի կառույցը *ունիմ* բառով չի կազմվել հենց հարավկովկասյան ենթաշերտի ազդեցության հետևանքով: Ինչ վերաբերում է խնդրին, որը երկու լեզուներում տարբեր հոլովներով է դրված, ապա, ըստ նրա, նոմինատիվ լեզվում միայն հայցականը կարող էր լիարժեք ձևով վերարտադրել էրգատիվի ուղղականը²⁹¹:

Համամիտ լինելով Լոհմանի հետ այն հարցում, որ հիշյալ կառույցը նույն պատկերացումից է բխել, ինչ արևմտաեվրոպական լեզուների պերֆեկտային կառույցները և հիմքում ընկած է ունենալ շրջասությունը, կարծում ենք, որ այն հենց հնդեվրոպական ծագում ունի, եթե ոչ ընդհանուր տիպաբանական երևույթ է:

Ի տարբերություն Լոհմանի, Բենվենիստը հիմնվում է այլ հնդեվրոպական լեզուների տվյալների վրա²⁹²: Հայերենի բայածականը, ընդ որում, դիտարկվում է որպես զուտ անանցողական կրավորական: Եվ միայն սեռական + հանգույց + անցյալ դերբայ կառույցը ստանում է անցողականության արժեք: Այդ պատճառով էլ խնդիրը հանդես է գալիս հայցական հոլովով: Որպես ապացույց նա շեշտում է այն հանգամանքը, որ միջին իրանական լեզուներում, ինչպես սողդերենում և խորեզմերենում հին իրանական *ունենալ*-ով տիպը նահանջել է: Սակայն Բենվինիստի բացատրությունը նույնպես լիովին լուծում չի տալիս հայցականով խնդրին: Քանի որ, ըստ նրա, խնդիր է համարվում առաջին հերթին բայածականը: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Շտեմպելը՝ որպես խնդիր առաջին հերթին պետք է հանդես գար ոչ թե բայածականը, այլ հենց խնդիրը²⁹³:

²⁹¹ **Lohmann J.**, Ist das idg. Perfektum nominalen Ursprungs? KZ, 64, 1937, S. 42-61.

²⁹² **Benveniste E.**, La construction passive du verbe transitif, BSL, 48, 1952, p. 52-62.

²⁹³ **Stempel R.**, նշվ. աշխ., էջ 73:

Հաջորդ տեսությունը պատկանում է Կ. Տրոստին: Աստվածաշնչի հայերեն, հին եկեղեցական սլավոներեն և հունարեն տեքստերի զուգադրությունը Կ. Տրոստին հանգեցնում են այն եզրակացության, որ հայերենում և սլավոներենում արդիստը ոչ տևական է և դիավածային: Ըստ Տրոստի, սեռականով ենթական հայերենում ցույց է տալիս վիճակի պատճառը կրող անձը և այստեղ գործ ունենք *genitivus auctoris*-ի հետ: Շարժում ցույց տվող բայերի հետ ընդհակառակը, ենթական և վիճակի պատճառը կրող անձն է, և վիճակի կենտրոնը: Ըստ նրա, անցողական բայերի մոտ վիճակի պատճառը առանձնահատուկ կերպով է նշվում: Բացի այդ, նա կարծում է, որ հ.-ե. ***-lo** վերջածանցն արդեն կրում է վիճակի բովանդակությունը, այսինքն՝ այն բխում է ոչ թե ***is- ā -lo** -ի **ā**-ից, ինչպես կարծում է Մարիեն²⁹⁴, այլ՝ **lo**-ից²⁹⁵:

Տրոստի մեկնաբանությունը նույնպես ունի իր թերի կողմերը, քանի որ ***-lo** վերջածանցն ինքնին չի կարող արտահայտել վիճակի իմաստ. այդ դեպքում անորոշ դերբայը նույնպես պետք է ունենար վերոհիշյալ իմաստը: Բացի այդ, Տրոստը չի կարողանում հիմնավորել, թե ինչու է անցողական բայերի ենթական, այսինքն՝ վիճակի պատճառը կրողը դրված հենց սեռական հոլովով:

Սեռական հոլովով անցյալ դերբայի կառույցը հայերենում Ս. Ղազարյանը վերագրում է հայերենի զարգացման ուշ շրջանին²⁹⁶: Ըստ նրա, այս կառույցում ենթակայի դերում նախապես հանդես է եկել դերբայը, իսկ բայի դերում՝ օժանդակ բայը: Բայց երբ օժանդակ բայը զրկվել է ինքնուրույն իմաստից և հանգույցի դեր է կատարել, փոխվել է նախադասության գլխավոր անդամների քերականական իմաստը: Սկզբնական ենթական և ստորոգյալը միասին կազմել են բաղադրյալ ստորոգյալ, իսկ ենթակայի դերը ստանձնել է նախադասության հատկացուցիչը, որը միշտ հանդես է եկել սեռական հոլովով: Նա բերում է հետևյալ օրինակը՝ **Նոցա էր փորելալն գխորխորատն**: Ըստ հեղինակի, նախկինում այս կառույցը եղել է՝ **Նրա փորելն է խորխորատն**, որտեղ փորելը հանդես է եկել որպես ենթակա, իսկ է-ն որպես բայ: Սակայն Ս. Ղազարյանի այս մեկնաբանությունը

²⁹⁴ Mariès L., նշվ. աշխ., էջ 175:

²⁹⁵ Trost K., նշվ. աշխ., էջ 96-97:

²⁹⁶ Ղազարյան Ս. Ղ., Հայոց գրական լեզվի պատմություն, Եր., 1961, էջ 485:

չի հիմնավորում այն փաստը, թե ինչու է սեռականով ենթական հենց անցողական բայերով կառույցներում գերիշխում: Բացի այդ, հանգույցը միշտ չէ, որ առկա է: Եվ ուշագրավն այն է, որ այն բացակայում է հիմնականում անցողական բայերի մոտ:

Ինչ վերաբերում է հիշյալ կառույցը էրգատիվ համարելուն, ապա գոյություն ունի երեք տեսակետ, որոնք միմյանցից տարբերվում են նրան վերագրվող ծագմամբ: Եթե Թումանյանը դրանք համարում է կովկասյան լեզուների ազդեցության արդյունք, ապա Շմալշտիգը, այն համեմատելով լիտվերենի համապատասխան կառույցի հետ, նրան վերագրում է հնդեվրոպական ծագում: Սախոկիան էրգատիվ կառույցը համարելով ընդհանուր տիպաբանական զարգացում՝ անցյալ դերբայով այս կառույցն էլ դիտում է որպես հիշյալ զարգացման դրսևորում:

Է. Թումանյանը այս կառույցի նախապայման է համարում բայա-հիմքի՝ սեռի տեսանկյունից չեզոք լինելը, որը չի տարբերում ներգործական և կրավորական գործողությունները և որի պատճառով ներգործականի ենթական դրվում է սեռական հոլովով: Համեմատելով կովկասյան լեզուների հետ՝ նա տիպաբանական զուգահեռներ է գտնում մի կողմից հարավկովկասյան (քարթվելական) խմբի լեզուների, մյուս կողմից՝ դաղստանյան լեզուների և հայերենի միջև: Քարթվելական լեզուների հետ տիպաբանական նմանությունը այն է, որ թե՛ հայերենում և թե՛ քարթվելական լեզուներում առկա է և՛ նոմինատիվ, և՛ էրգատիվ կառույց: Մի երևույթ, որ հատուկ չէ մյուս կովկասյան լեզուներին: Բացի այդ և գրաբարում, և կովկասյան լեզուներում էրգատիվ կառույցը սահմանափակվում է անցյալ ժամանակաձևերով: Նոմինատիվ կառույցները ավելի հաճախ հանդիպում են ներկա ժամանակաձևերում, հատկապես այն դեպքում, երբ հայերենի բայը սեռային հակադրություն չունի:

Դաղստանյան լեզուների հետ տիպաբանական նմանությունն էրգատիվ հոլովի գործառնությունը սեռական հոլովի (օրինակ՝ լակերենում) գործածությունն է: Ընդ որում, գրաբարի համար էրգատիվի գործածությունը Է. Թումանյանը համարում է երկրորդական: Այսպիսով, նա եզրակացնում է, որ գրաբարի այս կառույցը միջին դիրք է գրավում հարավկովկասյան և կովկասյան մյուս լեզվախմբերի միջև: Առանձին ուսումնասիրության նյութ համարելով էրգատիվ կառույցի ծագման և տեղի հարցը գրաբարում՝ նա այնուամենայնիվ դրան վե-

րագրում է ենթաշերտային բնույթ կամ համարում է զուգամետ զարգացման արդյունք²⁹⁷:

Համահիտ լինելով է. Թումանյանի այն կարծիքին, որ այս կառույցի առաջացման նախապայմանը բայահիմքի չեզոքությունն է, մենք, այնուամենայնիվ, չենք կարծում, թե դա կովկասյան լեզուների ենթաշերտային ազդեցություն կամ զուգամետ զարգացման արդյունք է:

Ըստ Շմալշտիգի, հայերենի *եսլ*-ով բայածականի զարգացումը նույն է, ինչ լիտվերենի *-t*-ով բայածականին: Սկսվելով որպես անանցողական բայական ձևեր, որոնց ենթական դրվել է ուղղական հոլովով՝ նրանք ավելի ուշ վերամեկնաբանվել են որպես պասիվ, որոնց գործող անձը դրված է եղել սեռական հոլովով: Պասիվ մեկնաբանումը հետագայում փոխվել է ակտիվի և գործող անձը մնացել է դրված սեռական հոլովով, սակայն հին ուղղականին փոխարինել է հայցականը (լիտվաներենում նույնպես): Այսպիսով, նա եզրակացնում է, որ հայերենն ու լիտվերենը, ինչպես և բոլոր հնդեվրոպական լեզուները նախապես ունեցել են էրգատիվ, այսինքն՝ գործող անձի սեռական հոլովը վրացերենի կամ այլ կովկասյան լեզուների ազդեցության արդյունք չէ: Այն ավելի շուտ հնդեվրոպական ժառանգություն է, որի հետքերը կարելի է գտնել լիտվերենում, հունարենում, հնդիրանական լեզուներում, լատիներենում, սլավոներենում²⁹⁸:

Ուշագրավ է, որ Շմալշտիգը նույնպես այդ բայաձևերին նախնական չեզոքություն է վերագրում՝ համարելով, որ դրանք նախապես հանդես են եկել որպես անանցողական ձևեր, իսկ ավելի ուշ վերամեկնաբանվել են որպես կրավորական, որոնց գործող անձը դրված է եղել սեռական հոլովով:

t-ով և *l*-ով բայածականների զարգացման փոխադարձ կապը չբացառելով՝ մենք համոզիչ չենք համարում Շմալշտիգի այն կարծիքը, որ անանցողական բայերի ուղղական հոլովով ենթական այնուհետև փոխարինվել է սեռական հոլովով ենթակայով, քանի որ պարզ չէ անցման պատճառը: Առավել ևս հասկանալի չէ, թե ինչու է սեռական հոլովով ենթակայով կառույցը հետագայում ընկալվել որ-

²⁹⁷ Туманян Э. Г., Существует ли эргатив в индоевропейских языках ? “Proceedings of the eleventh international congress of linguistics, Bologna – Florence, 2, 1972”, с. 959-960.

²⁹⁸ Schmalstieg W. R., A syntactic comparison of old Armenian and Lithuanian: The case of the paassive participles, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 1984, էջ 142:

պես ակտիվ, եթե գործող անձը արդեն պասիվում դրված է եղել սեռական հոլովով:

Համեմատելով Աստվածաշնչի հին հայերեն և հին վրացերեն թարգմանությունները՝ ուշագրավ տեսակետ է հայտնում Մ. Սախոկիան, որն այս կառույցը համարում է ստացական և այն հանգեցնում խոր հոգեվեգվաբանական արմատներին: Այսպես, էրգատիվ կառույցը լայն հասկացություն համարելով՝ նա որպես այդ կառույցի ձևաբանական-շարահյուսական իրացումներից մեկն էլ դիտում է ստացական կառույցը, այսինքն մի կառույց՝ ենթակա-գործող անձով, որը դրված է որևէ ստացական հոլովով, այլ լեզուներում արտահայտվում է որևէ ստացական վերջածանցով:

Այսպիսով, Սախոկիան էրգատիվ կառույցի առկայությունը հին հայերենում չի բխեցնում կովկասյան լեզուներից, քանի որ, ըստ նրա, այդպիսի կառույցների առաջացումը և դրանց՝ որպես էրգատիվ կառույց հանդես գալը համընդհանուր երևույթ է, և էրգատիվ կառույցը բոլորովին էլ կովկասյան լեզուների մենաշնորհը չէ: Որպես ապացույց նա վկայակոչում է նոր արիական լեզուներում հին և ավելի վաղ նախահնդեվրոպական նախատիպերի վերակազմությունների մասին: Ինչ վերաբերում է հայերենի հիշյալ կառույցին, ապա Սախոկիան, ցավոք, առանց հստկեցնելու, նշում է, որ գրաբարի հոլովական համակարգը թույլ է տալիս միայն սեռականի գործածությունը էրգատիվ ձևի համար²⁹⁹: Նա ցիկլային զարգացում է վերագրում այս կառույցին, որի նախատիպը (նաև հնդիրանական և բալթոսլավոնական համարժեքների համար) նախահնդեվրոպական ստացական էրգատիվն է ածականական բայի դեպքում: Իր վարկածն ապացուցելու համար նա հիշատակում է այն հանգամանքը, որ Կ. Շմիդտը ***Նորա գործեալ է** կառույցը ներառել է նախահնդեվրոպական բայի վերականգնման համակարգում³⁰⁰:

Կ. Շմիդտի կարծիքով, որը նույնպես զուգահեռ է տանում վրացերենի հետ, այս կառույցը չի կարելի համարել էրգատիվ, քանի որ ուղիղ խնդիրը դրված է հայցական և ոչ թե բացարձակ հոլովով: Ըստ նրա, այն միջին դիրք է գրավում էրգատիվ և նոմինատիվ կա-

²⁹⁹ Сахокия М. М., Посессивные конструкции и эргативность древнеармянского языка в свете проблем синтаксической типологии, Уш-ջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 1984, էջ 499-500:

³⁰⁰ Сахокия М. М., նշվ. աշխ., էջ 507:

ռույցների միջև: Այսինքն՝ հակաէրգատիվացման գործընթացը տեղի է ունեցել հայցականին *q* ավելացնելով³⁰¹:

Այսինքն, պետք է ենթադրել, որ Շմիդտը այս կառույցը դիտում է որպես նախնական էրգատիվի զարգացման արդյունք:

Հաջորդ տեսակետի կողմնակիցները՝ Շտեմպելը և Վայտենբերգը, փորձում են ապացուցել այս կառույցի նախապես պասիվ լինելու հանգամանքը: Եթե Շտեմպելն այն բխեցնում է անանցողական պասիվից, ապա Վայտենբերգը՝ անդեմ պասիվից: Ընդ որում, Շտեմպելը նույնպես պասիվից ակտիվի անցման պատճառ է համարում հայցականի ցուցիչի ավելացումը որպես խնդիր ընկալված քերականական ենթակայի վրա: Իսկ հայցականի հավելյալ նշույթավորումը *q*-ով ավելի ուշ երևույթ է, որն ի հայտ է եկել ուղղականի և հայցականի այլևս ոչ հստակ տարբերակման պատճառով³⁰²: Ըստ նրա, բայածականի ներգործական նշանակությունը ի հայտ է եկել նախապես այն դեպքերում, երբ գործող անձը կամ ընդհանրապես չի եղել, կամ սկզբից հիմնական բայի մոտ է հանդես եկել, այնպես որ անհետանում է նաև գործող անձի սեռական հոլովի կապը հայցական հոլովով դրված խնդրի հետ, և բայածականը ինքն է ուղիղ խնդիր խնդրառում: Մյուս կողմից՝ չէր կարող հրաժարվել սեռական հոլովով դրված գործող անձից, քանի որ այլապես առանց խնդրի անցողական նախադասությունը չէր տարբերվի պասիվից, օր.՝ *Սո-րա տեսեալ է: Նա տեսեալ է:*

Սակայն Շտեմպելի տեսությունը չի լուծում սեռականով ենթակայի խնդիրը, քանի որ, ըստ նրա, գործող անձը կապ չունի ուղիղ խնդրի հետ և բայածականն ինքն է ուղիղ խնդիր խնդրառում: Այդ դեպքում, ինչպե՞ս բացատրել անցողականության և անանցողականության հակադրության առաջացումը, առավել ևս, որ նա առաջնա-յին է համարում բայածականի որոշչի գործառնությունը և ինչու է ենթական հենց սեռական հոլովով դրվում: Բացի այդ, լուծում չի տրվում նաև բայածականի անհանգույց գործածությանը:

3. Վայտենբերգը, քննադատելով Շտեմպելին, նույնպես, ինչպես և Շմիդտը, այն կարծիքն է հայտնում, որ հայերենի բայածականը սեռային առումով չեզոք է: Եվ ինչպես և Շտեմպելը, նա նույնպես անցյալ դերբայը բխեցնում է ածականից: Հետագա զարգացման սկզբնակետի հարցում նա հետևում է Ֆոգտին, ըստ որի, դա այն ի-

³⁰¹ Туманян Э. Г., նշվ. աշխ., էջ 959-960:

³⁰² Stempel R., նշվ. աշխ., էջ 84-85:

րադրությունն է, որի դեպքում և՛ անցողական, և՛ անանցողական պերֆեկտի ենթական դրված է սեռական հոլովով: Ստորոգելիական (պրեդիկատիվ) պերֆեկտի շարահյուսությունը իր բացատրությունն է գտնում անվանական անհանգույց նախադասությունների հայեցակարգում: Սեռականը նախապես ներկայացրել է ստորոգելիական ածականը: Ըստ նրա, անանցողական բայերի դեպքում նախապես եղել է սեռականով ենթակա, որն այնուհետև դարձել է ուղղական: Այսպիսով, հին հայերենում անանցողական բայերի դեպքում նախապես սեռականով ենթակայի հանդես գալը նա համարում է ավելի շուտ վերապրուկ, քան նորաբանություն: Ընդ որում, ըստ նրա, նախնական է համարվում անհանգույց գործածությունը³⁰³:

Հետևելով Մելեիս՝ Վայտենբերգը կարծում է, որ պասիվը միշտ չէ, որ ակտիվի շրջումն /ինվերսիա/ է և հայերենի պասիվի նորմալ գործառնությունը նրա անդեն գործածությունն է, որը սկզբունքորեն չի ներառում գործող անձի լրացումներ, օր. թուի – ինձ թվում է: Անգամ նա ենթադրում է, որ պասիվից ակտիվ փոխակերպման պայմանները հայերենում բացակայում են³⁰⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, և՛ Շտեմպելը, և՛ Վայտենբերգը կարծում են, որ նախապես գործող անձը չի ներառվել, այդ դեպքում հարց է առաջանում, որտեղի՞ց սեռական հոլովով ենթական, և ինչո՞ւ հատկապես անցողական բայերը ունեն այդ ենթական: Անանցողական բայերի հետ սեռականով ենթակայի գործածության նախնականության հարցը համոզիչ չէ, քանի որ եթե բայածականը ինքը սեռային առումով չէզոք է, ինչպես պնդում է Վայտենբերգը, ապա անհասկանալի է անանցողական բայերի հետ սեռական հոլովի գործածությունը: Բացի այդ, այդ դեպքում կբացակայի անցողականի և անանցողականի հակադրությունը:

Այս կառույցի խնդրին անդրադարձել է նաև Յու. Գաբրիելյանը, որը փորձելով լուծում տալ հնդեվրոպական լեզուներում հոլովական ձևերի զարգացման և ծագման խնդրին, վաղ հնդեվրոպական շրջանի համար հնարավոր է համարում վերականգնելու երկու հոլովական ձևեր՝ սեռական և արքայուտիվ (պայմանակնորեն՝ հայցական)՝ ուղղականի առաջացումը վերագրելով հնդեվրոպական շրջանի քայքայման փուլին:

³⁰³ Weitenberg J., Infinitive and participle in Armenian, AAL, vol.7, 1986, p. 18-21.

³⁰⁴ Weitenberg J., նշվ. աշխ., էջ 18:

Ինչ վերաբերում է հիշյալ կառույցի մեկնաբանությանը, ապա այն թերևս հիշեցնում է Է. Թունանյանի տեսությունը, որի համաձայն այն խառը էրգատիվ կառույց է: Տարբերությունն այն է, որ է. Թունանյանը այն համարում է կովկասյան ենթաշերտի արդյունք: Բացի այդ, Գաբրիելյանը խուսափում է այն անվանել էրգատիվ, քանի որ հարում է լեզվաբանների այն կարծիքին, որ վաղ հնդեվրոպական շրջանում բացակայել է բայի սեռի կարգը, որն էլ առնչվում է էրգատիվ կառույցի հետ, թեև լիովին չի բացառում այն: Այնուամենայնիվ նա ավելի իրական է համարում հետևյալ բացատրությունը: Այսպես, նա այն կապում է հնդեվրոպական նախադասության նախնական կաղապարի, սա էլ իր հերթին՝ ձևաբանական կաղապարի հետ: Ելնելով այն բանից, որ հայերենում գերիշխում է $A + S$ նվազագույն ձևաբանական կաղապարը (ինչպես՝ սևահող, ործաքար և այլն)՝ նա եզրակացնում է, որ վաղ շրջանի համար ոչ նշույթավորված կաղապար է եղել VSO- ն: Սրանից էլ ենթադրում է, որ վաղ հնդեվրոպական շրջանին բնորոշ է եղել $A+S$ նվազագույն կաղապարը, որտեղ A -ն սեռականի ձև է, իսկ S -ն՝ իր ունեցած ընդհանուր, վերացական իմաստի պատճառով՝ արքայությունիվի³⁰⁵: Սակայն ցավոք այստեղ չի հստակեցվում բայածականի դերը:

Ուշագրավ է, որ ըստ Վ. Դրեպերի, վերականգնված հնդեվրոպական նախադասության մեջ բայը նախադաս է եղել միայն բարդ, կապակցված նախադասություններում, իսկ պարզ, ոչ էմֆատիկ, մեկուսացած նախադասություններում այն դրվել է վերջում: Ընդ որում, նշենք, որ այս վերականգնման համար հաշվի են առնվել նաև հայերենի տվյալները³⁰⁶:

Եվ իրոք հայերենի խնդրո առարկա կառույցն էլ ունի նույն պատկերը: Օր.՝

Տեսեալ արինացն աստուծոյ, թե գեղեցիկ է աշխարհս, խորհեցաւ³⁰⁷:

Իսկ սեռականի և՛ նախադաս, և՛ հետադաս լինելը Դրեպերը բնորոշ է համարում հնդեվրոպական լեզուներին: Այնուամենայնիվ,

³⁰⁵ **Գաբրիելյան Յու. Ս.**, Հնդեվրոպական լեզուներում հոլովական ձևերի զարգացման խնդիրը, ԲԵՀ, 3, 2005, էջ 88-89:

³⁰⁶ **Dressler W.**, Über die Rekonstruktion der indogermanischen Syntax “Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung”, Bd.85, 1 Heft, 1971, S. 18-19.

³⁰⁷ Օրինակը վերցրել ենք Մ. Մինասյանի հոդվածից՝ **[Minassian M.**, Emplois du participe en – EAL en arménien classique, Annual of Armenian Linguistics, vol. 1, 1980, p. 84]:

ներքին վերականգնման հիման վրա գտնում է, որ նախապես սեռականը եղել է հետադաս³⁰⁸։ Սա նույնպես տեսնում ենք վերոհիշյալ կառույցում։

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ թեև գոյություն ունեցող հիշյալ տեսությունները որոշակիորեն լույս են սփռում սեռական հոլովով դրված ենթակայով անցյալ դերբայի այս կառույցի ծագման վրա և զերծ չեն ռացիոնալ հատիկից, սակայն դեռ կան հարցեր, որոնք ենթակա են ճշգրտման։

Եթե փորձենք ի մի բերել այն դրույթները, որոնք մեզ համոզիչ են թվում, ապա կարող ենք հիշատակել հետևյալները.

1. Անցյալ դերբայի հիմքը սեռային առումով չեզոք է (Է. Բենվե-նիստ, Կ. Շմիդտ, Վ. Շմալստիգ, Յ. Վայտենբերգ և Է. Թումանյան³⁰⁹)։

2. Անցյալ դերբայը նախապես հանդես է եկել որոշչի գործառույթով (Ռ. Շտենպել³¹⁰)։

3. Սեռական հոլովով այս կառույցը պոսեսիվ է (Ս. Սախոկիա, Է. Բենվենիստ³¹¹)։

4. Ունի խոր արմատներ (Ս. Սախոկիա³¹²)։

5. Այս կառույցը անցումային է (Կ. Շմիդտ³¹³)։

³⁰⁸ Dressler W., նշվ. աշխ., էջ 9։

³⁰⁹ Տե՛ս E. Benveniste, La construction passive du verbe transitif, BSL, 48, 1952, էջ 52-62։ Տասնմեկերորդ միջազգային լեզվաբանական գիտաժողովում Է. Թումանյանի զեկուցումին հաջորդած քննարկումը, որին մասնակցել է նաև Կ. Շմիդտը և որը զետեղված է **Туманян Э. Г.**, Существует ли эргатив в индоевропейских языках ? "Proceedings of the eleventh international congress of linguistics, Bologna – Florence, 2, 1972 ", էջ 959-960, **W. R. Schmalstieg**, A syntactic comparison of old Armenian and Lithuanian: The case of the passive participles, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Եր., 1984, էջ 142, **J. Weitenberg**, Infinitive and participle in Armenian, AAL, vol. 7, 1986, էջ 18-20։ **Э. Г. Туманян**, նշվ. աշխ., էջ 957-960։

³¹⁰ Տե՛ս **R. Stempel**, Die infiniten Verbalformen des Armenischen, Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1983, էջ 84-85։

³¹¹ Տե՛ս **М. М. Сахокия**, Посессивные конструкции и эргативность древнеармянского языка в свете проблем синтаксической типологии, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Եր., 1984, էջ 499-507։

³¹² Տե՛ս նույն տեղը։

³¹³ Տե՛ս **Туманян Э. Г.**, Существует ли эргатив в индоевропейских языках ? "Proceedings of the eleventh international congress of linguistics, Bologna – Florence, 2, 1972 ", էջ 959-960։

6. Ցիկլային զարգացման արդյունք է (Մ. Սախոկիա³¹⁴):

7. **Ունենալ**-ով շրջասության և հնդեվրոպականի նկարագրական պերֆեկտի հիմնական կառույցն է (Է. Բենվենիստ, Մ. Սախոկիա³¹⁵):

Սակայն կան հարցեր, որոնք պատշաճ ուշադրության չեն արժանացել հիշյալ տեսություններում կամ էլ ենթակա են ձգրտման: Այսպես, լիովին պարզ չէ, թե

1. ո՞րն է հանգույցի բացակայության պատճառը,
2. ո՞րն է հայցականով խնդրի բնույթը,
3. այդ կառույցը նախահնդեվրոպական շրջանից եկող վերապրուկ է, թե՞ հետագայում ի հայտ եկած երևույթ,
4. ինչու՞ է անցյալ դերբայով այս կառույցը հիմնականում գործածվում երրորդ դեմքի համար:

Հանգույցի բացակայությունը հատուկ է հնդեվրոպական անվանական նախադասություններին: Հանգույցի նախնական բացակայությունը հուշում է, որ բայածականը հանդես է գալիս ստորոգման գործառնությով: Այսինքն՝ ենթակայի միջոցով արտահայտվում են դեմքի և թվի քերականական կարգերը, իսկ ստորոգյալի միջոցով՝ ժամանակային հարաբերությունը: Վերջինս բխում է հենց անցյալ դերբայի հիմքի, այսինքն՝ աորիստի իմաստից: Ընդ որում, հնագույն վկայություններում անցյալ դերբայը առանց հանգույցի է հանդես գալիս ոչ միայն անցողական, այլև անանցողական բայերի հետ: Կառույցի այդպիսի անհանգույց դրսևորումները բնորոշ են հատկապես հայ ժողովրդական հին բանահյուսությանը, ինչպես նաև Կորյունի ու Ճին: Պատահական չէ, որ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը հին հայերենի գրական առաջին հուշարձաններից է: Օրինակ՝

Ի մանկութեան տիսն վարժեալ հելլենական դպրութեամբն, եկեալ հասեալ ի դուռն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց Մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանացն առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն (անանցողական):

Իսկ Հաբէլին զայն լուեալ փութանակի հասանէր առ Ղաւնիէն...³¹⁶ (անցողական):

³¹⁴ Տե՛ս Մ. Մ. Сахокия, նշվ. աշխ.:

³¹⁵ Տե՛ս E. Benveniste, նշվ. աշխ., Մ. Մ. Сахокия, նշվ. աշխ.:

³¹⁶ Կորին, Վարք Մաշտոցի, Եր., 1994, էջ 87, 88:

Ավելի ուշ շրջանի գրական հուշարձաններում արդեն նկատվում է անցողականի և անանցողականի վերոհիշյալ հակադրությունը, այսինքն՝ անանցողական բայերի հետ հանգույցը գործածվում է, իսկ անցողականների հետ՝ հիմնականում ոչ: Այստեղից հետևում է, որ հանգույցը նախապես հանդես է եկել անանցողական բայերի հետ, այնուհետև անցողականի: Սրա մասին է վկայում նաև մի կողմից **եմ** հանգույցի, մյուս կողմից՝ անցյալ դերբայի բովանդակությունը: Այսպես, ըստ Բենվենիստի, **եմ** բայը վիճակի բայ է, որի իմաստներն են «գոյություն ունենալ, իրականությանը պատկանել»³¹⁷: Ընդ որում, **եմ** բայի արտահայտած վիճակի իմաստը վերաբերում է գոյություն ունեցողին, նրան, ով ինքնին ինչ-որ բան է ներկայացնում, ի տարբերություն **ունենալ** բայի արտահայտած վիճակի իմաստի, որը վերաբերում է ինչ-որ բան ունեցողին: Այսինքն՝ եթե **եմ** բայը նույնականության ներքին հարաբերությունն է արտահայտում, ապա **ունենալ** բայի արտահայտած իմաստը պատկանելությունն է³¹⁸:

Ինչ վերաբերում է անցյալ դերբայի բովանդակությանը, ապա պետք է հիշել, որ այն սերում է աորիստի հիմքից³¹⁹: Իսկ աորիստի հիմքի նշանակությունը գործողությունն է որպես փաստ կամ գործողության ավարտվածությունը³²⁰: Այստեղից էլ բխում է անցյալ դերբայի սեռային առումով չեզոքությունը:

Նշենք, որ **-եալ** մասնիկն ընդհանուր է բոլոր սեռերի համար: Ընդ որում, ներգործական սեռի բայերը առանց ձևական փոփոխության անցյալ դերբայում կարող են արտահայտել ներգործական և կրավորական սեռի նշանակություն, այսպես՝ **գրեալ = գրել, գրվել, գրած, գրված**: Իսկ չեզոք սեռի բայերը միայն չեզոք սեռի իմաստ են արտահայտում, օրինակ՝ **հասեալ = հասել, հասած, անցեալ = անցել, անցած**³²¹:

Այս է պատճառը, որ սեռային հակադրությունը իրենց վրա են վերցնում ենթակայի հոլովները: Այսպես, ուղղականով ենթական գործածվում է անանցողականի և կրավորական սեռի համար: Օր.՝

³¹⁷ Տե՛ս Է. Бенвенист, Глаголы „быть“ и „иметь“ и их функции в языке, Общая лингвистика, М., 1974, էջ 214, 204:

³¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 214:

³¹⁹ Հմմտ. L. Mariès, Sur la formation de l'aoriste et des subjonctifs en -c- (-Յ-) en arménien, REA, 1930, t. X, fasc. 2.

³²⁰ Տե՛ս А. Н. Савченко, Сравнительная грамматика индоевропейских языков, М., 1974, էջ 276:

³²¹ Տե՛ս Ա. Ա. Արախամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1964, էջ 161:

*Արդ՝ մտեալ թագաւորն՝ բուռն հարկանէր զմմանէն*³²² (անանցողական):

*Եվ թե այս ամենայն պահեալ էր ի գանձի իմում*³²³ (կրավորական):

Ներգործական իմաստի արտահայտման համար ուղղականով ենթական վերածվում է սեռականով ենթակայի: Հիշենք, որ գրաբարին հատուկ է անանցողական բայի իմաստը ներգործականի վերածել ենթական սեռական հոլովով դնելու միջոցով՝

է իմ եղբայր մի, որը նույնիմաստ է *ես մի եղբայր ունեմ* նախադասությամբ³²⁴:

Իսկ եթե նախադասությունը անենթակա է, ապա այստեղ իր դերն է կատարում *զ* ցուցիչը: Ինչպես նշում է Բենվենիստը, *բայածական* + *եմ* կառույցի վիճակի իմաստն այնքան ուժեղ է, որ ենթակայի բացակայության դեպքում *զ* ցուցիչի առկայությունն է որոշում, թե տվյալ նախադասությունը ներգործական, թե կրավորական սեռի է³²⁵:

Այսինքն՝ հին հայերենի անցյալ դերբայը, ինքնին ունենալով վիճակի իմաստ, երկրորդաբար այդ իմաստը ստանում է *եմ* հանգույցի ավելացմամբ: Իսկ վիճակի իմաստն ընկած է առաջին հերթին անանցողական բայերի հիմքում, քանի որ, ինչպես Սավչենկոն է նկատում, անանցողական բայի արտահայտած նախնական իմաստը վիճակի իմաստն է³²⁶: Այդ է վկայում դեռևս Դեսնիցկայայի կողմից նկատված օրինաչափությունը հին հունարենում, որի համաձայն ներկայի հիմքը, եթե այն հանդես չի գալիս խնդրի հետ միասին, արտահայտում է նշված բայի վիճակի իմաստը, ընդ որում աորիստի և պերֆեկտի հիմքերի համար այդ «վիճակի» իմաստը գերիշխող է: Այս նախնական անանցողականությունը տարբերվում էր հետագա անցողականից նրանով, որ ներունակ էր անցողականի վերածվելու, որն էլ իր հերթին կապված է հայցական հոլովի զարգացման հետ³²⁷:

³²² Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց (հատվածներ): Հայոց լեզվի պատմության քրեստոմատիա: Գրաբար և միջին հայերեն, Եր., 1987, էջ 60:

³²³ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 201:

³²⁴ Տե՛ս Ա. Ա. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 218:

³²⁵ Տե՛ս Թ. Бенвенист, նշվ. աշխ., էջ 219-220:

³²⁶ Հմմտ. А. Н. Савченко, նշվ. աշխ., էջ 366:

³²⁷ Տե՛ս А. В. Десницкая, Из истории развития категории глагольной переходности, “Памяти академика Я. В. Щербы”, Л., 1951, էջ 141:

Հայերենում, ինչպես տեսնում ենք, այդ անանցողականությունը, այսինքն՝ անցյալ դերբայի արտահայտած վիճակի իմաստը, անցողականի է վերածվել ենթական սեռական հոլովով դնելու միջոցով:

Իսկ **ես** հանգույցի առկայությունը ներգործական իմաստի արտահայտման համար պետք է որ տեղին չլինի, եթե հաշվի առնենք այդ հանգույցի բովանդակությունը, այսինքն՝ նույնականության և ոչ թե պատկանելության իմաստը: Ինչպես արդեն նշվեց, պատկանելության իմաստը, որից և բխում է այս կառույցի ներգործական իմաստը, արդեն արտահայտվում է ենթական սեռական հոլովով դնելու դեպքում: Մյուս կողմից՝ հանգույցի բացակայությունը անցողական բայերի մոտ, կարծում ենք, վկայում է այն մասին, որ հայցական հոլովով դրված գոյականը նախապես որպես ուղիղ խնդիր հանդես չի եկել:

Սա էլ կրկնում է հնդեվրոպական հայցականի զարգացումը, քանի որ, ինչպես հավաստում է Դեսնիցկայան, հայցականը նախորդել է անցողականության կարգին և ծագումնաբանորեն կապված է անորոշ հոլովի հետ, այսինքն՝ հոլովական ձևավորում չունեցող և իրադրական բնույթ ունեցող լայն և ոչ հստակ գործառնություններով օժտված ձևի հետ³²⁸: Քանի որ անցողականության կարգն էլ կապված է էրգատիվ կառույցի առաջացման հետ³²⁹, ապա ազատ հայցականը պետք է վերագրել նախաէրգատիվ շրջանին, այսինքն՝ ակտիվին:

Վերադառնալով հայերենին՝ ավելացնենք, որ ազատ հայցականը ավելի ուշ աստիճանաբար վերածվել է ուղիղ խնդրի հայցականի, որի արդյունքում **զ** ցուցիչը քերականացվել է որպես հայցականի ցուցիչ: Այս է վկայում այն փաստը, որ հայերենի որոշյալ հայցականի **զ** ցուցիչը նախապես այդ իմաստը չի կրել: Այն մասին, որ **զ** նախդիրը որոշակիություն է արտահայտել արդեն հայերենի գրավոր արձանագրման ժամանակ, խոսել է դեռևս Ա. Մեյեն և նրա հնագույն իմաստը համարել «նկատմամբ, հարաբերությամբ, վերաբերությամբ»³³⁰: Ջահուկյանը, փորձելով այն ներկայացնել իր համընդ-

³²⁸ Տե՛ս **А. В. Десницкая**, О происхождении винительного падежа в индоевропейских языках, “Сравнительное языкознание и история языков”, Ленинград, 1984, էջ 72:

³²⁹ **Հմմտ. Գ. А. Климов**, Типология языков активного строя, М., 1977, էջ 291:

³³⁰ Տե՛ս **Ա. Մեյե**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1978, էջ 143:

հանուր լեզվաբանական կաղապարի տերմիններով, եզրակացնում է, որ այդտեղ առկա է կախման կարգի դրսևորումներից մեկը՝ ուղիղ խնդիրը հանդես է գալիս որպես կախյալ առարկա, և **q**-ն հանդես է գալիս որպես այդ կախման ընդհանուր արտահայտիչ³³¹: Այս նախդիրի լայն գործառնությունների մասին են վկայում տարբեր հոլովների հետ նրա գործածությունները³³²: Ըստ Գ. Մանուկյանի, **q**-ի հայցականով արտահայտած իմաստներից մեկն էլ որոշակիության իմաստն է³³³, որն էլ, կարծում ենք, գործել է նաև այս կառույցի նախնական իմաստային համատեքստում:

Ինչ վերաբերում է հիշյալ կառույցի վաղեմությանը, ապա որոշ հեղինակներ, ինչպես օրինակ՝ Կ. Շմիդտը, ***Նորա գործեալ է** կառույցը ներգրավում են նախահնդեվրոպական բայի վերականգնման համակարգում³³⁴: Իսկ Է. Մակաևը, նշելով այն փաստը, որ հին հայերենը ունի **սեռական հոլով + լինել** կառույցը, ի տարբերություն հին հնդեվրոպական լեզուների, որոնք ունեն *dativus possessivus + լինել* կառույցը, և չի գործածում **ունենալ** բայը պերֆեկտային շրջասական կառույցում, հայերենի բայական հարացույցում նկատում է համահնդեվրոպական մոդելավորման արխայիկ գծերի կոնսերվացիա³³⁵:

Սակայն մենք հակված ենք այս կառույցը համարելու ավելի ուշ ի հայտ եկած երևույթ, որի զարգացումը պարզապես ունի տիպաբանական որոշ ընդհանրություններ նախահնդեվրոպական շրջանի դիմավոր բայի զարգացման հետ:

Այսպես, հնդեվրոպականի նախնական փուլերի համար վերականգնվում է ակտիվ կառույցը, որին հատուկ է բայի ակտիվի և ստատիվի հակադրությունը: Ընդ որում, եթե ակտիվին հատուկ է գործողությունը, ապա ստատիվին՝ վիճակը: Իսկ հոլովական հարացույցում ակտիվ հոլովը հակադրվում է ինակտիվին: Ըստ Կլիմովի, ակտիվ հոլովը իրեն հատուկ հոլովական բնույթով արտահայ-

³³¹ Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Եր., 2003, էջ 127

³³² Տե՛ս նույն տեղը:

³³³ Տե՛ս Գ. Մ. Մանուկյան, Գրաբարի նախդիրները և նրանց գործածությունը հայ պատմագրական երկերում (V-XI դարեր), Եր., 2002, էջ 90:

³³⁴ Տե՛ս Մ. Մ. Сахокия, նշվ. աշխ., էջ 507:

³³⁵ Տե՛ս Է. Ա. Макаев, Значение армянского языка для реконструкции общендоевропейского состояния, ИФЖ, 1967, 4, էջ 89:

տության պլանում հակադրվում է ինակտիվին, ինչպես հակադրության նշույթակիր անդամը ոչ նշույթակրին: Համանման է նրանց հակադրությունը բովանդակության պլանում, քանի որ ինակտիվ հոլովը հանդես է գալիս առավելագույն լայն գործառնությունով՝ ներառյալ ակտիվ դասի (ստատիվ բայի դեպքում) ենթակայի ձևավորումը³³⁶:

Այս երևույթը նկատել են նաև ավելի վաղ շրջանի հետազոտողները, օրինակ՝ Հ. Ուլենբեկը, Հ. Պեդերսենը և այլն: Ըստ նրանց, ակտիվ և պասիվ դասի ուղղական հոլովը նախահնդեվրոպականում ուներ տարբեր ձևեր: Ընդ որում, պասիվ դասի ուղղական հոլովի ձևը կատարում էր նաև հայցականի գործառնությունը, իսկ ակտիվ դասի ուղղականի ձևը՝ նաև սեռականի գործառնությունը³³⁷: Այս տեսակետին է հարում նաև Ի. Տրոնսկին, որը համամիտ է, որ հնդեվրոպականի նախապատմական շրջանում անցողական բայերի հետ գործածվել է սեռականով ենթական, իսկ անանցողականի հետ՝ հիմնական ձևով, որը նույն ձևով հանդես է եկել նաև որպես խնդիր³³⁸:

Ջուգահեռը կարելի է գտնել հին հայերենում: Իհարկե, հին հայերենում չկա ակտիվի և ինակտիվի դասը որպես այդպիսին, քանի որ հին հայերենը բնականաբար ակտիվ լեզու է: Սակայն հաշվի առնելով, որ վերոհիշյալ հակադրությունը կապված է շնչավորի և անշունչի հետ, և շնչավորը դիտելով որպես ակտիվ դաս՝ կարող ենք զուգահեռ տանել ակտիվ լեզուների հետ, քանի որ հին հայերենի հիշյալ կառույցի ենթական որպես կանոն շնչավոր է, և շնչավոր ենթակայով անանցողական բայերի դեպքում ենթակայի դերում հանդես է գալիս ուղղական հոլովը և ոչ թե սեռականը: Բացի այդ, հայերենում նույնպես ակտիվ իմաստը արտահայտության պլանում հակադրվում է ինակտիվին, ինչպես հակադրության նշույթակիր անդամը ոչ նշույթակրին՝ արտահայտվելով սեռական հոլովով:

Ակտիվ կառույցը Կլիմովը համարում է ածականի, ինչպես և բայածականի ինտենսիվ ձևավորման փուլը, որն իր ակունքներից մե-

³³⁶ Տե՛ս Դ. А.Климов, նշվ. աշխ., էջ 160:

³³⁷ Հմմտ. А. Н. Савченко, Сравнительная грамматика индоевропейских языков, М., 1974, էջ 363, Н. К. Uhlenbeck, Agens und Patiens im Kasussystem der indogermanischen Sprachen. „Indogermanische Forschungen“, Bd. 12, 1901, Н. Pedersen, Neues und Nachträgliches, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, Bd. 40, 1907, էջ 148-157:

³³⁸ Տե՛ս И. М. Тронский, Общиневропейское языковое состояние, Л., 1967, էջ 81-82:

կի միջոցով սերտ կապված է ստատիվ բայի հետ: Որպես ասվածի ապացույց նա բերում է ածականի և բայածականի նախատիպին բնորոշ հետադասությունը որոշյալի նկատմամբ, որը վկայում է նրա ստորոգական բնույթի մասին³³⁹:

Ինչպես գիտենք, գրաբարում ածականը գործածվել է և՛ նախադաս, և՛ հետադաս: Հետադաս ածականները հղովով և թվով հիմնականում համաձայնվում են գոյականների հետ³⁴⁰: Ընդ որում, այս կանոնը գործում էր նաև անցյալ դերբայի համար³⁴¹: Օրինակ՝

*Եվ վասն մարմնագգեցութեան Որդոյ այսպէս հաւատամք, զի առ յանձն լինել մարդ կատարեալ յաստուածածին Մարիամայ սրբով Հոգւով...*³⁴²:

Եթե ընդունենք, որ հին հայերենում անցյալ դերբայը որպես բայածական կրկնել է դեռևս հնդեվրոպականի ակտիվ շրջանում ձևավորված բայածականի զարգացումը, ապա հայերենի բայածականն էլ կարելի է բխեցնել ստատիվից: Սա էլ համահունչ է կյոնեի այն կարծիքին, որ անցյալ դերբայի անանցողական գործածումը նախնական է, իսկ անցողականն ածանցվում է նրանից³⁴³: Նշենք, որ Բենվենիստը նույնպես այն կարծիքին է, որ լեզվում նախապես ի հայտ է գալիս անանցողականի պերֆեկտային ձևը և այնուհետև անցողականինը³⁴⁴:

Սակայն այս բոլոր ընդհանրություններով հանդերձ մենք չենք կարող այս կառույցը բխեցնել նախահնդեվրոպական ակտիվ շրջանից, քանի որ.

1. Հայերենի այս կառույցը ունի անցողականի և անանցողականի հակադրությունը, որը սկզբունքորեն հատուկ չէ ակտիվ կառույցներին³⁴⁵:

³³⁹ Տե՛ս Գ. Ա. Климов, укр. соч., էջ 310:

³⁴⁰ Տե՛ս Հ. Մ. Ավետիսյան, Ռ. Ս. Ղազարյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1992, էջ 143:

³⁴¹ Հմմտ. Հ. Մ. Ավետիսյան, Ռ. Ս. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 100, R. Stempel, նշվ. աշխ., էջ 27:

³⁴² Սահակ Պարթև եւ Մեսրոպ Մաշտոց, Պատասխանի թղթոյն Պրոկղի, Հայոց լեզվի պատմության քրեստոմատիա: Գրաբար և միջին հայերեն, Եր., 1987, էջ 15:

³⁴³ Տե՛ս St. Lyonnet, Le parfait en arménien classique, Paris, 1933, էջ 68, 73:

³⁴⁴ Տե՛ս Бенвенист Э., Общая лингвистика, М., 1974, с. 211-212.

³⁴⁵ Հմմտ. Գ. Ա. Климов, նշվ. աշխ., М., 1977, էջ 291:

2. Արդեն հին հայերենում կար լավ զարգացած նոմինատիվ համակարգ, այսինքն՝ առկա էր ոչ միայն էրգատիվ և նոմինատիվ կառույցներին բնորոշ անցողականի ու անանցողականի, այլև նոմինատիվ կառույցին հատուկ ուղղականի և հայցականի հակադրությունը³⁴⁶, որով էլ պայմանավորված է սեռական, տրական հոլովների գոյությունը, որոնք կառուցվածքային տեսանկյունից անհամատեղելի են ակտիվի և ինակտիվի հակադրության հետ³⁴⁷:

3. Այս կառույցի իմաստային համարժեքները այլ հնդեվրոպական լեզուներում նույնպես ուշ շրջանի գոյացում են, օրինակ՝ լատիներենի տրական հոլովով ենթակայով և est-ով կամ habeo-ով կազմված կառույցները և գերմաներենի պերֆեկտային ձևերը, որոնք կոչված էին փոխարինելու պերֆեկտային հին ձևերին³⁴⁸:

4. Անցյալ դերբայի այս կառույցը նախահնդեվրոպական շրջանում չէր կարող ունենալ նույն գործառնությունը: Ինչպես գիտենք, նրա ցուցիչը նոստրատիկ ծագում ունի, որը, սակայն, այդ շրջանում եղել է ածականակերտ³⁴⁹: Ածականակերտ է նաև հնդեվրոպականի համար վերականգնված *-l ածանցը: Նշենք նաև, որ ընդհանուր հնդեվրոպական բայի անդեն ձևերից ոչ մեկի համար էլ չեն վերականգնվում -l-ով դերբայական ձևերը, թեև առկա են շատ լեզուներում և որպես կանոն համարվում են տարբեր լեզուներում միաժամանակ զարգացած երևույթ³⁵⁰: -l-ով ձևերը առանձին լեզուներում հանդես են գալիս նաև որպես բայի երրորդ դեմքի ցուցիչ, ինչպես օրինակ՝ ուրարտերենում:

Ըստ Մեյեի, սահմանական եղանակի երրորդ դեմքում բայը չի արտահայտում ոչ եղանակ, ոչ դեմք, ոչ ժամանակ, որի պատճառով հաճախ բայը բացակայում է այդ դեմքում³⁵¹: Մեր կարծիքով, սա է պատճառը, որ հաճախ բայի երրորդ դեմքի ցուցիչը համընկնում է անդեն ձևերի ցուցիչի հետ: Օրինակ՝ -li-ով ձևերը ուրարտերենում, որոնք հանդես են գալիս որպես հոգնակի թվի երրորդ դեմքի կամ ա-

³⁴⁶ Հմմտ. նույն տեղը, էջ 291:

³⁴⁷ Հմմտ. նույն տեղը, էջ 215:

³⁴⁸ Հմմտ. Զ. Бенвенист, *Общая лингвистика*, М., 1974, էջ 221-222:

³⁴⁹ Տե՛ս В.М. Иллич-Свитыч, *Опыт сравнения ностратических языков*, 2, М., 1976, էջ 20:

³⁵⁰ Տե՛ս Л. А. Саралджева, *Об одной армяно-славяно-тохарской инновации*, Սի-ջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Եր., 1984:

³⁵¹ Տե՛ս А.Мейе, *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков*, М.-Л., 1938, էջ 360:

ռարկաների քանակի ցուցիչ, Ջահուկյանը համարում է դերբայական ձևեր, որոնք գործածվում են դիմավոր ձևերին զուգահեռ կամ ընդհանրապես դերբայական ձևերի գործածությանը բնորոշ պայմաններում³⁵²: Ըստ Իվանովի, խեթալուվական, սլավոնական լեզուների, թոխարերենի և հայերենի համար ընդհանուր *-lo - ով ձևերն ընդհանրապես նախապես եղել են անվանական կազմություններ, որոնք հետագայում մուտք են գործել բայական համակարգ³⁵³:

Բայածականի և երրորդ դեմքի իմաստի ծագումնաբանական կապը նկատել է դեռևս Հիրտը: Այս տեսակետին է հարում նաև Սավչենկոն, որը երրորդ դեմքի ցուցիչը բխեցնում է բայածականից³⁵⁴: Կարծում ենք, որ *հալ*- ով անցյալ դերբայի՝ հիմնականում երրորդ դեմքի համար գործածվելը³⁵⁵ բխում է վերոհիշյալ պատճառից: Այսինքն՝ այստեղ նույնպես անցում է կատարվում անվանականից դեպի բայական համակարգ:

Այսպիսով, կարող ենք առաջ քաշել հետևյալ վարկածը.

Հին հայերենի սեռականով անցյալ դերբայը հանգում է աորիստի հիմքին, որն իր մեջ արդեն ունի գործողության ավարտվածության, վիճակի իմաստ և նախապես հանդես է եկել որպես որոշիչ: Անանցողական բայերի դեպքում անցյալ դերբայը որպես որոշիչ լրացնում է ենթակային, օրինակ՝ *Նա մեռեալ է* նշանակել է *Նա մեռած է*:

Այստեղ ենթական ուղղականով է, քանի որ անանցողական բայերը չեզոք են, և անցյալ դերբայի արտահայտած վիճակի իմաստը վերաբերում է ենթակային:

Իսկ *ճաշ գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի* նախադասությունը նախապես *ունենալ*-ով շրջաստության մի տեսակ է եղել և նշանակել է *Արգաւանի պատրաստած ճաշը կամ Արգաւանը ճաշ ունի պատրաստած*:

Այնուհետև նախնական հատկացյալը վերածվել է ուղիղ խնդրի անանցողական բայերի համաբանական ազդեցության հետևանքով է՝ հանգույցի ավելացման շնորհիվ, ինչպես հետևյալ օրինակում՝

³⁵² Տե՛ս Գ.Բ. Джаукян, Урартский и индоевропейские языки, Ер., 1963, էջ 83:

³⁵³ Տե՛ս В. В. Иванов, Тохарские языки, М., 1959, էջ 23:

³⁵⁴ Տե՛ս А. Н. Савченко, Проблема происхождения личных окончаний глагола в индоевропейском языке, Ростов на Дону, 1960, նույնի՝ Сравнительная грамматика индоевропейских языков, М., 1974, էջ 369:

³⁵⁵ Հմմտ. Н. Jensen, նշվ. աշխ., էջ 135:

*Ձապյան իսկ իմ աչօք տեսեալ է*³⁵⁶: Ավելի ուշ սեռականով ենթական թերևս դարձյալ անանցողական բայերի համաբանական ազդեցության հետևանքով աստիճանաբար վերածվել է ուղղականով ենթականի, քանի որ այլևս չի արտահայտել նախնական իմաստը:

Այսպիսով, հարելով այն կարծիքին, որ բայածականի նախնական գործառույթը որոշչի գործառույթն է, որը ածականից տարբերվում է նրանով, որ օժտված է ստորոգմամբ, կարծում ենք, որ ենթական սեռական հոլովով է դրվում ակտիվ իմաստ արտահայտելու համար, և բայածականն ինքնին ակտիվ իմաստ արտահայտելու չի կարող: Անհանգույց անվանական նախադասությունը հանգույցի միջոցով վերածվում է հանգուցավոր նախադասության, որտեղ էլ նախապես լայն գործառույթներով օժտված հայցականը վերածվում է ուղիղ խնդրի գործառույթ կատարողի:

Ըստ էության, մենք ունենք ակտիվ կառույցից նոմինատիվի անցման ուղու կրկնությունը, որն առիաստրակ հնդեվրոպական լեզուներին բնորոշ վերլուծական պերֆեկտային ձևի կազմավորմանը հատուկ գործընթաց է:

3.3. Անորոշ դերբայով կառույցների հնարավոր ազդեցությունները հին հունարենից

Հայտնի է, որ հին հայերենը զգալիորեն կրել է հունարենի ազդեցությունը, քանի որ շատ երկեր, այդ թվում նաև Աստվածաշունչը, թարգմանվել են հունարենից: Ժամանակի ընթացքում հայ քերականագիտության մեջ ձևավորվում է հունաբան դպրոցը, որի խոշորագույն ներայացուցիչներից էին Մովսես Խորենացին, Դավիթ Անհաղթը, որին էլ ի դեպ վերագրվում է Դիոնիսիոս Թրակացու թարգմանությունն ու մեկնությունը³⁵⁷: Վերջինս, ըստ Հ. Մանանդյանի, իր լեզվական առանձնահատկություններով նախորդել է Փիլոնի երկերին և Պիտոյից գրքին³⁵⁸:

Ուշագրավ է, որ անորոշ դերբայով կառույցները նույնպես կրել են հունարենի ազդեցությունը, որն առավել ակնհայտ է նախահու-

³⁵⁶ Եզնիկ Կողբացի, նշվ. աշխ., էջ 70:

³⁵⁷ Մուրադյան Ա., Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության թարգմանչի և մեկնիչի հարցը, ՊԲՀ, 1980, 3(68), էջ 68-87:

³⁵⁸ Մանանդյան Հ., Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928, էջ 106: Հմմտ. Ա. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 68:

նաբան (Բարսեղ Կեսարացի, Աթանաս Աղեքսանդրացի)³⁵⁹ և հունաբան դպրոցում: Այսպես՝ Բարսեղ Կեսարացու «Հարցողաց գրքի» թարգմանության լեզվի ուսումնասիրող Գ. Ուլուիոջյանը հիշյալ երկը բնորոշել է որպես հետդասական շրջանի թարգմանություն, թվագրել այն 5-րդ դարի վերջով ու 6-րդ դարի սկզբով և շարահյուսական որոշ հնաբանություններ նշել, ինչպես օրինակ՝ «տեառն ասելով» տիպի արտահայտությունը, որը փոխարինում է հին հունարենի բացարձակ սեռականին³⁶⁰:

Սակայն դասական հայերենի անորոշ կառույցները ևս որոշակիորեն ազդվել են հին հունարենից: Դեռևս Յոս. Վայտենբերգն է փորձել հունաբան հայերենի առանձնահատկությունների արմատները գտնել դասական հայերենում³⁶¹:

Գ. Մուրադյանն անդրադառնալով այդ խնդրին՝ նշում է. «5-րդ դարում սկիզբ առած հայ գրական լեզուն անխուսափելիորեն ենթարկվել է հունարենի ազդեցությանը. այն հավանաբար զգալի էր նաև քրիստոնեության քարոզման նախագրական մեկդարյան ժամանակահատվածում, երբ քարոզիչները բանավոր թարգմանությամբ ունենդիրներին էին մատուցում հունարեն կամ ասորերեն գրի առած տեքստը: Սակայն առաջին թարգմանիչները գործ ունեին լայն զանգվածների հետ, հետևաբար ձգտում էին գրել հնարավորին չափ հասկանալի, բնական լեզվով և խուսափել հունարենի ազդեցությունից»³⁶²: Լ. Տեր-Պետրոսյանը դասական շրջանի թարգմանություններում հանդիպող հունաբանությունների հետ է համեմատում ասորաբանությունները՝ նշելով, որ երկու դեպքում էլ նրանց կիրառությունը գիտակցված չէ և, թերևս, հետևանք է թարգմանիչների փորձառության պակասի, մինչդեռ հունաբան դպրոցի թարգմանիչները գիտակցված ու ծրագրված եղանակով հայերենի մեջ են

³⁵⁹ Մուրադյան Գ., Հունաբանությունները դասական հայերենում, Երևան, 2010, էջ 6:

³⁶⁰ Ուլուիոջյան Գ., «Տեառն ասելով». հունարենի բացարձակ սեռականի թարգմանությունը Բարսեղ Կեսարացու հայերեն բնագրում, ՊԲՀ, 1989, 1, էջ 167-176: Հմմտ. Գ. Մուրադյան, Հունարենի ազդեցությունը դասական շրջանի թարգմանություններում, ՊԲՀ, 2005, 2(189), էջ 190:

³⁶¹ Weitenberg J., Linguistic Continuity in Armenian Hellenizing Texts, Le Museon, t. 110, fasc. 3-4, 1997, pp. 447-458. Հմմտ. Գ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., 2005, էջ 208:

³⁶² Գ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., 2005, էջ 189:

ներմուծել հունարենի շարահյուսական դարձվածներ ու քերականական կատեգորիաներ³⁶³:

Գ. Կյուանդեն «Ճշգրտությունը և հնարամտությունը Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ» հոդվածում գրում է, որ թարգմանիչները ավելի շատ հարգել են իմաստը, քան ձևը՝ նախապատվությունը տալով բնագրի ոգուն և ոչ տառին: Ըստ նրա՝ դերբայի դիմաց դիմավոր բայ օգտագործելիս՝ հայ թարգմանիչները որոշակի պատկերացում էին տալիս դեպքերի ժամանակային հաջորդականության մասին, մինչդեռ հունարենում այն այդքան էլ ակնհայտ չէ³⁶⁴:

Գ. Մուրադյանը բերում է դասական հայերենում հունարենի ազդեցությունը կրող հետևյալ կառույցները՝

- բացարձակ անորոշ դերբայը, որը բնորոշվում է հունարեն «ա-սել» անորոշ դերբայով ներմուծվող միջանկյալ նախադասությունների պատճենումով,

- հրամայական իմաստով կիրառված անորոշ դերբայը,

- հայցական անորոշ դերբայի հետ,

- օտե կամ օաճ «մինչ», «մինչև», «մինչ, ց» նաև «իբր զի», «որպես զի» շաղկապին հետևող անորոշ դերբայ,

- ուղղական անորոշ դերբայի հետ կառույցները,

- էական բայերը անորոշի հետ «հնարավոր է» իմաստով:

Նոր կտակարանի չորս ավետարանների մեր քննությամբ ևս փորձել ենք վեր հանել հունարենի հնարավոր ազդեցություններն անորոշ դերբայով կառույցներում:

Հայտնի է, որ հայերեն Աստվածաշունչը առաջին անգամ թարգմանվել է ասորերենից, որը համարվում է հապճեպ թարգմանություն և հիմնականում գործել է մինչև Եփեսոսի տիեզերական երրորդ ժողովը: Ուշագրավ է, որ ասորիները նույնպես Եփեսոսի ժողովից հետո եկեղեցիներում և դպրոցներում գործածությունից դուրս են հանում մինչ այդ օգտագործվող Հին և Նոր կտակարանների ոչ հունա-

³⁶³ Тер-Петросян Л. А., Сиро-армянские литературные связи. Автореф. Дис. На соискание ученой степени доктора филол. наук, Л. 1986, с.27. Հմմտ. Գ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., 2005, էջ 189:

³⁶⁴ Cuendet G., Exactitude et adresse dans la version armenienne de la Bible- «Հանդէս Ամսօրեայ», 1935, էջ 563-570: Հմմտ. Մուրադյան Գ., նշվ. աշխ., 2005, էջ 192-193:

կան տարբերակները և թարգմանում են հատկապես Նոր կտակարանը³⁶⁵:

Աստվածաշունչը ասորերենից հայերեն առաջինը թարգմանել են Սահակ Պարթևը, Մաշտոցը և Եզնիկը: Հունարենի համեմատությամբ առաջին վերանայումները նույնպես նրանք են կատարել: Հնագույն ասորերեն թարգմանությունը, որը ծանոթ է Թորգոմ անունով, շատ մոտ է եբրայական բնագրին³⁶⁶:

Նոր կտակարանի ասորերեն թարգմանությունները գոյություն են ունեցել արդեն 5-րդ դարի սկզբից: Այդ շրջանին են պատկանում երեք ավետարանները: Առաջինը «Դիատեսարոն» կամ «Խառն»՝ ասորերեն ամենահին ավետարանն է՝ պատրաստված Հուստինանիոսի աշակերտ Տատիանոսի կողմից, մոտավորապես մ. թ. 170 թ.: Ավետարանը կոչվում է խառը, քանի որ ներառում է 4 ավետարան: Ոմանք կարծում են, որ այն եղել է հունարենից թարգմանություն, մյուսները կարծում են, որ հեղինակը այս ավետարանը ասորորերեն է գրել: Այն ասորական եկեղեցիներում և դպրոցներում գործել է մինչև Եփեսոսի ժողովը³⁶⁷:

Երկրորդ տարբերակը, որը կոչվել է «Առանձին» ավետարաններ, թարգմանություն է հունարենից: Երրորդ տարբերակը Րաբուլայի եպիսկոպոսի պատրաստած կտակարանն է, այլ կերպ անվանում են Նոր Կտակարանի «Պեշիտոտո»: VI դարում ասորական եկեղեցին բաժանվեց նեստորականների (երկաբնակներ, որոնք ընդունում են Պեշիտոտոն) և հակոբիկյանների (միաբնակներ)³⁶⁸:

Աստվածաշնչի հայերեն առաջին թարգմանությունների հարցում որոշակի տարակարծություն գոյություն ունի: Այսպես՝ Ֆր. Մակլերը աստվածաշնչի հայերեն առաջին թարգմանությունների համար հունարեն աղբյուրն է նշում, իսկ Ա. Մերկը՝ ասորերենը, Հ. Ակինյանը՝ «Անտիոքյան բնագիրը»³⁶⁹:

Մինչև Եփեսոսի ժողովը կատարված թարգմանությունները հատկապես ասորերենից էին: Տիեզերական ժողովից հետո այդ

³⁶⁵ Մելքոնյան Հ., Աստվածաշնչի ասորերեն և հայերեն թարգմանությունների պատմությունից, Էջմիածին, 1966, 11-12, էջ 40- 41:

³⁶⁶ Մելքոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 41- 43:

³⁶⁷ Մելքոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 44:

³⁶⁸ Մելքոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 45:

³⁶⁹ Մելքոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 45-47:

թարգմանությունները վերանայվել են՝ Բյուզանդիայից բերված Հին և Նոր Կտակարանների վավերական օրինակների հիման վրա³⁷⁰:

Ուշագրավ է, որ Մխիթարյան Զոհրապի տարբերակում, հատկապես՝ Մարկոսի կտակարանում, նույնպես ենթադրվում են ասորերենի ազդեցություններ³⁷¹:

Հետագայում Ոսկան Երևանցու կողմից կազմված հայկական աստվածաշնչյան ձեռագրերը կրել են նաև Վուլգատայի՝ լատիներեն ձեռագրերի ազդեցությունը³⁷²: Հարկ է նշել, որ Վուլգատան թարգմանություն է եբրայերենից: Զոհրապյան հրատարակությունն ինքնին զերծ է լատիներենի և եբրայերենի ազդեցություններից, այսինքն՝ հայ դասական բնագրի հետագա խաթարումներից³⁷³:

1805 թ. Զոհրապյանը վերջնականապես վերականգնում է հայկական բնագրերը՝ հիմնականում օգտագործելով Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի (ձեռ. N 1) 1319 թ. ընդօրինակված ԺԳ դարի մատենագիր Գեորգ Սկևռացու օրինակը: Որպես օժանդակ միջոց նրա համար հանդես են եկել 7 աստվածաշնչյան և 20 ավետարանների օրինակներ, որոնց տարբերությունները նա տողատակում է նշում: 1860թ. Աստվածաշնչի Զոհրապյան հրատարակության գիտականորեն արված վերամշակումը պատկանում է Ա. Բագրատունուն: Զոհրապյանը չի օգտագործել ավելի հին ձեռագրեր, քան 1319-ի ձեռագիրն է, այդ պատճառով էլ կարող են լինել թարգմանական որոշակի անձտություններ, շեղումներ Սահակ-Մեսրոպյան բնագրից: Այդպիսի մագաղաթյա և երկաթագիր ձեռագրեր կան Երուսաղեմի մատենադարանում (602 թ.) և Երևանի մատենադարանում՝ բերված Մոսկվայի Լազարյան ձեմարանից (862 թ.)³⁷⁴:

Մեր հետազոտության համար նույնպես հինք ենք ընդունել Հովհաննես Զոհրապյանի հրատարակությունը՝ «Աստվածաշունչ մատենան հին և նոր կտակարանաց, Վենետիկ, 1805», զետեղված՝ <http://titus.uni-frankfurt.de/indexe.htm> կայքում: Հին հունարեն նոր կտակարանի բնագրային օրինակները ևս քաղել ենք վերոհիշյալ ինտերնետային կայքից, որտեղ զետեղված է Պենսիլվանայի համալսարանի

³⁷⁰ Անասյան Հ. Խ., Աստվածաշունչ մատյանի հայկական բնագիրը, Եջմիածին, 1966, 11-12, էջ 73:

³⁷¹ Անասյան Հ. Խ., նշվ. աշխ., էջ 78:

³⁷² Անասյան Հ. Խ., նշվ. աշխ., էջ 83:

³⁷³ Անասյան Հ. Խ., նշվ. աշխ., էջ 86:

³⁷⁴ Անասյան Հ. Խ., նշվ. աշխ., էջ 92- 94:

տեքստի համակարգչային վերլուծության կենտրոնի էլեկտրոնային հրատարակությունը (TITUS version):

Ուշագրավ է, որ հին լեզուներում ինֆինիտիվի կիրառության շրջանակն ավելի մեծ է, քան ժամանակակից լեզուներում: Բազմազան են նաև գրաբարի անորոշ դերբայով կառույցները: Այստեղ ուշադրության են արժանի և՛ այն կառույցները, որոնք ընդհանրական բնույթ ունեն, և՛ նրանք, որոնք այս կամ այն չափով կրում են հունարենի ազդեցությունը: Ստորև ներկայացնում ենք գրաբարի անորոշ դերբայով կառույցները չորս ավետարանում՝ հին հունարենի համեմատությամբ: Ուշագրավ է, որ երկու լեզուներում էլ ի հայտ են գալիս անորոշ դերբայի գործածության որոշ ընդհանուր օրինաչափություններ, թեև կան նաև որոշակի տարբերություններ: Ըստ այդմ՝ անորոշով կառույցները բաշխել ենք հետևյալ խմբերի միջև՝ Ա. լիակատար համապատասխանություններ, Բ. ինֆինիտիվով կառույցներ, որոնք հունարեն բնագրում կան, իսկ հայերենում՝ ոչ և Գ. կառույցներ, որոնք հունարեն բնագրում ինֆինիտիվով չեն, իսկ հայերենում թարգմանվել են անորոշով:

Ա. Լիակատար համապատասխանություններ

Լիակատար համապատասխանությունները դրսևորվում են՝ ա) բացարձակ կառույցներում, ինչպիսիք են հայցականը, ուղղականը և տրականը անորոշի հետ, բ) անորոշը բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում և գ) այն դեպքերում, երբ անորոշը հանդես է գալիս նախադասության անդամների գործառնությով:

Եթե փորձենք անորոշ դերբայ պահանջող ստորոգական կառույցները բաշխել ըստ խնդրառու բայերի³⁷⁵ իմաստային դաշտերի, ինչպես նաև որոշ ձևաբանական հատկանիշների (միադիմի, պատճառական ևն), ապա կունենանք անորոշի կիրառության հետևյալ պատկերը.

1) Ասացական բայերի հետ, որտեղ ի հայտ են գալիս նաև վերոհիշյալ բացարձակ կառույցները, հատկապես՝ AcI- և DcI-ն՝

Այլ ես ասեմ ձեզ ամենևին մի՛ երդնույ. մի՛ յերկինս՝ զի աթոռ է Աստուծոյ [Մատթեոս, Ե-34] (AcI) :

'Εγὼ δὲ *λέγω* ὑμῖν *μη ὀμόσαι* ὅλως· μήτε ἐν τῷ οὐρανῷ, ὅτι θρόνος ἐστὶν τοῦ θεοῦ.

³⁷⁵ Խնդրառությունն այստեղ հասկանում ենք լայն՝ արժույթայնություն իմաստով:

4) Շարժման բայերի հետ՝

Եւ ասէն. ուր է որ ծնաւ արքայն հրէից. զի տեսաք զաստղն նորա յարեւելս եւ եկաք երկիր պաղանել նմա [Մատթեոս, Բ-2]:

Λέγοντες, Ποῦ ἐστὶν ὁ τεχθεὶς βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων; εἰδομεν γὰρ αὐτοῦ τὸν ἀστέρα ἐν τῇ ἀνατολῇ καὶ **ἦλθομεν προσκυνῆσαι** αὐτῷ.

Վայ ձեզ դարաց և փարիսեցւոց կեղծաւորաց. զի յածիք ընդ ծով և ընդ ցամաք՝ արնել եկամուտ մի [Մատթեոս, ԻԳ-15]:

Οὐαὶ ὑμῖν, γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ὑποκριταί, ὅτι **περιάγετε** τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηρὰν **ποιῆσαι** ἓνα προσήλυτον.

Լսէք անաւաւիկ եւ սերմանող սերմանել [Մարկոս, Դ-3]:

Ἀκούετε. ἰδοὺ **ἐξήλθεν** ὁ σπείρων **σπεῖραι**.

Հարկ է նկատել, որ շարժման բայերի դեպքում երկու լեզուներում էլ հանդես է գալիս աննախդիր ինֆինիտիվը, որը թերևս ընդհանրական բնույթ է կրում նաև մյուս հնդեվրոպական լեզուների համար:

5) Եղանակական (մոդալ՝ կամական, կարողական, թույլատրական) բայերի հետ՝

Եւ անտի յարուցեալ եկն ի սահմանս տիրոսի եւ սիրովնի. եւ մտեալ ի տուն՝ ոչ ումեք կամէր յայտնել, եւ ոչ կարաց ծածկել [Մարկոս, Է-24]:

Ἐκεῖθεν δὲ ἀναστὰς ἀπῆλθεν εἰς τὰ ὅρια Τύρου. καὶ εἰσελθὼν εἰς οἰκίαν οὐδὲνα **ἤθελεν γνῶναι**, καὶ οὐκ **ἠδυνήθη λαθεῖν**.

Ոչ կարէ ծառ բարի պտուղ չար արնել, եւ ոչ ծառ չար՝ պտուղ բարի արնել [Մատթեոս, Է-18]:

Οὐ **δύναται** δένδρον ἀγαθὸν καρποῦς πονηροῦς **ποιεῖν**, οὐδὲ δένδρον σαπρὸν καρποῦς καλοῦς **ποιεῖν**.

Ասէ ցնա Յիսուս. եկ զկնի իմ, եւ թոյլ տուր մտելոցն բաղել զմեռեալս հրեանց [Մատթեոս, Ը-22]:

Ὁ δὲ Ἰησοῦς λέγει αὐτῷ, Ἀκολούθει μοι, καὶ **ἄφες** τοὺς νεκροὺς **θάψαι** τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς.

Իմացական բայերի հետ՝ «կարողանալ» իմաստով՝

Արդ եթէ դուք որ չարքդ էք գիտէք պարգևս բարիս տալ որդւոց ձերոց, որչափ եւս առաւել հայրն ձեր որ յերկինս է տաքէ բարիս այնոցիկ որ խնդրեն զնա [Մատթեոս, Է-11]:

Εἰ οὖν ὑμεῖς πονηροὶ ὄντες οἴδατε δόματα ἀγαθὰ διδόναι τοῖς τέκνοις ὑμῶν, πόσω μᾶλλον ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς δώσει ἀγαθὰ τοῖς αἰτοῦσιν αὐτόν.

Եւ բայը եղանակական՝ «պարտ է» իմաստով

Եւ **էր** նմա **անցանել** ընդ Սամարիա [Հովհաննէս, Դ-4]:

Էճւի ձե՛սն **ձեռքս** ձե՛սն ձեռքս ձեռքս ձեռքս ձեռքս:

6) Միադիմի բայերի (եղանակական իմաստով) հետ (*պիտոյ է, պարտ է, հարկ է, վայել է* և այլն)՝

Հարցին զնա աշակերտքն եւ ասեն. զհարց դաւորքի ասեն, եթէ երհայի նախ պարտ է զայլ [Մատթեոս, ԺԷ-10]:

Καὶ ἐπηρώτησαν αὐτόν οἱ μαθηταὶ λέγοντες, Τί οὖν οἱ γραμματεῖς λέγουσιν ὅτι Ἡλίαν **δεῖ** **ἐλθεῖν** πρῶτον;

*Պատասխանի ետ Յիսուս եւ ասէ զնա. թող տուր այժմ, զի այսպէս **վայել է** ձեզ **լնուլ** զամենայն արդարութիւնս [Մատթեոս, Գ-15]:*

'Αποκριθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν πρὸς αὐτόν, Ὡφες ἄρτι, οὕτως γὰρ **πρέπει** **εἶναι** ἡμῖν **πληρῶσαι** πᾶσαν δικαιοσύνην. τότε ἀφίησιν αὐτόν.

Հունարենի հայցականը անորոշի հետ կառուցները (AcI) հայերենում երբեմն համապատասխանում են տրականը անորոշի հետ կառուցներին (DcI)՝ կախված դիմավոր բայի արժույթից: Օր.՝

*Իսկ արդ՝ ոչ **էր** **պարտ** և **քեզ** **ողորմել** ծառայակցին քու՛մ, որպէս և ես **քեզ** **ողորմեցայ** [Մատթեոս, ԺԸ-33]:*

Ո՛ր **էճ**ւի **կա** **սե** **էլեղ**սա **տոն** **սնծուլոն** **սու**, **ա**՛յ **կա**՛ց **սե** **ղեղ**սա;
 Էճւի **կա** **սե** **էլեղ**սա **տոն** **սնծուլոն** **սու**, **ա**՛յ **կա**՛ց **սե** **ղեղ**սա

7) Պատճառական բայերի հետ՝

*Բայց ես ասեմ ձեզ. եթէ ամենայն, որ արձակէ զկին իւր առանց բանի պոռնկութեան, նա տայ նմա **շնալ** [Մատթեոս, Ե-32]:*

Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς ὁ ἀπολύων τὴν γυναῖκα αὐτοῦ παρεκτὸς λόγου πορνείας **ποιεῖ** αὐτὴν **μοιχευθῆναι**

8) Սկսական՝ (ինցեսիվ) բայերի հետ՝
Յայնմ հետէ սկսաւ քարոզել Յիսուս՝ եւ ասել. ապաշխարեցէք, զի մերձեալ է արքայութիւն երկնից [Մատթեոս, Դ-17]:

Ἀπὸ τότε ἤρξατο ὁ Ἰησοῦς κηρύσσειν καὶ λέγειν, Μετανοεῖτε, ἡγγικεν γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

Եւ սկսաւ ասել ցնոսաւ. այսօր լցան գիրքս այս յականջս ձեր: [Ղուկաս, Դ-21]

ἤρξατο δὲ λέγειν πρὸς αὐτοὺς ὅτι Σήμερον πεπλήρωται ἡ γραφή αὕτη ἐν τοῖς ὤσιν ὑμῶν.

Ըստ իր գործառնության՝ անորոշ ի համապատասխանում է հունարենի ինֆինիտիվին հետևյալ շարահյուսական պաշտոններում.

1) Որոշիչ՝
Այլ զի գիտաստիք՝ եթէ իշխանութիւն ունի որդի մարդոյ յերկրի թողուլ զմեղս [Մատթեոս, Թ-6]:

Ἴνα δὲ εἰδῆτε ὅτι *ἐξουσίαν* ἔχει ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς *ἀφίεναι* ἁμαρτίας

2) Ստորոգելիական ածականի հետ որպես ենթակա՝
Ղիւրիսն իցէ երկնից եւ երկրի անցանել, քան յօրինացս միոյ նշանախեցի անկանել [Ղուկաս, ԺԶ-17]:

Εὐκοπώτερον δὲ *ἐστίν* τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν *παρελθεῖν* ἢ τοῦ νόμου μίαν κεραίαν *πεσεῖν*.

3) Նպատակի պարագա՝ հիմնականում շարժման բայերի հետ. տես վերը՝ Ա. բաժնում բերված 5-րդ կետի՝ շարժման բայերով օրինակները: Նաև՝ *առ ի* զուգահեռ նախդիրներով և բացառական հոլովով՝

Բայց ես ասեմ ձեզ, թէ ամենայն, որ հայի ի կին մարդ առ ի ցանկանալոյ նմա, անդէն շնացաւ ընդ նմա ի սրտի իւրում [Մատթեոս, Ե-28]:

Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς ὁ βλέπων γυναῖκα *πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι* αὐτήν ἤδη ἐμοίχευσεν αὐτήν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ.

Ընդ նախդրով կառույցներ կան միայն Մարկոսի և Ղուկասի ավետարաններում:

Ժամանակի պարագայի իմաստի համար հին հունարենը գործածում է *έν* նախդիրը (հայերենի *ի* կամ *ընդ* նախդիրն համապատասխան), սակայն ինչպես կոտեսները ստորև, քիչ չեն նաև այն դեպքերը, երբ հայերենի *ի* նախդրով համանման կառույցները հին հունարենում այլ ձևերով են հանդես գալիս, հատկապես բացարձակ սեռականով (Genetivus absolutus):

Կան նաև *եղեւ-ով* և *եղեւ ի-ով* կառույցներ՝ հատկապես Ղուկասի և Մարկոսի ավետարաններում:

Եւ *եղեւ ի քահանայանայն* նորա ըստ կարգի աւուրցն հասանելոյ առաջի Աստուծոյ [Ղուկաս, Ա-8]:

Έγένετο δέ έν τῷ Ιερατεύειν αὐτόν έν τῇ τάξει τῆς ἐφημερίας αὐτοῦ ἔναντι τοῦ θεοῦ.

Եւ *եղեւ մեռանել* աղքատին, եւ *տանել* հրեշտակացն զնա ի գոգ Աբրահամու: Մեռաւ եւ մեծատունն՝ եւ թաղեցաւ [Ղուկաս, Զ-22]:

ἐγένετο δέ άποθανεΐν τόν πτωχόν καί *άπνευχεθῆναι* αὐτόν ὑπό τῶν ἀγγέλων εἰς τόν κόλπον Ἀβραάμ· *άπέθανεν* δέ καί ὁ πλοῦσιος καί ἐτάφη.

Եւ *եղեւ ի բազմելն* նորա ի տան նորա, եւ բազում մարսաւորք եւ մեղաւորք բազմեալ էին ընդ Յիսուսի՝ եւ ընդ աշակերտսն նորա. բանգի էին բազումք՝ որ երթային զհետ նորա [Մարկոս, Բ-15]:

Կաί *γίνεται κατακεΐσθαι* αὐτόν έν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ, καί πολλοί τελῶναι καί άμαρτωλοί συνανέκειντο τῷ Ἰησοῦ καί τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ· ἦσαν γάρ πολλοί. καί ἠκολούθουν αὐτῷ

Եւ *եղեւ նմա ի շաբաթու անցանել* ընդ արտորայս. եւ աշակերտքն ի զնալն հիւրեանց սկսան հասկս կորզել եւ ուտել [Մարկոս, Բ-23]:

Կաί *ἐγένετο* αὐτόν έν τοῖς σάββασιν *παραιορεύεσθαι* διὰ τῶν σπορίμων, καί οἱ μαθηταί αὐτοῦ ἤρξαντο ὁδόν ποιεῖν τίλλοντες τοὺς στάχους.

Ստորև աղյուսակի միջոցով ներկայացնում ենք անորոշով կառույցների լիակատար համապատասխանությունների համամասնությունը չորս հիմնական ավետարաններում:

Աղյուսակ 3

Բայերի իմաստային խմբեր			Մատթեոս	Մարկոս	Դուկաս	Հովհաննես
ասացական /խոստանալ, պատվիրել, ակնարկել, աղաչել, մուրալ, հակառակել/			5	1	17	3
մտածական/համարել,կարծել, մոռանալ, որոշել, հուսալ և այլն/			2	1	5	4
հորդորական /հրամայական, ստիպել			13	4	3	
թույլատրական/արգելական			4	4	5	1
զգացական			6	1	1	
շարժման			26	9	34	5
երանակական		կամական	20	10	30	14
		կարողանալ	22	18	16	31
		գիտենալ /կարողանալ իմաստով/	1		2	
		եմ բայը պարտ է իմաստով				1
	միադիմի	մարթ է	3	2	1	3
		պարտ է պիտոյ է	10	3	13	10
		հասանիցե ծել	1			
		հնար է	1		1	
		հարկ է	1			
		օրէն է	1	2	1	1
		վայել է	2			
		արժան է	5	4	6	3
փուլային			12	21	29	1
պատճառական			2	1		3
իշխել			1	1	1	1

ցույց տալ	1			
Μετα το – յետ +անորոշ(ոյն)	1	2	2	
խնդրել (փորձել, ջանալ, փնտրել իմաստով), ջանալ	3	1	9	10
դիտավորական (ցանկանալ)	1		5	
պատրաստել + ինձ	1			
լինել	2			
ունիմ			3	1

Աղյուսակ 4

Շարահյուսական պաշտոններ		Մատ-թեոս	Մար-կոս	Ղու-կաս	Հով-հաններ
Պաշտոնը	Ձևավորումը				
որոշիչ		1	1	5	5
նպատակի պարագա	ի նախդիր			1	
	մինչեւ - ωστε	6	10	2	
	առանց նախդրի (նաև տալ, բերել)	8	8	27	2
	առ ի	3	1	2	
պատճառի պարագա	διο + գոյ. ինձ. – վասն + գոյ, ինձ.	2	2	3	1
ժամանակի պարագա	ի նախդիր	2	1	7	
	եղել ի նախդիր		3	14	
	եղել		1	2	
	եղել ընդ նախդիր			1	
	ընդ նախդիր		3	4	
չափի պարագա	քան				2
հատկացուցիչ				1	
ուղիղ խնդիր			1		
ենթակա՝		2			
ստորոգական գոյականի հետ		1			
ստորոգական ածականի հետ		7	4	9	

Ինչպես վերը բերված աղյուսակներն են ցույց տալիս, անորոշով լիակատար համապատասխանությունները գերիշխում են Ղուկասի ավետարանում (271 դեպք), այնուհետև Մատթեոսի (181 դեպք), Մարկոսի (120 դեպք) և Հովհաննեսի ավետարաններում (103 դեպք):

Անշուշտ վերը նշված դեպքերի մեծ մասը ունի ընդհանուր տիպաբանական բնույթ և հատուկ է շատ լեզուների, ինչպես օրինակ՝ եղանակական, մտածական, նպատակի իմաստ ունեցող կառույցների դեպքում, սակայն կան դեպքեր, որոնք զուտ հունական կառույցների պատճենումն են հայերենում:

Այսպես՝ որպես ժամանակի պարագա հանդես եկող *եղեւ + ինֆի-նիտիվ* կառույցը, որը գերիշխում է Ղուկասի ավետարանում:

Μετα το γευ + *անորոշ/ոյն/* նույնպես կարող է լինել հունարենի ազդեցության արդյունք:

Եական բայով կառույցը, ինչպես վերը նշվեց, միայն մեկ անգամ է հանդիպում, այն էլ՝ Հովհաննու ավետարանում:

Ինչ վերաբերում է ասացական բայերով կառույցներին, ապա սրանք նույնպես գերիշխում են Հովհաննեսի ավետարանում:

Հայերեն թարգմանության մեջ տեղ են գտել նաև անորոշ դերբայով կառույցներ, որոնք մասնակիորեն են համապատասխանում հունարեն բնագրին: Այսպես՝ երբեմն հունարենում ինֆինիտիվը հանդես է գալիս հոդով, այսինքն արդեն գոյականացված՝ ի տարբերություն հայերենի: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ հին հունարենում հոդով ինֆինիտիվը այնուամենայնիվ պահպանում է բայական սեռի և կերպի իմաստները: Այսպես՝ երբ դիմավոր բայը հունարենում անցյալ ժամանակաձևով է, ապա նույն ժամանակաձևով էլ դրվում է ինֆինիտիվը:

Եւ յորժամ ծաղեցին զնա, մերկացուցին ի նմանէ զքղամիդն կարմիր՝ և ագուցին նմա զիւր հանդերձն, եւ տարան զնա ի խաչ հանել [Մատթեոս, ԻԷ-31]:

αὶ ὅτε ἐνέπαιζαν αὐτῷ, ἐξέδυσαν αὐτὸν τὴν χλαμύδα καὶ ἐνέδυσαν αὐτὸν τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, καὶ ἀπήγαγον αὐτὸν εἰς τὸ σταυρῶσαι.

Բ. Ինֆինիտիվով կառույցներ, որոնք հունարեն բնագրում կան, իսկ հայերենում՝ ոչ:

Ինչպես վերը նշվեց, հայցականը անորոշի հետ կառույցները միշտ չէ, որ համապատասխանում են հայերենում համանման կա-

ռույցներին: Բացի տրականը անորոշի հետ կառույցներից՝ նրանք կարող են համապատասխանել նաև երկրորդական նախադասության դիմավոր բային:

Եւ մի ոմն յաշակերտաց նորա ասէ ցնա. տէր, տուր ինձ հրաման՝ զի երթայց նախ թաղեցից զհայր իմ [Մատթեոս, Ը-21]:

Ἐτερος δὲ τῶν μαθητῶν [αὐτοῦ] εἶπεν αὐτῷ, Κύριε, *ἐπιτρέψόν* μοι πρῶτον *ἀπελθεῖν* καὶ *θάψαι* τὸν πατέρα μου.

Ասացական բայերի հետ հունարենի վերոհիշյալ կառույցը հայերենում հաճախ դիմավոր բայով է թարգմանվում հարցական նախադասությունների դեպքում, օր.՝

Եւ ելելալ Յիսուս ի կողմանս փրիկապեայ կեսարեայն, հարցանէր ցաշակերտսն՝ եւ ասէր. զո ոք ասեն զինէն մարդիկն՝ թէ իցէ որդի մարդոյ [Մատթեոս, ԺԶ-13]:

Ἐλθὼν δὲ ὁ Ἰησοῦς εἰς τὰ μέρη Καισαρείας τῆς Φιλίππου ἡρώτα τοὺς μαθητάς αὐτοῦ λέγων, Τίνα λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι *εἶναι* τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου.

Հին հունարենի մեղա «ցանկանալ, մտադիր լինել» + ինֆինիտիվ կառույցներին հայերենում հիմնականում համապատասխանում են ապառնի դերբայով կազմված վերլուծական ապառնի ժամանակածները, օր.՝

Զի գայոց է որդի մարդոյ փառօք հօր իւրոյ՝ հանդերձ հրեշտակօք իւրովք, եւ յայնժամ հատուցէ իւրաքանչիւր ըստ գործս իւր [Մատթեոս, ԺԶ-27]:

Μέλλει γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου *ἔρχεσθαι* ἐν τῇ δόξῃ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ μετὰ τῶν ἀγγέλων αὐτοῦ, καὶ τότε ἀποδώσει ἐκάστῳ κατὰ τὴν πρᾶξιν αὐτοῦ.

կամ այլ ժամանակաձև՝ ինչպես ստորադասական ապառնիով՝

Ասեն Հրեայքն ընդ միմեանս. իսկ յո *երթայցէ* դա՝ զի մեք ոչ գտանիցեմք զդա. միթէ ի սփիռս հեթանոսաց երթիցէ՝ եւ ուսուցանիցէ զհեթանոսս [Հովհաննես, Է-35]:

εἶπον οὖν οἱ Ἰουδαῖοι πρὸς ἑαυτούς, Ποῦ οὗτος *μέλλει πορεύεσθαι* ὅτι ἡμεῖς οὐχ εὐρήσομεν αὐτόν; μὴ εἰς τὴν διασποράν τῶν Ἑλλήνων μέλλει πορεύεσθαι καὶ διδάσκειν τοὺς Ἕλληνας.

Անշուշտ հարկ է նշել, որ հին հայերենի ապամնի դերբայը նույնպես սերում է անորոշից, որը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այս կառույցի հիմքում էլ ընկած է անորոշը:

Գոյություն ունեն նաև ինֆինիտիվով կառույցներ հին հունարենում, որոնք հայերենում բոլորովին այլ կառույցներով են թարգմանվել: Այսպես՝ հաճախ հունարենի ինֆինիտիվի դիմաց հայերենում ունենք անցյալ դերբայ՝ հանգույցով կամ առանց հանգույցի: Սա վերաբերում է *ωστε* + ինֆինիտիվ կառույցին, որը հայերենում թարգմանվում է մինչեւ + անցյալ դերբայով կամ նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությամբ և *προ, πριν* + ինֆինիտիվ կառույցին, որը հանդես գալով որպես ժամանակի պարագա՝ հայերենում թարգմանվում է անցյալ դերբայով՝

Արդ մի՛ նմանիցեք նոցա. զի զհտէ հայրն ձեր զհնչ պիտոյ է ձեզ, մինչչեւ ձեր խնորեալ ինչ իցէ ի նմանէ [Մատթեոս, Զ-8]:

Μή οὖν ὁμοιωθῆτε αὐτοῖς, οἵθεν γὰρ ὁ πατήρ ὑμῶν ὦν χρεῖαν ἔχετε πρὸ τοῦ ὑμᾶς *αἰτῆσαι* αὐτόν.

Եւ Յիսուսի Քրիստոսի ծնունդն՝ էր այսպէս: Խօսեալ զմայր նորա Մարիամ Յովսեփու, մինչեւ եկեալ առ միմեանս՝ գտաւ իղացեալ ի հոգոյն սրբոյ [Մատթեոս, Ա-18]:

Τοῦ δὲ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ γένεσις οὕτως ἦν. μνηστευθείσης τῆς μητρὸς αὐτοῦ Μαρίας τῷ Ἰωσήφ, *πρὶν ἢ συνελθεῖν* αὐτοὺς εὐρέθη ἐν γαστρὶ ἔχουσα ἐκ πνεύματος ἁγίου.

Եւ ոչ ետ նմա պատասխանի՝ եւ ոչ բան մի, մինչեւ զարմացեալ դատաւորի յոյժ [Մատթեոս, ԻԵ-14]:

καὶ οὐκ ἀπεκρίθη αὐτῷ πρὸς οὐδὲ ἐν ῥήμα, *ὥστε θαυμάζειν* τὸν ἡγεμόνα λίαν.

Յայնժամ մատուցաւ առ նա դիւահար մի կոյր եւ համր, եւ բժշկեաց զնա, որպէս զի համրն եւ կոյրն խօսեցի եւ տեսանիցէ [Մատթեոս, ԺԲ-22]:

Τότε προσηγγέθη αὐτῷ δαιμονιζόμενος τυφλὸς καὶ κωφός· καὶ ἐθεράπευσεν αὐτόν, ὥστε τὸν κωφὸν λαλεῖν καὶ βλέπειν.

Բանն այն է, որ ի տարբերություն հայերենի՝ հունարենը ունի ինֆինիտիվի սեռաժամանակային հարուստ հարացույց, և հաճախ առիստի ինֆինիտիվը հայերենում թարգմանվում է անցյալ դերբայով:

Որպես նպատակի պարագա հանդես եկող *προς* գոյականացված ինֆինիտիվ կառույցը երբեմն հայերենում թարգմանվում է ի + գոյական կառույցով՝

Եւ զամենայն զորոս իւրեանց ամենն ի ցոյցս մարդկան, լայնեն զգրապանակս իւրեանց, եւ երկայնեն զքղանցս հանդերձից իւրեանց [Մատթեոս, ԻԳ-5]:

πάντα δὲ τὰ ἔργα αὐτῶν ποιοῦσιν *πρός τὸ θεαθῆναι* τοῖς ἀνθρώποις· πλατύνουσιν γὰρ τὰ φυλακτήρια αὐτῶν καὶ μεγαλύνουσιν τὰ κράσπεδα,

Որպես ժամանակի պարագա հանդես եկող *εν* + գոյականացված ինֆինիտիվը իրն հայերենում կարող է փոխարինվել գոյականով՝

*Եւ ի վաղիւ անդր՝ իբրեւ ելանէր անտի, հանեալ ետ ցպանդոկապետն երկուս դահեկանս՝ եւ ասէ. դարման տար դմա, եւ զոր ինչ ծախեսցես ի դա՝ ի միւսանգամ **զայստեան** իմում հատուցից քեզ* [Ղուկաս, Ժ- 35]:

καὶ ἐπὶ τὴν αὖριον ἐκβαλὼν ἔδωκεν δύο δηνάρια τῷ πανδοχεῖ καὶ εἶπεν, Ἐπιμελήθητι αὐτοῦ, καὶ ὃ τι ἂν προσδαπανήσης ἐγὼ *ἐν τῷ ἐπανέρχεσθαί* με ἀποδώσω σοι.

կամ դիմավոր բայով՝

Եւ *մինչ դեռ խօսէր զայս*, աղաչէր զնա ոմն Փարիսեցի՝ զի ճաշ կերիցէ առ նմա, եւ նա մտեալ բազմեցաւ [Ղուկաս, ԺԱ - 37]:

Ἐν δὲ τῷ λαλῆσαι ἑρωτᾷ αὐτὸν Φαρισαῖος ὅπως ἀριστήσῃ παρ' αὐτῷ· εἰσελθὼν δὲ ἀνέπεσεν.

Նույնը տեսնում ենք նաև *Εγένετο ἐν τῷ* գոյականացված ինֆինիտիվ կառույցի դեպքում, որտեղ եղել-ից հետո դրվում է ոչ թե անորոշ, այլ դիմավոր բայ՝

Եւ եղեւ մինչդեռ խօսէր զայս. ձայն երարձ կին մի ի ժողովրդենէ, անտի եւ ասէ. երանի է որովայնին՝ որ կրեացն զքեզ, եւ ստեանցն՝ որ դիեցուցին զքեզ [Ղուկաս, ԺԱ- 27]:

Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ λέγειν αὐτὸν ταῦτα ἐπάρασά τις φωνὴν γυνή ἐκ τοῦ ὄχλου εἶπεν αὐτῷ, Μακαρία ἡ κοιλία ἡ βαστάσασά σε καὶ μαστοὶ οὓς ἐθήλασας.

Պատճառական իմաստի համար՝ ձևագրականացված ինֆինիտիվը հայերենում հաճախ թարգմանվում է այլ կառույցներով, ինչպես երկրորդական նախադասությամբ, զի-ով՝

Եւ յորժամ ծագեաց արեւ ՝ ջեռաւ, եւ զի ոչ գոյին արմատք ՝ ցամաքեցաւ [Մարկոս, Դ-6]:

καὶ ὅτε ἀνέτειλεν ὁ ἥλιος ἐκαυματίσθη, καὶ διὰ τὸ μὴ ἔχειν ῥίζαν ἐξηράνθη

կամ պարզապես գոյականով՝

Ասեմ ձեզ, եթե ոչ յարուցեալ տայցէ նմա վասն բարեկամութեանն, սակայն վասն ժողութեանն յարուցեալ տայցէ նմա՝ զինչ եւ պիտոյ իցէ [Ղուկաս, ԺԱ - 8]:

λέγω ὑμῖν, εἰ καὶ οὐ δώσει αὐτῷ ἀναστὰς **διὰ τὸ εἶναι φίλον** αὐτοῦ, διὰ γε τὴν ἀναίδειαν αὐτοῦ ἐγερθεὶς δώσει αὐτῷ ὅσων χρήζει.

Անշուշտ կան նաև սակավաթիվ դեպքեր, որտեղ անորոշը հանդես է գալիս բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում: Փորձենք ավելի ամբողջական ներկայացնել աղյուսակով՝

Աղյուսակ 5

Շարահյուսական կառույցներ	Մատթեոս	Մարկոս	Ղուկաս	Հովհաննես
AcI> երկրորդական նախադասություն /ասացական, նտածական, իմացական, զգացական, կամական/	2	1	7	3
μέλλω>ապառնի դերբայով ժամանակածև	4	1	8	10
μέλλω> այլ ժամանակածև				2
աորիստ ինֆինիտիվ> անցյալ դերբայ հանգույցով կամ առանց հանգույցի	7	1		2

Ncl> երկրորդական նախադասություն զիտենալ			1		
պատճառական իմաստ՝ δια + գոյականնացված ինֆ. > երկրորդական նախադասություն, զի, քանզի-ով կամ գոյական			2 քան- զի	1 գոյական	1
εν + գոյականնացված ինֆ. > գոյական				2	
εν + գոյականնացված ինֆ. > դիմավոր բայ				2	
Εγένετο ἐν το + գոյականնացված ինֆ. > եղել դիմավոր բայ				4	
Նախդրավոր՝ μετὰ+ ինֆինիտիվ> հետ գոյական				1	
ωστε + ինֆինիտիվ> նպատակի պարագա երկրորդական նախադասություն		2			
προς+գոյականնացված ինֆինիտիվ> ի + գոյական /նպատակի իմաստ/		1			
Անդրոշը բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում	օգնել + անորոշ > հայ. դիմ. բայ		1		
	հրամայել + ինֆ> երկրորդական նախադասություն		1		1
	միադիմի			1	1
	սկսել + ինֆ. > պատասխանի ետ		1		
	դատապարտել + ինֆ. > երկր. նախադասություն		1		
	աղաչել + ինֆինիտիվ> դիմավոր բայ			1	
	շարժման բայ + ինֆինիտիվ> դիմավոր բայ			1	
	թույլատրական բայ + ինֆինիտիվ> երկրորդական նախադասություն	1			

Ինչպես աղյուսակն է ցույց տալիս, այստեղ նույնպես աչքի է ընկնում Ղուկասի ավետարանը (29 դեպք), այնուհետև Հովհաննեսի (20դեպք), Մատթեոսի (17 դեպք) և Մարկոսի (10 դեպք):

ΑϸԻ-ի անցումը երկրորդական նախադասության (ասացական, մտածական, իմացական, զգացական, կամական) նույնպես գերիշխում է Ղուկասի ավետարանում 7-ը 2-ի, 1-ի և 3-ի հարաբերությամբ:

Εγένετο ἐν το + գոյականացված ինֆինիտիվ > եղել դիմավոր բայ կառույց կա միայն Ղուկասի ավետարանում՝ 4 դեպք:

ὡστε + ինֆինիտիվ> նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունը երկու անգամ հանդիպում է միայն Մատթեոսի ավետարանում:

μέλλω-ով կառույցներն ավելի հաճախ են հանդիպում Հովհաննու ավետարանում: Պատճառական իմաստը հին հայերենում արտահայտվում է երկրորդական նախադասության միջոցով: Դերբայների դիմաց դիմավոր բայի կիրառությունը Կլոդ Կոքսը դասում է դասական թարգմանության տարրերի շարքին³⁷⁶:

Անշուշտ այս դեպքում խոսել հունարենի ազդեցության մասին, կարծում ենք ճիշտ չէ:

Թարգմանական համանման դեպքեր նկատել են նաև Մ. Ջինբաշյանը և Գ. Մուրադյանը: Այսպես՝ Մ. Ջինբաշյանը «Դասական հայերենի թարգմանության եղանակները Ծննդոց գրքում» նույնպես նկատել է հունարեն շարահյուսական դարձվածների հայերեն արտահայտումները, հատկապես՝ ավելի բառացի եղանակով՝ εως + անորոշ դերբայ դարձվածի թարգմանություն «մինչ(և) և (g) + անորոշ դերբայ» կառույցով և ավելի ազատ՝ շաղկապին հետևող՝ ստորադասական եղանակի դիմավոր բայով, ինչպես նաև εν + գոյականացված ինֆ. կառույցները, որոնք թարգմանված են ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություններով «իբրև» շաղկապով³⁷⁷:

³⁷⁶ **Cox C.**, The Armenian Version of Deuteronomy (University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies 2J, 1981, pp. 223-241: "Characteristic of the translator". Հմմտ. **Մուրադյան Գ.**, Հունարենի ազդեցությունը դասական շրջանի թարգմանություններում, ՊԲՀ, 2005, 2 (189), էջ 193:

³⁷⁷ **M. M. Jinbachtian**, Les techniques de traduction dans la Genese en armenienne classique, Lisbonne, 1998, p. 184-185. Հմմտ. **Մուրադյան Գ.**, նշվ. աշխ., 2005, էջ 196:

Գ. Մուրադյանը, ուսումնասիրելով դասական շրջանում կատարված «Բարոյախօս» ժողովածուի թարգմանությունը, գրում է.

«Հայցականն անորոշի հետ թարգմանված է տրական հոլովով ենթակայի հետ անորոշ դերբայով, բացարձակ սեռականը՝ ի նախդրի հետ անորոշ դերբայով, որպես որոշիչ հանդես եկող դերբայը երեք անգամ թարգմանված է գոյականով և մեկ անգամ հարաբերական նախադասությամբ»³⁷⁸:

Նա նշում է հունարեն հայցականն անորոշ դերբայի հետ կառույցի թարգմանության հետևյալ ոչ բառացի եղանակները՝

- հայերենի համար օրինաչափ՝ տրական հոլովով ենթակայով օժտված անորոշ դերբայով, «Եւ եղել ... իջանել հոգւոյն սրբոյ» (Ղկ. Գ 21-22):

ἐγένετο δὲ + անորոշ կառույցը ըստ Գ. Մուրադյանի երբայերենի ազդեցությունն է: Նույն եղանակով է այն թարգմանվել հուն. ὡστε շաղկապին համապատասխանող *մինչ* շաղկապից հետո՝ մինչ և մեկնել նոցա:

- ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությամբ
- անորոշ դերբայով և գ նախդրով բացառական հոլովով³⁷⁹:

Ընդ որում՝ դասական շրջանում թարգմանված մեկ այլ հուշարձանի՝ «Հայոց Կանոնագրքի» ամենավաղ թարգմանական շերտում՝ թարգմանված մեկ այլ կանոնների ժողովածուից՝ այսպես կոչված «Նիկիականից», Մուրադյանը նկատում է հետևյալ դեպքերը՝

1. հրամայական անորոշ դերբայը միշտ թարգմանված է հարկադրանքի նշանակություն ունեցող բայական ձևերով.

2. պարագայի առումով կիրառված դերբայները երբեմն թարգմանվում են ի նախդրի հետ անորոշ դերբայով³⁸⁰:

Որպես միակ շարահյուսական հունաբանություն «Բարոյախօս» ժողովածուի թարգմանության մեջ նա նշում է ὡστε + ինֆինիտիվ կառույցը՝ թարգմանված մինչեւ + անորոշ կառույցով, թեև ավելացնում է, որ նույն դարձվածը երկու դեպքում թարգմանված է համադաս նախադասություններով³⁸¹:

³⁷⁸ Մուրադյան Գ., նշվ. աշխ., 2005, էջ 198:

³⁷⁹ Մուրադյան Գ., նշվ. աշխ., 2005, էջ 200:

³⁸⁰ Մուրադյան Գ., նշվ. աշխ., 2005, էջ 202:

³⁸¹ Մուրադյան Գ., նշվ. աշխ., 2005, էջ 199:

Գ. Ինֆինիտիվով կառույցներ, որոնք հունարեն բնագրում չկան, իսկ հայերենում թարգմանվել են անորոշով

1. Հաճախ հայերենում **ի և ընդ** նախդիրներով որպես ժամանակի պարագա հանդես եկող ձևերը համապատասխանում են հունարենի բացարձակ սեռականով կառույցներին (Genetivus absolutus):

Եւ **ի ծնանելն Յիսուսի ի Բեթղեհէմ Հրէաստանի յաւուրս Հերովդիի արքային** ...[Մատթեոս, Բ-1]:

Τοῦ δὲ Ἰησοῦ γεννηθέντος ἐν Βηθλέεμ τῆς Ἰουδαίας ἐν ἡμέραις Ἡρώδου τοῦ βασιλέως...

Եւ **ի վախճանելն Հերովդի, ահա հրեշտակ տեսաւ ի տեսլեան երեւէր Յովսեփայ Եգիպտոս** [Մատթեոս, Բ-19]:

Τελευτήσαντος δὲ τοῦ Ἡρώδου ἰδοὺ ἄγγελος κυρίου φαίνεται κατ' ὄναρ τῷ Ἰωσήφ ἐν Αἰγύπτῳ

Եւ իբրեւ եղեն նորա ամբ երկոտասան, **յելանել** նոցա Երուսաղէմ ըստ սովորութեան սունին

Καὶ ὅτε ἐγένετο ἐτῶν δώδεκα, **ἀναβαινόντων αὐτῶν** κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἐορτῆς [Դուկաս, Բ-42]:

Եւ **ընդ ելանելն** նորա ի նաւէ անտի, պատահեաց նմա այր մի ի գերեզմանացն՝ զոր ունէր այս պիղծ [Մարկոս, Ե-2]:

καὶ **ἐξελεθόντος αὐτοῦ** ἐκ τοῦ πλοίου [εὐθύς] ὑπήντησεν αὐτῷ ἐκ τῶν μνημείων ἄνθρωπος ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ,

Ուշագրաւ է, որ հայերենում անորոշ դերբայի հետ էլ է դրված սեռականով ենթակա:

Համաձայնելով Ա. Ղարիբյանի այն դրույթին, որ հայ լեզվամտածողության մեջ ներկայի գործողությունը հաճախ ունենում է նրա մեջ լինելու՝ ներգոյականի իմաստ³⁸², կարծում ենք, որ այս երևույթը չի սահմանափակվում միայն ներկա ժամանակով, այլ առհասարակ հատուկ է գործողության արտահայտմանը հայերենում:

³⁸² **Ղարիբյան Ա.**, Լեզվական մտածողության տարատեսակները հայերենում, «ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի աշխատությունների ժողովածու», հ. 2, Եր., 1947: Հմմտ. **Անթույան Ս. Մ.**, Բայը և նրա խոնարհման համակարգը, Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Եր., 1972, հ. Ա, էջ 315-316:

Գ. Մուրադյանը, անդրադառնալով դասական հայերենում հունաբանությունների խնդրին, նույնպես նշում է բացարձակ սեռականի վերածումը ի + անորոշի, հայցականի հետ անորոշի վերածումը տրականի հետ անորոշի: Որպես ժամանակի պարագա հանդես եկող բացարձակ սեռականի թարգմանության դեպքեր՝ ի նախորդով և սեռական ենթակայի հետ անորոշ դերբայով նա նկատել է նաև Նոր Կտակարանում՝ «յելանելն նորա»- Καὶ ἐκπορευομένου αὐτοῦ (Մկ. ԺԳ. 1) ³⁸³:

2. Հունարենի բացարձակ սեռականը հայերենում կարող է թարգմանվել նաև *եղել ի + անորոշ դերբայ* կառույցով՝

Եւ հանէր դել մի համր. եւ եղել յելանել դիւին՝ խօսեցաւ համրն, եւ զարմացան ամենայն ժողովուրդքն [Ղուկաս, ԺԱ, 14]:

Καὶ ἦν ἐκβάλλων δαιμόνιον[, καὶ αὐτὸ αὐτὸ ἦν] κωφόν· ἐγένετο δὲ **τοῦ δαιμονίου ἐξελθόντος** ἐλάλησεν ὁ κωφός. καὶ ἐθαύμασαν οἱ ὄχλοι·

3. Հունարենի ներկայի բայածականը նույնպես երբեմն հայերենում թարգմանվում է որպես ժամանակի պարագա հանդես եկող ընդ + անորոշ դերբայով՝

Եւ նոյն ժամայն **ընդ վերանալ** ի ջրոցն, ետես ցելեալ զերկինս, եւ զհոգին Աստուծոյ իբրեւ զաղանի՝ զի իջանէր ի վերայ նորա [Մարկոս, Ա-10]:

καὶ εὐθὺς **ἀναβαίνων** ἐκ τοῦ ὕδατος εἶδεν σχιζομένους τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὸ πνεῦμα ὡς περιστερὰν καταβαῖνον εἰς αὐτόν·

ἀναβαίνων դուրս գալ, ներկա բայածական, ներգործական սեռ, ուղղական, առական սեռ, եզակի թիվ

4. Որպես ձևի, երբեմն նաև նպատակի պարագա հանդես եկող անորոշը հունարենում նույնպես արտահայտվում է այլ միջոցներով՝

*Եւ ի չորրորդում պահու զհշերոյն եկն առ նոսա Յիսուս **զնալով ի վերայ ծովուն*** [Մատթեոս, ԺԴ-25]:

³⁸³ Մուրադյան Գ., նշվ. աշխ., 2005, էջ 199:

134

Զգալ անորոշը բացակայում է հունարենում:

7. Երբեմն էլ հունարենի այլ ձևերը հայերենում թարգմանվում են անորոշով, նույնիսկ այնպիսի դեպքերում, երբ հունարենը սովորաբար համանման կառույցներում նույնպես անորոշ է գործածում, և տվյալ դեպքը բնագրում պարզապես բացառություն է, օր.՝

Եւ դեւքն աղաչէին զնա եւ ասէին, եթէ հանես մեզ աստի, հրաման տուր մեզ երթալ յերամակ խոզիցն [Մատթեոս, Ը-31]:

Οἱ δὲ δαίμονες παρεκάλουν αὐτὸν λέγοντες, Εἰ **ἐκβάλλεις** ἡμᾶς, **ἀπόστειλον** ἡμᾶς εἰς τὴν ἀγέλην τῶν χοίρων.

Այս դեպքում հունարենի **ἀπόστειλον** «ուղարկել» բայը հայերենում թարգմանվել է վերլուծական ձևով՝ *հրաման տուր երթալ*:

Արդ զհարդ ոչ իմանայք՝ եթէ ոչ վասն հացի ասացի մեզ՝ զգոյշ լինել ի խմորոյ փարիսեցւոցն և սադուկեցւոցն [Մատթեոս, ԺԶ-11]:

Πῶς οὐ νοεῖτε ὅτι οὐ περὶ ἄρτων **εἶπον** ὑμῖν; **προσέχετε** δὲ ἀπὸ τῆς ζύμης τῶν Φαρισαίων καὶ Σαδδουκαίων.

Այստեղ հունարենի հոգնակի հրամայական երկրորդ դեմքով նախադասությունը հայերենում թարգմանվել է անորոշով (ասացական բայի հետ):

Հայր, զորս ետուրն ինձ, կամիմ՝ զի ուր ես եմ, եւ նորա իցեն ընդ իս. զի տեսանիցեն զփառսն զիմ. զոր ետուրն ցիս. զի սիրեցեր զիս յառաջ քան զլինելն աշխարհի [Հովհաննես, ԺԷ-24]:

Πάτερ, ὃ δέδωκάς μοι, θέλω ἵνα ὅπου εἰμι ἐγὼ κἀκεῖνοι ὦσιν μετ' ἐμοῦ, ἵνα θεωρῶσιν τὴν δόξαν τὴν ἐμὴν ἣν δέδωκάς μοι, ὅτι ἡγάπησάς με πρὸ **καταβολῆς** κόσμου.

Այս դեպքում հունարենում **καταβολῆς** «հիմնում, սկիզբ» – իգական սեռի գոյական է՝ դրված սեռական հոլովով πρὸ նախդրի պահանջով, իսկ հայերենում այն թարգմանել են որպես ուղիղ խնդիր հանդես եկող գոյականացված անորոշով:

Ասէ ցնոսա Յիսուս ամեն ասեմ մեզ. զի դուք որ եկիք զկնի իմ, ի միւսանգամ գալստեան՝ յորժամ նստցի որդի մարդոյ յաթոռ փառաց իւրոց. նստջիք եւ դուք յերկոտասան աթոռ՝ դատել զերկոտասան ազգ Իսրայելի [Մատթեոս, ԺԹ-28]:

Ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτοῖς, Ἀμήν λέγω ὑμῖν ὅτι ὑμεῖς οἱ ἀκολουθήσαντές μοι, ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ, ὅταν καθίσῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ θρόνου δόξης αὐτοῦ, καθήσεται καὶ ὑμεῖς ἐπὶ δώδεκα θρόνους **κρίνοντες** τὰς δώδεκα φυλὰς τοῦ Ἰσραὴλ.

Այստեղ հայերենի *ղայտել* անորոշը համապատասխանում է հունարենի ներկայի բայածականի հոգնակի ուղղականին՝ **κρίνοντας**:

Վերոհիշյալ դեպքերում թե՛ հորդորական, թե՛ ասացական բայերի հետ և թե՛ նպատակի պարագայի իմաստի համար հունարենում սովորաբար գործածվում է ինֆինիտիվ, սակայն նույնիսկ այն դեպքում, երբ հունարենում մատենագիրները այլ միջոցներ են գործածել, հայերենում դրանք թարգմանվել են անորոշով: Այս հանգամանքը ևս մեկ անգամ հուշում է, որ սովյալ կառույցները հայերենին բնորոշ են եղել:

8. Կան նաև այլ կառույցներ, օրինակ՝ լսել բայի, ինչպես նաև շարժման բայերի հետ՝

լսել՝ բացարձակ սեռական> գոյականացված անորոշ

ἀκούσας δὲ **ᾄχλου διαπορευομένου** ἐπυνθάνετο τί εἶη τοῦτο·

Իբրեւ լուաւ զանցանել ժողովրդեանն, հարցանէր՝ թէ զինչ իցէ այն [Ղուկաս, ԺԸ - 36]:

Ուշագրավ է, որ **լսել** բայի հետ հին հունարենում դրվում է և՛ բայածական, և՛ ինֆինիտիվ: Կայուն օբյեկտիվ արտահայտության դեպքում դրվում է բայածական, իսկ սուբյեկտիվ արտահայտության դեպքում, որտեղ առկա է նաև հավանականության իմաստ՝ ինֆինիտիվ:

9. Հին հունարենի շարժման բայերի հետ հանդես եկող ներկա բայածականը նույնպես կարող է թարգմանվել հին հայերենի անորոշով՝

καὶ μὴ εὐρόντες **ὑπέστρεψαν** εἰς Ἱερουσαλὴμ **ἀναζητοῦντες** αὐτόν.

Եւ իբրեւ ոչ գտին, **դարձան** անդէն յԵրուսաղէմ **յննդել** զնա [Ղուկաս, Բ - 45]:

Այստեղ **ἀναζητοῦντες**-ը «փնտրել» (ներկա բայածական, ներգործական ուղղական, արական հոգնակի), համաձայնեցվում է ենթակայի հետ:

Անշուշտ այս դեպքում էլ առկա են բազմաթիվ առանձին դեպքեր, լիովին տարբեր կառույցներ, որոնք սակավաթիվ են և որակ չեն կազմում: Փորձենք ներկայացնել այդ ամենն աղյուսակների տեսքով`

Աղյուսակ 6

Մասամբ համընկնող շարահյուսական կառույցներ		Մատ-թեոս	Մար-կոս	Ղու-կաս	Հով-հաննես
Բացարձակ սեռական> ի + անորոշ` որպես ժամանակի պարագա		9	3		2
Բացարձակ սեռական> եղև ի + անորոշ` որպես ժամանակի պարագա			1	1	
Բացարձակ սեռական > ընդ + անորոշ` որպես ժամանակի պարագա			3		
Ներկայի բայածական > ընդ + անորոշ` որպես ժամանակի պարագա			1	2	
Բայածական >ի + անորոշ` որպես ժամանակի պարագա				2	
Բայածական կամ ապառնի ժամ. > եղիցի + անորոշ				3	
Կի/նի + գոյական> եղիցի + անորոշ		5		2	
Նպատակի պարագա բայածական > ինֆինիտիվ	առանց նախդրի	1		2	
	հայցական հոլով	1			
Նպատակի պարագա դիմավոր բայ > ինֆինիտիվ		1			
շարժման բայեր, հուն. ներկա բայածական > հայ, ինֆինիտիվ		3		5	2
ասացական դիմավոր բայ > անորոշ		1			
լսել` բացարձակ սեռական > գոյակա-նացված անորոշ				1	
Որպես ձևի պարագա` բայածա-կան/գոյական (տրական հոլով) > ...ելով		2	4	6	7
սկսողական` παρτ πρεξ > անորոշ		1	1	3	
περι + բայածական > վասն + անորոշ դերբայ				1	1

ծւօ + ներկա բայածական > վասն + գոյականացված անորոշ				1
դիմավոր բայ > ունենալ + անորոշ		1		1
հրամայել երկրորդական նախադասութիւն> անորոշ		4		1
բերել բայածական> անորոշ		1		

Աղյուսակ 7

Բոլորովին տարբեր շարահյուսական կառույցներ	Մատթեոս	Մարկոս	Դուկաս	Հովհաննես
հուն. բացակայում է >-ելով		1		
հունար. բացակայում է > շարժման բայ + անորոշ		2		
μελλω-ով ձև հունարենում > ստորոգելիական վերադիր	1			
հունարենում՝ դիմավոր բայ՝ <i>ուղարկիր</i> > հրաման տալ + անորոշ դերբայ	1	2		1
հունարենում անորոշը բացակայում է > <i>քան</i> + անորոշ				1
ցնծալ, ցանկանալ, երկր. նախադ. >անորոշ դերբայ				1
հունարենում այդ նախադասութիւնը չկա	2			
հունարենում հրամ. եղանակ >հայ. առանց նախդրի նպատակ բայածական> <i>վասն</i> + անորոշ	1			
բայածական> <i>ըստ ... լոյն</i>			1	
ենթակա գոյական > անորոշ		1		
ածական > դիմավոր բայ		1		
բայածական> <i>առանց</i> + անորոշ			1	
դիմավոր բայ ածական>եմ + անորոշ			1	
ասացական (ոչ Acl)		1		

Ինչպես աղյուսակներն են ցույց տալիս, այստեղ նույնպես դեպքերի քանակով աչքի է ընկնում Ղուկասի ավետարանը (32 դեպք), այնուհետև Մատթեոսի (29 դեպք), Մարկոսի (27 դեպք) ու վերջապես Հովհաննեսի (18 դեպք) ավետարանները:

Սակայն բացարձակ սեռական> ի անորոշ կառույցները գերիշխում են Մատթեոսի ավետարանում, այնուհետև Մարկոսի և Հովհաննեսի ավետարաններում: Ղուկասի ավետարանում նրանք բացակայում են: Դրա փոխարեն առկա են ներկա բայածական > ընդ + անորոշ կառույցները:

Նպատակի պարագա բայածական > ինֆինիտիվ կառույցներ կան միայն Մատթեոսի և Ղուկասի ավետարանում, բացարձակ սեռական > եղել ի՝ Ղուկասի և Մարկոսի ավետարաններում:

Ակնհայտ են դառնում նաև բուն հայերեն կառույցները, ինչպես ի + անորոշ կառույցը՝ գործածված ժամանակի իմաստով, որոնք համապատասխանում են հունարենի բացարձակ սեռականին: Ընդ որում՝ հիշյալ կառույցները առավել գերիշխում են Ղուկասի ավետարանում, Հովհաննեսի ավետարանում բացակայում են, իսկ Մարկոսի ավետարանում գերիշխում են ընդ-ով կառույցները:

Ծիռ + ներկա բայածական կառույցները նույնպես հայերենում գտնում են իրենց անորոշով համապատասխանությունները: Բանն այն է, որ հունարենի բայածականի գործառնությունները ավելի լայն են և երբեմն մրցակցում են ինֆինիտիվի հետ: Միևնույն բայը կարող է պահանջել և՛ բայածական, և՛ անորոշ, ինչպես շարժման բայերը, լսել բայը և այլն:

Անշուշտ այս դեպքում ևս չի կարելի խոսել հունարենի ազդեցության մասին, այլ հունարեն կառույցները հայերենին բնորոշ ձևերով փոխարինելու:

Ի մի բերելով վերոշարադրյալը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ չնայած հին հունարենի և գրաբարի անորոշի իմաստագործական տարբեր ընդգրկումներին՝ երկու լեզուներում էլ դրանք մեծ չափով համընկնում են՝ բացառությամբ այն դեպքերի, երբ ի հայտ են գալիս միայն տվյալ լեզվին բնորոշ առանձնահատկություններ: Տարբերությունները պայմանավորված են՝ 1. հին հունարենի ինֆինիտիվի սեռաժամանակային հարուստ հարացույցով, 2. երկու լեզուներում գոյականացված ինֆինիտիվի առանձնահատկություններով, 3. միևնույն իմաստը դերբայական այլ ձևերով արտահայտելու ունակությամբ, 4. բայական արժույթի տարբերություններով:

Հարկ է նշել, որ ավետարաններում այս կամ կառույցը տարբեր հաճախականությամբ է հանդիպում: Նույնը վերաբերում է նաև հունարենի հնարավոր ազդեցություններին: Որպես այդպիսիք կարող ենք նշել հայցականը անորոշի հետ կառույցները, օտե «մինչ», «մինչև» շաղկապին հետևող անորոշ դերբայ, **եմ** «հարկավոր է» արժեքով, որը հանդիպում է միայն մեկ անգամ, այն էլ Հովհաննեսի ավետարանում, ինչպես նաև **եղև**-ով և **եղևի** -ով կառույցները, որոնք գերիշխում են Ղուկասի ավետարանում, այնուհետև Մարկոսի, իսկ Մատթեոսի, Հովհաննեսի ավետարաններում նրանք բացակայում են:

Թեև ինչպես վերը նշվեց, հունարենում այն համարվում է եբրայերենի ազդեցության արդյունք:

օտե **«մինչ», «մինչև»** շաղկապին հետևող անորոշ դերբայ կառույցները գերիշխում են Մարկոսի ավետարանում, այնուհետև Մատթեոսի ու Ղուկասի ավետարաններում, Հովհաննեսի ավետարանում դարձյալ բացակայում են:

Համեմատության համար փորձել ենք համատասխան կառույցներ գտնել Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմութիւն» և Եզնիկ Կողբացու «Վասն Աստուծոյ» երկերում: Ինչպես կարելի էր ենթադրել, հունաբան հեղինակ հանդիսացող Խորենացու վերը նշված երկում ամկա են եղել + անորոշ դերբայ կառույցները, որոնց թիվը հասնում է 8-ի: Կողբացու մոտ այս կառույցները իսպառ բացակայում են:

Իսկ **եմ** «հարկավոր է» արժեքով, «մինչ», «մինչև» շաղկապին հետևող նպատակի իմաստ արտահայտող անորոշ դերբայ կառույցները բացակայում են վերը նշված երկու երկերում էլ:

Գլուխ IV. Հայերենի անցյալ և անորոշ դերբայների քերականացման ուղիները ընդհանուր տիպաբանության համատեքստում

4.1. Քերականացման փուլերը և չափանիշները

Լեզվի պատմական փոփոխությունները ենթարկվում են որոշակի դասակարգման՝ ըստ լեզվական մակարդակների: Ընդ որում, կարելի է առանձնացնել ներմակարդակային և միջմակարդակային փոփոխություններ: Վերջիններիս մեջ ուրույն տեղ ունի քերականացումը, որը բնորոշվում է որպես քերականական կայուն կառույցների աստիճանական առաջացում թույլ խոսությային (դիսկուրսիվ) կառույցներից և միաժամանակ վերացական՝ քերականական միավորների առաջացում՝ կոնկրետ բառային միավորներից: Ըստ գերմանացի լեզվաբան Մ. Հասպելմատի, քերականացումը խոսքին զուգահեռ առաջացող երևույթ է, որ արդյունք է հասարակական ներգործության³⁸⁴:

Այսպիսով, ենթադրվում է խոսքային իրացումների և քերականության կապը, այսինքն՝ այն, որ խոսքային իրացումներից են աստիճանաբար առաջանում քերականական կառույցները, որի նախապայմանը տվյալ երևույթի հաճախակի գործածությունն է³⁸⁵: Ինչպես նշում է էդ. Աղայանը՝ «Որևէ լեզվական երևույթ աստիճանական ծավալումով ու տարածումով, լեզվի մեջ իր կիրառության դեպքերի քանակական կուտակման հետևանքով, վերջապես դառնում է որակ, մինչդեռ հին երևույթը, աստիճանաբար իր տեղը զիջելով դրան, դուրս է մղվում լեզվից, մահանում»³⁸⁶:

³⁸⁴ **Haspelmath M.**, Grammatikalisierung: von der Performanz zur Kompetenz ohne angeborene Grammatik. In: Krämer, Sybille & König, Ekkehard (eds.) *Gibt es eine Sprache hinter dem Sprechen?* (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft,), Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002, 269:

³⁸⁵ **Haspelmath M.**, Kontrolle und Subjektausdruck bei Infinitiven und Konverben. In: Maas, Utz (ed.) *Infinitive*. (Publikationsreihe der Forschungsstelle für Artikulationsprozesse, 2.) Osnabrück: Secolo, 1997, S. 77.

³⁸⁶ **Աղայան Էդ. Բ.**, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987, էջ 611:

Ըստ Ա. Վերների՝ քերականացումը կարգայնացման տարաժամանակյա և համաժամանակյա գործընթաց է: Այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ միայն լեզվի հիմնական բաժիններին, այլև խոսքին, այլ կերպ՝ համակարգից դուրս, հարացուցային հարաբերությունների համար մատչելի միավորներին³⁸⁷:

Ե. Կուրիլովիչը տարաժամանակյա քերականացումը դիտարկում է որպես մի գործընթաց, որ բառայինքները վերածում է քերականական ձևերի (ձևայինների և ածանցների): Ըստ Բ. Հայնեի, Մ. Ռեիի և Բ. Լեհմանի՝ տարաժամանակյա քերականացման դեպքում լեզվական միավորները կորցնում են իրենց իմաստային ամբողջականությունը, գործաբանական նշանակությունը, շարահյուսական անկախությունը և հնչյունական նյութականությունը, կամ այս հատկանիշները իրենց տեղը զիջում են այլ՝ ոչ ինքնուրույն հատկանիշներին³⁸⁸:

Բառային ազատ միավորից անցումը քերականական միավորի տեղի է ունենում որոշակի ժամանակահատվածում, որը հաճախ տևում է հարյուրավոր տարիներ:

Բ. Հայնեն տարբերակում է քերականացման հետևյալ չորս փուլերը՝

- ապահիմաստավորում (նշանակության կամ իմաստային բովանդակության կորուստ),
- տարածում (գործածություն նոր համատեքստերում),
- ապակարգայնացում (ձևաշարահյուսական առանձնահատկությունների կորուստ, անկախ բառի կարգավիճակի կորուստ/ծուլում/),
- քայքայում (էրոզիա) (արտահայտության պլանի քայքայում):

Այս չորս փուլերը ներկայացնում են քերականացման միջմակարդակային բնույթը: Առաջին և երկրորդ փուլերը տեղի են ունենում իմաստաբանական և գործաբանական մակարդակներում: Ապահիմաստավորման դեպքում լեզվական միավորի իմաստն ավելի վերացարկված է դառնում, այլ կերպ՝ տեղի է ունենում իմաստային ընդհանրացում:

Ինչպես Դ. Նյուբլինգը և մյուսներն են իրավամբ նշում, առաջին երկու փուլերը հաճախ միմյանցից դժվար է սահմանազատել, քանի

³⁸⁷ **Abraham Werner**, Grammatikalisierung und Reanalyse: Einander ausschließende oder ergänzende Begriffe? *Folia Linguistica Historica*, XIII/1-2, 1992, p. 8-9.

³⁸⁸ Նույն տեղում:

որ ապախմաստավորումը միայն այն ժամանակ է նկատվում, երբ տարածումն արդեն ի կատար է ածվել: Բառույթը կամ քերականույթը գործածվում է նոր համատեքստում, որտեղ նրա գործածությունը մինչ այդ բացառվում էր: Ապախմաստավորման և տարածման հիմքը փոխաբերությունները և փոխանունություններն են, ինչպես նաև ներառումը (die Implikatur)³⁸⁹:

Ապախմաստավորումը և տարածումը քերականությունների առաջացման համար վճռորոշ են, քանի որ այդ միավորները, ինչպես սահմանումն է հուշում, որևէ խոսքի մասի պատկանող բառերի հնարավորինս մեծ քանակի հետ պետք է հանդես գան և այդ պատճառով իրենց իմաստով էականորեն ավելի վերացական և ընդհանրական պետք է լինեն, քան նրանց նախնական բառույթները: Դ. Նյուբլինգը ապախմաստավորման և տարածման աստիճանը որոշելու համար բերում է օժանդակ բայի քերականացման օրինակը: Բայը գործածում են կամ ա) իր իսկ հետ կամ բ) իր հականիշի հետ: haben «ունենալ»-ի դեպքում երկու դրսևորումներն էլ հնարավոր են՝ a) *Sie hat das Buch gehabt* «Նա ունեցել է գիրքը» և b) *Sie hatte das Buch verloren*. «Նա կորցրել է գիրքը»: Այստեղ ակներև է դառնում տարածման և ապախմաստավորման բարձր աստիճանը:

Ապակարգայնացումը տեղի է ունենում ձևաշարահյուսական մակարդակում: Սրան է վերաբերում որևէ քերականությի կամ բառույթի ձևաշարահյուսական հատկանիշների յուրաքանչյուր փոփոխություն: Նախնական ազատ կապակցությունը ժամանակի ընթացքում շարադասության տեսանկյունից ավելի կայուն և ի վերջո պարտադիր միավոր է դառնում: Դրանով այդ միավորը շեղվում է իր բառային դասի այլ բառային անդամներից, որը հանգեցնում է ապակարգայնացման:

Այս դեպքում ի հայտ է գալիս մեկ այլ երևույթ, այն է՝ շարահյուսական վերավերլուծությունը, որը ենթադրում է ասույթի կառուցվածքային մեկնաբանման անհամաձայնություն խոսողի և լսողի միջև:

Չորս փուլերից վերջինը առաջին հերթին ազդում է հնչյունական մակարդակի վրա, որով էլ դրսևորվում է նշանի քերականացումը հնչյունական մասով: Դրանով նկատի ունեն արտահայտության

³⁸⁹ Nübling D., Dammel A., Duke J., Szczepaniak R., Historische Sprachwissenschaft des Deutschen, Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels, Tübingen, 2006, S. 222-224.

պլանի թուլացումը, որը բխում է երկու գործոններից: Առաջինը՝ քերականությունները ավելի թույլ են շեշտված: Որքան ավելի թույլ է միավորի շեշտվածությունը, այնքան ավելի ուժեղ է հնչյունական կողմի մաշումը խոսքաշարում: Մյուս կողմից՝ քերականական միավորները ունեն գործածության ավելի մեծ հաճախականություն իրենց նախնական ձևերի հետ համեմատած: Այս տեսանկյունից նշանի նվազող հնչյունական կշիռը արտացոլում է նրա նվազող իմաստա-
յին կշիռը:

Սակայն բոլոր փուլերի իրականացումը պարտադիր պայման չէ քերականացման համար: Շատ հաճախ վերջին փուլը՝ քայքայումը (էրոզիան) չի իրականանում: Թե քանի փուլ է անհրաժեշտ քերականացման համար, անշուշտ, վիճելի է: Եթե ոմանց համար բավարար են ապախմաստավորումն ու տարածումը, ապա մյուսները դրա նախապայման են համարում նաև հստակ ապակարգայնացումը: Մյուս կողմից՝ կան նաև դեպքեր, երբ հնչյունական սղման (էրոզիա) դեպքում բառային ծագումը կամ մթագնում է, կամ ձևը վերածվում է գրոյի, կամ լիովին անհետանում: Այս սղված քերականությոն հա-
ճախ փոխարինում է մեկ այլ՝ քերականացման արդյունքում ի հայտ եկած քերականությ³⁹⁰:

Քերականացման գործընթացը ընթանում է կոնկրետից վերացա-
կանի անցումով, գործաբանական տեսանկյունից՝ ուժեղից դեպի
թույլը, շարահյուսական տեսանկյունից՝ ինքնուրույնից դեպի կապ-
վածը, ինչպես նաև կարգային տեսանկյունից՝ միանշանակությունից
դեպի ոչ տարբերակվածը: Այսպիսով քերականացումը լիարժեք ի-
րականանում է, երբ

1. առաջանում է քերականացված ձևերի՝ գոյություն ունեցող հա-
րացույցների մեջ ներառվելու միտում,
2. առաջանում է աճող կապակցվածության միտում, ոչ պարտա-
դիր գործածությունը դառնում է պարտադիր,
3. տեղի է ունենում ձևերի կրճատում և խտացում,
4. հարադրությունը (Juxtaposition) զարգանում է միասնական բառի,
5. տեղի է ունենում հերթականության ամրագրում (ազատ հեր-
թականության կորուստ):

Այս ամենը սակայն միայն ձևական մասն է: Դրանով ոչինչ չի աս-
վում իմաստային միտումների և անցումների մասին: Ինչպես վերը
նշվեց, քերականական կարգերի զարգացումը հիմնված է փոխաբե-

³⁹⁰ Նույն տեղում:

րական գործընթացների վրա: Առաջին հերթին խոսքը վերաբերում է որևէ հանգամանքը այլ հանգամանքի արտահայտման միջոցով հասկանալուն: Երկրորդը՝ անցում է կատարվում իրական, առարկայական գործողությունների և հարաբերությունների աշխարհից դեպի խոսույթային աշխարհ, որտեղ առարկաները միայն խոսույթի շնորհիվ գոյություն ունեն³⁹¹:

Ըստ էության, քերականացումը տվյալ միավորի գործածության շրջանակի ներառումն է և նրա հարացուցայնության աճը:

Այս կամ այն երևույթի քերականացման համար Բ. Լեհմանը բերում է չափանիշների հետևյալ աղյուսակը³⁹².

Աղյուսակ 8

Հատկանիշներ	Հարացույց	Շարակարգ
Կապակցում (cohesion)	Հարացուցայնություն	Կցում
Փոփոխականություն (variability)	Հարացուցային փոփոխականություն	Շարակարգային փոփոխականություն
Կշիռ (weight)	Յուրացում (integrity)	Հարաբերակցումը այլ միավորների հետ (scope)

Ընդ որում, քերականացման դեպքում հարացուցայնությունը և կցումը աճում են, իսկ մնացած բոլոր չափանիշները, այսինքն՝ հարացուցային փոփոխականությունն ու յուրացումը հարացույցում և շարակարգային փոփոխականությունն ու հարաբերակցումը այլ միավորների հետ՝ շարակարգում՝ նվազում: Լեհմանի աղյուսակում այն ստանում է հետևյալ տեսքը՝

Աղյուսակ 9

Հատկանիշներ	Հարացույց	Շարակարգ
Կապակցում	+	+
Փոփոխականություն	-	-
Կշիռ	-	-

³⁹¹ Werner A., նշվ.աշխ., էջ 10-11.

³⁹² Ch. Lehmann, Grammaticalization: synchronic variation and diachronic change, *Lingua e stile*, 20, 1985, 303-318. christianlehmann.eu/publ/syn_dia.pdf

Հարացուցայնության դեպքում նշանը ազատ բառադաշտից անցում է կատարում դեպի լիակատար հարացույց:

Հարացուցային փոփոխականությունը բնորոշվում է նրանով, որ հաղորդակցական նկատառումներից ելնելով՝ նշանը ազատ գործածությունից անցում է կատարում դեպի պարտադիր գործածություն, այլ կերպ՝ նշանի ընտրությունը սահմանափակ է կամ պարտադիր:

Յուրացումը նույնպես նվազում է քերականացման դեպքում և հակադրվում է էրոզիային, այլ կերպ՝ անցմանը իմաստային հատկանիշների փոփոխության դեպի քերականական հատկանիշի կամ բազմավանկությունից դեպի մենահատկությանին:

Կցման դեպքում նշանը անկախ գործածությունից վերածվում է ածանցի կամ զուտ հնչույթային հատկանիշ կրողի:

Շարակարգային փոփոխականության դեպքում նշանը ազատ շարադասությունից անցում է կատարում դեպի կայուն շարադասություն:

Նշանը շարույթում հարաբերակցվում է այլ միավորների հետ ցանկացած ամբողջականությամբ, այնուհետև թանձրացվում է և փոփոխում է հիմքը:

Վեց չափանիշներն էլ սերտորեն կապված են միմյանց հետ: Որպես կանոն քերականացման դեպքում վեց չափանիշները միաժամանակ չեն կարող գործել, սակայն չկա այնպիսի դեպք, երբ չափանիշներից որևէ մեկի զարգացումը հակառակ ընթացք ունենա:

Քերականացումը սկսվում է տեքստի մակարդակի միավորներից, որոնց ընտրությունն ու համակցումը ենթարկվում են միայն գործաբանական և իմաստային խոսույթի սկզբունքներին և որոնք վերջում հանդես են գալիս որպես բառակազմական կցյալ տարրեր՝ լիովին ենթարկվելով ձևաբանական կանոններին³⁹³:

Ինչպես կարելի է նկատել, Բ. Լեհմանի քերականացման չափանիշներից մի քանիսը որոշակիորեն առնչվում են Բ. Հայնեի առաջարկած քերականացման փուլերին: Այսպես՝ կապակցման հատկանիշները՝ հարացուցայնությունն ու կցումը, մոտենում են ապակարգայնացմանն ու քայքայմանը, հարացուցային փոփոխականությունը և յուրացումը հակադրվում են ապաիմաստավորմանը, տարածմանն ու քայքայմանը:

³⁹³ Նույն տեղում:

Քերականացման փուլերը Լեհմանը ներկայացնում է հետևյալ կերպ³⁹⁴։

Աղյուսակ 10

Մակարդակ	Խոսույթ	Շարահյուսություն	Ձևաբանություն	Ձևահնչյունաբանություն	
Քերականական արտահայման միջոց	անջատական >	վերլուծական >	համադրական- > կցական	համադրական– > թեքական	գրո
Փուլ	Շարահյուսացում (Syntaktisierung)	Ձևայնացում (Morphologisierung)		ապաձևայնացում (Demorphologisierung)	կորուստ
Գործընթաց	Քերականացում				

Ինչպես կարելի է դատել աղյուսակից, այս կամ այն միավորի քե-
րականացումը սկսվում է խոսույթային մակարդակից և անցում կա-
տարելով շարահյուսական, ձևաբանական ու ձևահնչյունաբանա-
կան մակարդակներով՝ երբեմն լիովին անհետանում է։ Այլ կերպ՝
տեղի է ունենում շարահյուսացում, ձևայնացում, ապաձևայնացում,
այնուհետև՝ կորուստ։

Այսպիսով, քերականացումն ինքնին կախված է տվյալ միավորի
հաճախակի գործածությունից, որն էլ պայմանավորում է նրա առա-
վել կայունությունը լեզվական հարացույցում, նրա կենսունակությու-
նը, այսինքն՝ անցումը նշույթավորվածությունից դեպի ոչ նշույթա-
վորվածություն։ Ընդ որում, որևէ երևույթի քերականացումը ենթադ-
րում է տվյալ միավորի գործածության շրջանակի նեղացում, ամ-
րագրում այս կամ այն իմաստին, որով էլ պայմանավորվում է տվյալ
միավորի իմաստային զարգացումը։

4.2. Հայերենի անցյալ դերբայի քերականացման ուղիները ընդհանուր տիպաբանության համատեքստում

Հին հայերենի անցյալ և անորոշ դերբայների ցուցիչների ծագում-
նաբանական ընդհանրությունը կասկած չի հարուցում։ Հատկապես
այդ մասին են վկայում հնդեվրոպական և նոստրատիկ լեզվաբա-

³⁹⁴ Նույն տեղում։

նության տվյալները: Ինչպես վերը բազմիցս նշվեց, հայերենի համապատասխան ցուցիչը բխեցվում է հնդեվրոպական *-l և նոստրատիկ *-l-ի ածականակերտ ածանցներից³⁹⁵: Ըստ այսմ՝ և՛ որպես նոստրատիկ, և՛ որպես հնդեվրոպական նախածն այն վերականգնվում է ածականակերտ ածանցի տեսքով, այսինքն՝ ծագումնաբանորեն այն նախապես արտահայտել է հատկանիշի իմաստ: Սա էլ հերքում է դեռևս Ա. Մեյեից եկած այն կարծիքը, որի համաձայն և՛ անորոշ դերբայը, և՛ անցյալ դերբայը նախապես բայանուններ են եղել³⁹⁶:

Այսպիսով՝ կանխադրվում է հայերենի վերոհիշյալ դերբայների նախնական ածականական բնույթը: Ունենալով նույն ածանցը՝ նրանք այնուամենայնիվ հանդես են գալիս որպես տարբեր դերբայներ: Այստեղ կարևոր են և՛ այն հիմքերը, որոնց կցվում են այս ցուցիչները, և՛ այս դերբայների կիրառության ոլորտները:

Ուստի անորոշ և անցյալ դերբայների հակադրությունները հանգում են առաջին հերթին հիմքային հակադրության, քանի որ, ինչպես քանիցս նշվել է, անցյալ դերբայը կազմվում է աորիստի, այլ կերպ՝ կատարյալի, իսկ անորոշ դերբայը՝ ներկայի, այլ կերպ՝ անկատարի՝ հիմքից³⁹⁷: Հայտնի է, որ հնդեվրոպականի ներկայի հիմքերը արտահայտել են գործողության շարունակություն, այլ կերպ՝ անկատարություն, իսկ աորիստի հիմքերը՝ գործողությունը որպես փաստ կամ գործողության ավարտվածություն, այլ կերպ՝ կատարյալություն³⁹⁸:

Ինչպես մյուս լեզուների համապատասխան կառույցները, անցյալ դերբայով հիշյալ կառույցը քերականացվում է վերլուծական պերֆեկտի գործառնությամբ: Որպես կանոն՝ պերֆեկտային այդ նոր ձևը որոշակիորեն առնչվում է նաև էրգատիվ կառույցների հետ, հատկապես, երբ խոսքը վերաբերում է սեռականով էրգատիվ կառույցներին: Այն, որ էրգատիվ կառույցը կապ ունի կատարյալի հետ,

³⁹⁵ **Иллич-Свитыч В. М.**, Опыт сравнения ностратических языков, 2, М., 1976, с. 20.

³⁹⁶ **Meillet A.**, Esquisse d' une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1903, p. 97.

³⁹⁷ Հմմտ. **Համբարձումյան Վ. Գ.**, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 2004, էջ 120:

³⁹⁸ **Савченко А. Н.**, Сравнительная грамматика индоевропейских языков, М., 1974, с. 276. **Meier-Brügger M., Fritz M., Mayrhofer M.**, Indogermanische Sprachwissenschaft, Berlin, 2012, S. 258.

վկայում է նաև այն հանգամանքը, որ հարավկովկասյան լեզուներում էրգատիվ կառույցները այլևս վերաբերում են միայն աորիստի հիմքից սերված ժամանակաձևերին³⁹⁹:

Գտնվելով բայի և անվան միջև՝ դերբայները իրենց իմաստային կառուցվածքում պարունակում են գործող անձի իմաստային և համապատասխան պայմաններում կարող են հիմք ծառայել նախադասության ենթակայի (գործող անձի) և *լինել* հանգույցով արտահայտված ստորոգյալի կազմության համար: Ընդ որում՝ ներկա դերբայը *լինել* հանգույցի հետ միասին կազմում է ներկայի վերլուծական ժամանակաձև, անցյալ դերբայը՝ անցյալի վերլուծական ժամանակաձև (պերֆեկտ): Սրանով է հիմնավորվում էրգատիվ կառույցի առաջացումը լեզվում անցյալ ժամանակի կատարյալ բայածականի հիմքի վրա⁴⁰⁰, որն ըստ իս պայմանավորված է անցյալ ժամանակի կատարյալ բայածականի վիճակային իմաստով:

Բայածականը դիմավոր գործառնություն հանդես է գալիս նաև ոչ հնդեվրոպական լեզուներում: Այսպես՝ ժամանակակից ասորերենում բայի խոնարհման համակարգը մեծ փոփոխություն է կրել՝ համեմատած ցեղակից այլ լեզուների հետ և հատկապես հին արամեական բարբառների հետ: Դիմավոր ձևերը անհետացել են՝ բացառությամբ հրամայական եղանակի, և ողջ խոնարհման հիմքում ընկած են բայի անդեմ ձևերը՝ բայածականները և ինֆինիտիվները: Իվրիտի ներկա ժամանակի հիմքում, օրինակ, ընկած է ներկայի բայածականը՝ *kotev* (գրում եմ, գրում ես, գրում է, բառացի՝ գրող), որը ներկա ժամանակի իմաստով գործածվում է նաև պաղեստինյան արաբերենում: Սորոբիներենի և ադրբեջաներենի ներկա ժամանակը նույնպես կազմվում է բայածականի հիման վրա: Մոնղոլերենում ծագումով բայանուններ են սահմանական եղանակի բայաձևերը⁴⁰¹:

Այսպիսով՝ բայածականը հաճախ հանդես է գալիս որպես բայի դիմավոր ձևերի հիմնական աղբյուր⁴⁰²: Բայածականից ժամանակի

³⁹⁹ Հմմտ. **Stempel R.**, Die infiniten Verbalformen des Armenischen, Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1983, S. 78.

⁴⁰⁰ **Юдакин А. П.**, Развитие структуры предложения в связи развитием структуры мысли, М., 1984, с. 113.

⁴⁰¹ **Серебренников Б. А.**, Вероятностные обоснования в компаративистике, М., 1974, с. 196-197.

⁴⁰² Հմմտ. նաև **Hirt H.**, Indogermanische Grammatik, Teil VI, Synax I, Syntaktische Verwendung der Kasus und der Verbalformen, Heidelberg, 1934, S. 179-181, 196-197.

ընթացքում զարգացել է նաև դիմավոր բայի երրորդ դեմքը, քանի որ բայածականին փոխարինելու է եկել երկրորդական նախադասությունը⁴⁰³:

Անցյալի բայածականը շատ հաճախ գործածվում է նաև որպես կրավորական սեռի կազմության միջոց: Դա բացատրվում է նրանով, որ երկրորդ բայածականը կարող է նշել ենթակայի կողմից չտիրապետված հատկանիշ: Այդ պատճառով *լինել* կամ *դառնալ* օժանդակ բայերը այդ բայածականի հետ գործածության միջոցով արտահայտում են մի հատկանիշ, որը համապատասխանաբար ունի (լինել) կամ գործողության արդյունքում ստացել է (դառնալ) ենթական⁴⁰⁴:

Այսպիսով՝ բայածականի քերականացման արդյունքում լեզուներում աստիճանաբար ի հայտ են գալիս սեռային և ժամանակային նոր ձևեր:

Ինչ վերաբերում է հայերենի անցյալ դերբայի խոսքային իրացումներին, ապա այն գործածվել է որպես՝

1. ածական որոշիչ (նախադաս և հետադաս): Հետադաս անցյալ դերբայը հղովով կ և թվով հիմնականում համաձայնվում է գոյականների հետ⁴⁰⁵.

*Դարձեալ՝ նման է արքայութիւն երկնից զանծի ծածկելոյ յազարակի...*⁴⁰⁶

2. ստորոգյալի արժեքով.

*Ձի կամ մեռցուք, և աղիս մեր ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ, կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա **ցուցեալ**՝ ցրուեսցի ամբոխն, և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք*⁴⁰⁷:

⁴⁰³ Hirt H., Indogermanische Grammatik, Teil VII, Synax II, Die Lehre vom einfachen und zusammengesetzten Satz, Heidelberg, 1937, S. 99-100.

⁴⁰⁴ Серебренников Б. А., Вероятностные обоснования в компаративистике, М., 1974, с.220.

⁴⁰⁵ Հմմտ. Ավետիսյան Հ. Մ., Ղազարյան Ռ. Ս., Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1992, էջ 100: Stempel R., Die infiniten Verbalformen des Armenischen, Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1983, S. 27.

⁴⁰⁶ Աւետարան ըստ Մատթէոսի (ԺԵ-44), Բնագրային օրինակը վերցրել ենք <http://titus.uni-frankfurt.de/indexe.htm> կայքից, որտեղ զետեղված են Հովհաննէս Զոհրապյանի իրատարակած «Աստվածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանաց, Վենետիկ, 1805»:

⁴⁰⁷ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1981 (I, ԺԱ), էջ 42:

3. ստորոգյալ՝ *եմ* հանգույցով, հատկապես անանցողական և անցողական բայերի կրավորական իմաստի արտահայտման դեպքում.

*Ի նոյն իսկ գիրս գրեալ է՝ թէ եդ զնոսա ի հաստատութեան երկնից*⁴⁰⁸:

4. ստորոգյալ՝ *եմ* հանգույցով, անցողական բայերի ներգործական իմաստի արտահայտման դեպքում.

*Զպայն իսկ իմ աչօք տեսեալ է*⁴⁰⁹:

5. ստորոգյալ՝ *լինիմ, կամ և ունիմ* հանգույցներով.

*...յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն և յեկեղեցւոյն մեծաբեալ լինէր*⁴¹⁰:

*Ընկեցեալ կայր այսուհետև ոսկի և ոչ ոք առնոյր*⁴¹¹:

*...ինքն իսկ բռնացեալ ունէր զթագաւորանիստ տեղին*⁴¹²:

6. դերբայական կառույցի բաղադրիչ, որտեղ այն ցույց է տալիս դիմավոր բային նախորդած կամ զուգահեռ կատարված գործողություն.

*Իսկ Հաբէլին զայն լուեալ փութանակի հասանէր առ Դանիէլն...*⁴¹³

Փորձենք հին հայերենի անցյալ դերբայի քերականացումը դիտարկել վերը նշված չորս հիմնական փուլերով.

Ապահմաստավորումը տեղի է ունենում իմաստային ամբողջության կորստով, հատկապես վիճակային իմաստի անցումով պերֆեկտային իմաստի:

Ընդ որում՝ վիճակի իմաստը առկա է արդեն անցյալ դերբայի հիմքում: Ինչպես քանիցս նշվեց, հայերենի անցյալ դերբայը հիմնականում հանգում է աորիստի հիմքին, որը ունենալով ավարտվածության իմաստ՝ նրան վիճակի իմաստ է հաղորդում⁴¹⁴: Աորիստի հիմքի արտահայտած գործողության ավարտվածությունից էլ բխում

⁴⁰⁸ **Եզնիկ Կողբացի**, Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 130:

⁴⁰⁹ **Եզնիկ Կողբացի**, նշվ. աշխ., էջ 70:

⁴¹⁰ **Կորիւն**, Վարք Մաշտոցի (հատվածներ): Հայոց լեզվի պատմության քրեստոմատիա: Գրաբար և միջին հայերեն, Եր., 1987, էջ 54:

⁴¹¹ **Շղիշէ**, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Եր., 1957, էջ 134:

⁴¹² Նույն տեղում, էջ 200:

⁴¹³ Նույն տեղում, էջ 88:

⁴¹⁴ Հմմտ. **А. Н. Савченко**, Сравнительная грамматика индоевропейских языков, М., 1974, с 276:

է անցյալ դերբայի սեռային առումով չեզոքությունը, որի հետևանքով էլ առաջանում է անցողական և անանցողական բայերի գործող անձի հոլովով արտահայտված հակադրությունը: Հիշենք, որ անցյալ դերբայը հանդես է գալիս և՛ սեռական, և՛ ուղղական հոլովով ենթակայի հետ: Ընդ որում, սեռական հոլովով ենթական գերիշխում է հիմնականում անցողական բայերի հետ, իսկ ուղղականը՝ անանցողական⁴¹⁵:

Այսպիսով՝ հին հայերենում անցողական բայերի հետ ներգործական իմաստի արտահայտման համար գործածվում է սեռականով ենթական, իսկ անանցողականի հետ՝ ուղղականով, օր.՝

Հատուած գնացեալ Վարդգէս Մանուկն... (անանցողական)

Ճաշ գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի...⁴¹⁶ (անցողական):

Ինչպես վերը նշվեց (էջ 104), վիճակի իմաստը դրսևորվում է նաև նրանով, որ ներգործական բայերի անցյալ դերբայը առանց ձևական փոփոխության կարող է արտահայտել և՛ ներգործական, և՛ կրավորական սեռի նշանակություն՝ գրեալ = գրել, գրվել, գրած, գրված, կազմեալ = կազմել, կազմվել, կազմած, կազմված: Չեզոք սեռի բայերը միայն չեզոք սեռի իմաստ են արտահայտում, օրինակ՝ հասեալ = հասել, հասած, անցեալ = անցել, անցած, անկեալ = ընկել, ընկած⁴¹⁷:

Արտահայտելով ավարտվածության իմաստ՝ անցյալ դերբայն աստիճանաբար ամրագրվում է ստորոգյալի գործառնություն: Նրա քերականացումը տեղի է ունենում որոշակի փուլերով: Հիմք ընդունելով անցյալ դերբայի ցուցիչի ածականակերտ բնույթը՝ կարելի է փաստել, որ անցյալ դերբայի որոշիչ գործառնությամբ նախնական է եղել: Հետագայում դրան համաձայնեցվել է գոյականի հետ, որից էլ բխում է նրա բայական իմաստը: Աորիստի հիմքից ծագելով՝ այն ունեցել է ավարտվածության իմաստ, որն էլ պայմանավորում է նրա սեռային առումով չեզոքությունը: Այս չեզոքությունն էլ վերածվում է ներգործական իմաստի՝ ենթական սեռական հոլովով դնելու ճանապարհով:

Ի դեպ, լեզուների տիպաբանությանը հայտնի է նախնական չեզոքության վերածումը ներգործական սեռի: Այսպես, հետազոտելով

⁴¹⁵ Հմմտ. **Jensen H.**, *Altarmenische Grammatik*, Heidelberg, 1959, S.133-134.

⁴¹⁶ **Մովսէս Խորենացի**, նշվ.աշխ. (II, ԿԵ), էջ 240 (I, L), էջ 100:

⁴¹⁷ **Արրահամյան Ա.Ա.**, *Գրաբարի ձեռնարկ*, Եր., 1964, էջ 161:

հին հունարեն տեքստերը՝ Ա.Դեսնիցկայան հնդեվրոպական լեզուների համար սահմանել է, որ անցողականությունը բխում է նախնական անանցողականությունից, որը տարբերվում է հետագայում զարգացած անանցողականությունից իր բայահիմքի չեզոքությամբ և բացարձակությամբ, որն ավելի լայն հասկացություն է և ներառում է բայահիմքի գործածության բոլոր տիպերը⁴¹⁸: Այլ կերպ ասած՝ միևնույն բայահիմքը կարող էր արտահայտել և՛ անցողականի ու անանցողականի, և՛ կրավորականի իմաստ:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Դեսնիցկայան անցողականի զարգացումը հին հունարենում կապում է հայցական հոլովի զարգացման հետ, որն իրադրական իմաստից զարգացել է մինչև ուղիղ խնդրի իմաստ: Միայն հայցականի արտահայտած ուղիղ խնդրի իմաստն է թույլ տալիս տարբերակելու անցողական և անանցողական բայերը⁴¹⁹:

Ուշագրավ է, որ հայերենի հիշյալ կառույցը ևս ունի որոշ ընդհանրություն հունարենի վերոհիշյալ երևույթի հետ:

Հին հայերենում անցյալ դերբայը մեծ մասամբ գործածվում է ստորոգյալի դերում՝ հանգույցով կամ առանց հանգույցի, ընդ որում առավել հաճախ են հանդիպում *եմ* հանգույցով կառույցները, այն էլ հիմնականում անանցողական բայերի հետ:

Անանցողական բայերի հանգույցով և անցողականի գերազանցապես առանց հանգույցի գործածումը, կարծում ենք, պատահական չէ, քանի որ հանգույցի իմաստը չի ներդաշնակվում ներգործականի իմաստի հետ, եթե հաշվի առնենք, որ *եմ* հանգույցը արտահայտում է նույնականության ներքին հարաբերություն և ոչ թե պատկանելություն⁴²⁰: Պատկանելության իմաստը, որից և բխում է այս կառույցի ներգործական իմաստը, արդեն արտահայտվում է ենթական սեռական հոլովով դնելու դեպքում: Մյուս կողմից՝ հանգույցի բացակայությունը անցողական բայերի դեպքում վկայում է այն մասին, որ հայցական հոլովով դրված գոյականը նախապես որպես ուղիղ խնդրի հանդես չի եկել: Հայերենում նույնպես հայցականի առկայությունն է որոշում ներգործականի գոյությունը: Նախնական չե-

⁴¹⁸ Десницкая А. В., Из истории развития категории глагольной переходности, “Памяти академика Я. В. Щербы”, Л., 1951, с. 139.

⁴¹⁹ Десницкая А. В., նշվ. աշխ., էջ 141-142:

⁴²⁰ Стів Бенвенист Э., Глаголы „быть“ и „иметь“ и их функции в языке, Общая лингвистика, М., 1974, с. 214, 214:

գործությունից զարգացած անցողականությունը նպաստում է նաև, որ ազատ հայցականը վերածվի ուղիղ խնդրի հայցականի:

Իսկ սա նշանակում է, որ անցյալ դերբայը, նախապես հանդես գալով առանց հանգույցի, հետագայում հանգույցով է գործածվել միայն անանցողական բայերի հետ, իսկ ավելի ուշ տարածվել անցողական բայերի վրա: Անցողական բայերի ներգործական իմաստի արտահայտման համար ենթական դրվել է սեռական հոլովով, որն **ունենալ** բայով շրջասացության մի տեսակ է: Պատահական չէ, որ արդեն **ունիմ** բայով անցողական կառույցները հանդես են գալիս ուղղական ենթակայով:

Պերֆեկտային իմաստը, որն իր մեջ արդեն ունի ժամանակի իմաստությա, սկսել է զարգանալ դեռևս միջին հայերենի շրջանից: Հայտնի է, որ միջին հայերենում այն կորցնում է իր վիճակի իմաստը, որը տեսնում ենք վաղակատար ժամանակաձևերում և այն հանգամանքով, որ անցյալ դերբայը որոշչի գործառույթ այլևս չունի:

Ապաիմաստավորման մասին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ անցյալ դերբայը՝ որպես դերբայական կառույցի բաղադրիչ՝ դիմավոր բային նախորդած կամ զուգահեռ կատարված գործողություն իմաստով, ժամանակի ընթացքում փոխարինվում է այլ ձևերով:

Ինչ վերաբերում է մյուս հնդեվրոպական լեզուներին, ապա անցյալ բայածականի նախնական վիճակի իմաստը առկա է նաև հնդիրանական, գերմանական, սլավոնական և այլ լեզուներում: Վեդայական սանսկրիտում -ta-ով բայածականը հաճախ գործածավում էր դիմավոր բայի գործառույթում՝ առանց bhū- հանգույցի: Ենթադրվում է, որ այդ կառույցը գործածվում էր նախապես թերևս անանցողական բայերի հետ, սակայն ժամանակի ընթացքում պասիվ բայածականը ներթափանցում է անցողական բայերի ոլորտ⁴²¹:

Ինչ վերաբերում է սեռական հոլովին՝ որպես էրգատիվ նախադասության ենթակայի, ապա այն առկա է և՛ հնդեվրոպական, ինչպես օրինակ՝ հնդիրանական լեզուներում, լիտվաներենում, թիսաբերենում⁴²² և՛ այնպիսի ոչ հնդեվրոպական լեզուներում, ինչպիսիք

⁴²¹ **Серебрянников Б. А.**, Вероятностные обоснования в компаративистике, М., 1974, с. 196.

⁴²² **Stempel R.**, Die infiniten Verbalformen des Armenischen, Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1983, S. 84. **Schmalstieg W. R.**, A syntactic comparison of old Armenian and Lithuanian: The case of the passive participles, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 1984, էջ 138-139:

են էսկիմոսերենը, լակերենը, ալեուտերենը⁴²³: Իսկ վրացերենում առկա է տրական ենթակայով պերֆեկտային կառույցը⁴²⁴: Ըստ Սախոկիայի՝ թե՛ սեռական, թե՛ տրական և թե՛ հայցական ենթականերով կառույցները ստացական (պոսեսիվ) կառույցներ են, սեռական ենթակայի դեպքում գործ ունենք պատկանելության, իսկ տրականի և հայցականի դեպքում՝ տիրապետման իմաստների հետ⁴²⁵:

Ինչպես վերը նշվեց, սեռական ենթակայով կառույցներ կան նաև հին պարսկերենում՝ *mana krtam* «իմ կողմից արված է»: Ընդ որում՝ *tya mana krtam* կառույցը տարբեր կերպ է ընկալվում 19-րդ դարում: Եթե Վ. Գայգերն այն համարում է կրավորական կառույց, ապա Բենվենիստը՝ ստացական (պոսեսիվ), որն արտահայտում է տիրապետում ունենալու (обладание) գաղափար⁴²⁶: Ըստ Բենվենիստի՝ հին արևմտյան պարսկերենի անցողական բայի սեռական ենթակայով պերֆեկտը ոչ թե կրավորական իմաստ ունի, այլ ստացական-կրավորական⁴²⁷:

Բենվենիստն արևելյան իրանական լեզուներում, ինչպես օրինակ՝ սողդերենում և խորեզմերենում նույնպես նկատում է համանման կառույցներ⁴²⁸:

Ուշագրավ է, որ հնդիրանական լեզուներում նույնպես առկա է անցողականի և անանցողականի հակադրությունը: -t-ով բայածականը ներգործական է անանցողական բայերի համար և կրավորական անցողականի համար (հին հնդկերեն, հին պարսկերեն, ալեուտերեն), սեռական ենթակայի դեպքում՝ արտահայտում է արդեն ներգործական իմաստ⁴²⁹:

⁴²³ Юдакин А. П., Развитие структуры предложения в связи развитием структуры мысли, М., 1984, с. 41

⁴²⁴ Сахокия М. М., Сопоставительный анализ форм посессивности и переходности в древнеперсидском, древнеармянском и древнегрузинском языках, “Языки зарубежного Востока”, М., 1977, с. 128-129.

⁴²⁵ Сахокия М. М., նշվ. աշխ., էջ 123:

⁴²⁶ Бенвенист Э., Общая лингвистика, М., 1974, с. 193-196.

⁴²⁷ Юдакин А. П., Развитие структуры предложения в связи развитием структуры мысли, М., 1984, с. 41. Бенвенист Э., Общая лингвистика, М., 1974.

⁴²⁸ Бенвенист Э., Общая лингвистика, М., 1974, с. 201.

⁴²⁹ Schmalstieg W. R., A syntactic comparison of old Armenian and Lithuanian: The case of the passive participles, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 1984, էջ 137-138:

Անցողական բայերի պերֆեկտային կառույցներում գոյականի փոխարեն հանդես է գալիս բայածականը: Որպես կանոն այստեղ բացակայում է հանգույցը և նրա գործառույթը ստանձնում է բայածականը՝

utā tyamaiy pica Dārayavahauš XŠhyā kartam

բառացի՝ այն ամենը ինչ իմ հայր Դարեհն է արել:

Ուշագրավ է, որ հին հնդկերենում նույնպես *genetivus auctoris*-ը դրվում է ոչ միայն բայածականների, այլև դիմավոր բայի հետ⁴³⁰: Նույնը տեսնում ենք նաև հայերենում (հմմտ. էջ 105):

Հարկ է նշել, է որ հին պարսկերենում անցողական բայերով կազմվում էին նաև պերֆեկտային կառույցներ տրական և հայցական ենթականերով, ընդ որում՝ վերջինը, լինելով ավելի ուշ շրջանի կառույց, հազվադեպ է հանդիպում⁴³¹:

Այսպիսով՝ ապաիմաստավորումն առկա է նաև հին պարսկերենում, որի տրամաբանական զարգացումը արտահայտվում է նրանով, որ միջին պարսկերենում ստացական-կրավորական կառույցները վերածվում են ակտիվ կառույցների և նպաստում վերլուծական պերֆեկտի ձևավորմանը՝ *ta*-ով բայածականի և *իհնել* բայի հիմքի վրա: *ta*-ով բայածականը վերածվում է ավարտված գործողություն ունեցող դիմավոր ձևի, որի համար կարևոր միջին օղակ են հանդիսացել դերանվանական կցյալ (էնկլիտիկ) սեռական-տրական նոր ձևերը, ինչպիսին է *mai*y *framātam*-ը՝ *tya maiy framātam* cartanaiy avu ucāramaiy akunauš *tya adam a kunavam viza m vašnā auramazdāha akuna vam* «Այն ինչ հրամայված էր իմ կողմից անել, նա հաջողությամբ կատարեց ինձ համար: Ինչ ես արեցի, արեցի Արամազդի կամքով»: Արդյունքում հին պարսկերենի *manā kartam* ստացական կրավորական կառույցը միջին պարսկերենում վերածվում է *man kart* նոմինատիվ կառույցի⁴³²:

Պանինիի քերականության մեջ սեռականի նման կիրառությունը համարվում է նորմա: Դասական սանսկրիտում *ta*-ով բայածականով սեռական ենթակայով կառույցների գործող անձը, երբ այն շնչավոր է և ոչ թե առարկա, արտահայտվում է հիմնականում դե-

⁴³⁰ Красухин К. Г., Аспекты индоевропейской реконструкции: Акцентология. Морфология. Синтаксис. М., 2004, с. 357.

⁴³¹ Сахочия М. М., նշվ. աշխ., էջ 125:

⁴³² Юдакин А. П., Развитие структуры предложения в связи развитием структуры мысли, М., 1984, с. 62-66.

րանունով, հազվադեպ գոյականով: Այստեղ առարկաների համար գործածվում է գործիական ենթակայով կառույցը⁴³³: Ըստ էության՝ այստեղ նույնպես կրկնվում է նախահնդեվրոպական ակտիվ կառույցների զարգացումը, որի դեպքում հստակորեն տարբերակվում են ակտիվ և ինակտիվ հոլովները⁴³⁴:

Թեև աստիճանաբար սեռականով կառույցը իր գործառնությունները տալիս է գործիականով կառույցին և այսպիսով վերջինս հանդես է գալիս որպես էրգատիվ նախադասության տիպի կայացման երկրորդ փուլ, որի լիակատար զարգացումը տեսնում ենք արևմտյան նոր հնդկական լեզուներում⁴³⁵:

Ուշագրավ է, որ հին հնդկերենում ևս սեռական ենթակայով կառույցները հանդես են գալիս առանց հանգույցի:

Ինչպես վերը նշվեց, հնդեվրոպական լեզուներում սեռական հոլովով դրված ենթակայով կառույցներ անհանգույց գործածությամբ կան նաև լիտվաներենում՝

<i>jō</i> (սեռ. եզ.)	<i>matýta</i> (ուղղ. եզ. իգ.)	<i>ùpẽ</i> ⁴³⁶ (ուղղ. եզ.)
նրա	տեսած	գետ

«*նրա կողմից տեսած գետը*»

Դյակոնովը լիտվաներենի այս կառույցը համարում է էրգատիվ կառույցի հնարավոր զարգացման արդյունք: Նրան հնություն է վերագրում նաև Ամբրազասը⁴³⁷:

Ի դեպ՝ լիտվաներենի արդյունքային այս հետևանքային (անցյալի կրավորական) բայածականի հիմքը ինֆինիտիվի հիմքն է⁴³⁸:

Ապահմաստավորումը, այս դեպքում ակտիվացումը, տեղի է ունեցել ակտիվ սեռի՝ միջին սեռի վրա գործած ազդեցության հետևանքով, որը ներկայացնում է հին էրգատիվ կառույցը՝ ձեռք բերելով հայցականով ուղիղ խնդիր և ուղղականով գործող անձ: Ընդ

⁴³³ Юдакин А. П., նշվ. աշխ., էջ 41-42:

⁴³⁴ Հմմտ. Г. А. Климов, Типология языков активного строя, М., 1977, էջ 160:

⁴³⁵ Юдакин А. П., նշվ. աշխ., էջ 42:

⁴³⁶ Schmalstieg W. R., A syntactic comparison of old Armenian and Lithuanian: The case of the passive participles, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 1984, էջ 138-139:

⁴³⁷ Schmalstieg W. R., A lithuanian historical syntax, Ohio, 1988, p. 30.

⁴³⁸ Kümmel M. J., Litauisch, S. 29, 42. <http://www.indogermanistik.uni-freiburg.de/seminar/pers/kuemmel/umat/litauisch>

որում՝ այն ուղեկցվում է նաև ուղղական խնդրից դեպի հայացական խնդիր անցումով⁴³⁹, ինչպես և հայերենում (հմմտ. էջ 111):

*-to-ով բայածականի և հնդեվրոպական միջին սեռի աորիստի եզակի թվի երրորդ դեմքի կապը նկատել է դեռևս Հիրտը, նշելով, որ միջին սեռի արմատային աորիստի եզակի թվի երրորդ դեմքը ծագում է -to-ով բայածականից⁴⁴⁰:

Ապահմաստավորումն առկա է նաև գերմաներենի պերֆեկտային ձևերի զարգացման մեջ: Այսպես՝ անցյալի բայածականը գերմաներենում կազմվում է *ga, gi-* նախածանցով, որի քերականական նշանակությունը զարգանում է նրա նախնական բառային իմաստից: Հին վերին գերմաներենում *ga-, gi-* ն հանդես է գալիս որպես կատարյալի ձևական ցուցիչ, որը ժամանակի ընթացքում լիովին կորցրել է իր նախնական իմաստը: Վերջինս համապատասխանում է լատ. *cum, co-*, ռուս. *с, со-*ին: Ըստ այդմ՝ գերմանական լեզուների մեծամասնության մեջ տարբերակվում են օրինակ՝ *հվգ. liegen* «պառկած լինել» - *galiggen* «պառկել», *հվգ. sitzen* «նստած լինել» - *gasitzen* «նստել» հակադրությունները⁴⁴¹:

Եթե հայերենում կատարյալի իմաստը արտահայտվում է հենց բայահիմքի միջոցով, ապա գերմաներենի բայածականը, որը հիմնականում ներկայի հիմքին է հանգում, այդ իմաստն արտահայտում է *ge-* նախածանցի միջոցով:

Ուշագրավ է, որ անկատար կերպ ունեցող բայերը գերմաներենում չեն կարող կազմել որոշչի գործառնություն անցյալի բայածական, օր.՝ *Der laufende Hund*, բայց ոչ *der gelaufene Hund*⁴⁴²:

Այստեղ նույնպես իր դերն ունի անցողականի և անանցողականի հակադրությունը: Անցողականի և անանցողականի հակադրությունը գերմաներենում դրսևորվում է երկբայ տարբեր կառույցների միջոցով: Անցողական բայերը հանդես են գալիս հիմնականում *haben, eigan*, իսկ անանցողականները՝ *sein*, հազվադեպ, հատկապես տևական անանցողականները՝ *haben* օժանդակ բայերի հետ:

Դեռևս հին վերին գերմաներենում այն նույնպես ունի և՛ որոշչային, և՛ ստորոգելիական գործածություն: Երկու դեպքում էլ այն հոլովվում է: Որոշչի գործածությունը ակնհայտ է դառնում անցողա-

⁴³⁹ Schmalstieg W. R., 1988, նշվ. աշխ., էջ 36-37:

⁴⁴⁰ Schmalstieg W. R., 1988, նշվ. աշխ., էջ 36:

⁴⁴¹ Жирмунский В. М., История немецкого языка, М., 1956, с. 269.

⁴⁴² Жирмунский В. М., նշվ. աշխ., էջ 268:

կան բայերի մոտ՝ *haben*, *eigan*-ով կառույցների դեպքում, ստորոգելիական գործածությունը՝ անանցողական բայերի մոտ՝ *sein*-ով կառույցների դեպքում:

Այսպես՝ *haben*-ը և *eigan*-ը «ունենալ, տիրել» հանդես են գալիս բոլոր անցողական բայերի հետ և անկատար (տևական) իմաստ ունեցող անանցողական բայերի հետ, *sein*-ը՝ անանցողական կատարյալի իմաստ ունեցող բայերի հետ՝

հ.վ.գ. *phîgboum habêta sum giflanzôtan (Տաղիան): «Ոմն մեկը թզենի էր տնկել»:*

Այս նախադասության մեջ *phîgboum*-ը նախապես ունենալ բայի ուղիղ խնդիր չէ: *giflanzôtan*-ը *flanzôn «տնկել»* բայի անցյալի բայածականն է, որը հանդես է գալիս որպես որոշիչ և ցույց է տալիս վիճակ⁴⁴³:

Արդեն հվգ.-ում *haben/sein* լիիմաստ բայերը սկսում են վերածվել օժանդակ բայերի, հոլովված բայածականը կորցնում է հոլովական ցուցիչն ու իր առնչությունը խնդրի հետ:

Ընդ որում՝ նախապես քերականացվում է անցողական բայերի պերֆեկտը (*thaz eigut ir gehorit*), որից հետո այն տարածվում է անանցողականների վրա⁴⁴⁴:

Ինչ վերաբերում է *haben*-ով շրջասության ծագմանը, ապա այն նախորդել է *sein*-ով շրջասությանը և համապատասխանում է ժողովրդալատինական-ռոմանական համապատասխան կառույցին⁴⁴⁵:

Sein-ով կապակցությունների դեպքում բայածականը հանդես է գալիս որպես ստորոգելի: *Er ist gefallen*-ը *նախկինում նշանակել է «Նա ընկած է»*. Այդ է պատճառը, որ բայածականը նախապես հոլովվել է որպես ածական և համաձայնեցվել ենթակայի հետ⁴⁴⁶:

tho argangana warun ahtu taga

Da vergangen(e) waren acht Tage «սիս անցած էին այդ ութ օրը»⁴⁴⁷:

Հին գերմաներենում անցողական բայերի անցյալի բայածականում գոյակցում էին երկու քերականական իմաստ՝ կատարյալ կեր-

⁴⁴³ Dal Ing., Kurze deutsche Syntax, Tübingen, 1966. S. 121. Moskalskaja O. J., Deutsche Sprachgeschichte, M., 1977. S. 117.

⁴⁴⁴ Dal Ing., նշվ. աշխ., էջ 122:

⁴⁴⁵ Nazmann H., Kurze historische Syntax der deutschen Sprache, Starssburg, 1915, S.119.

⁴⁴⁶ Dal Ing., նշվ. աշխ., էջ 122. Moskalskaja O. J., նշվ. աշխ., էջ 118:

⁴⁴⁷ Dal Ing., նշվ. աշխ., էջ 122-122:

պի և կրավորական սեռի⁴⁴⁸, որոնց հիմքում էլ ընկած է վիճակի իմաստը:

Ունենալով վիճակի իմաստ՝ անցյալի բայածականը գերմաներենում ներունակ է արտահայտելու և՛ չեզոք, և՛ ներգործական, և՛ կրավորական իմաստ՝ կախված համապատասխան օժանդակ բայից:

Տևական բայերի հետ *gi*-ի գործածությունը արևմտագերմանական լեզուներում շատ շուտ է սկսվում, որն էլ հուշում է, որ *gi*-ով նախածանցը կորցրել է իր կերպային իմաստը:

Ժամանակի ընթացքում ձևավորվում է բայածականի այն իմաստը, որի համաձայն արտահայտվում է անցյալի գործողությունը, որը ներկայում ունի արդեն իր հետևանքը, ինչպես՝ էպիկական պոեզիայի հուշարձաններում: Ըստ Մասլովի՝ Partizip II-ի արտահայտած անցյալի իմաստը՝ առանց հարաբերության ներկայում նրա ունեցած արդյունքի հետ, ի հայտ է գալիս որպես ավելի ուշ առաջացած երևույթ, որ կարող է լատիներենի ազդեցություն լինել: Այստեղ միտում է զգացվում բայածականի բայականացման⁴⁴⁹:

Ռուսերենում ապաիմաստավորումն արդեն նրա զարգացման վաղ շրջաններում է տեղի ունեցել, քանի որ հին սլավոներենում և հին ռուսերենում պերֆեկտային կառույցն արդեն գործածվում է հանգույցով, չկա անցողականի և անանցողականի հակադրությունը: Օր.՝

(на)писал-ѡ(-а, -о) есмь

(на)писал-ѡ(-а, -о) еси

*(на)писал-ѡ(-а, -о) естъ*⁴⁵⁰.

Կարծում ենք, որ հին սլավոներենում, ինչպես նաև հին ռուսերենում անցողական և անանցողական բայերի հակադրությունն առկա չէ այն պատճառով, որ հին սլավոներենն ավանդվել է միայն սկսած իններորդ դարից և պերֆեկտային ձևի զարգացումն այլևս ակնհայտ չէ: Սրանով էլ պայմանավորված են հանգույցով ձևերի նախնական վկայությունները հին սլավոներենում, քանի որ առկա չէ անցողականի և անանցողականի հակադրությունը, չկա նաև սեռականով ենթակա:

⁴⁴⁸ **Серебренников Б. А.**, Вероятностные обоснования в компаративистике, М., 1974, с. 222.

⁴⁴⁹ **Маслов Ю. С.**, Из истории второго причастия германских языков, Язык и мышление, т. XI, М.-Л., 1948, с.198-207.

⁴⁵⁰ **К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаев**, Историческая грамматика русского языка, Москва, 1981, с. 305-306.

Բացի այդ՝ հին ռուսերենում լավ զարգացած են նաև պերֆեկտային, պլուսքվամպերֆեկտային հարացույցները: Հանգույցն արդեն խոնարհվում է բոլոր դեմքերով և թվերով: Այսինքն՝ վերոհիշյալ ժամանակաձևերը գրեթե համարժեք են ժամանակակից հայերենի վաղակատար ձևերին: Արդեն ժամանակակից ռուսերենում հանգույցը չի գործածվում, քանի որ բայածականն արտահայտում է թվի և սեռի քերականական կարգերը, իսկ դեմքի քերականական կարգը արտահայտվում է դերանվան միջոցով:

Ռուսերենում կա նաև *γ + սեռական հոլով + անցյալ* կրավորական բայածականի կառույցը, որը նույնպես արտահայտում է միևնույն իմաստը, այսինքն՝ վիճակային կառույցի գործող անձը հանդես է գալիս որպես գործողության արդյունքն ունեցող: *γ + սեռական հոլով* կառույցը Յու. Ստեպանովը համարում է սեռականին փոխարինող և համեմատում է լիտվաներենի համապատասխան կառույցի հետ⁴⁵¹: Ըստ Կուզնեցովի, այն կարող է գործածվել և՛ անցողական, և՛ անանցողական բայերի հետ⁴⁵²:

Ռոմանական լեզուներում պերֆեկտը վերլուծական է: Թե որքանով այն կապ ունի լատիներենի *habeo litteras scriptas* հետևանքային գործառնություն ունեցող ձևի հետ, կամ որքանով է հունարենի ազդեցության արդյունք, վիճելի է: Օժանդակ բայ + անցյալ բայածական կառույցը ռոմանական լեզուներում նույնպես նախկինում ունեցել է նաև հետևանքային գործառնություն:

Ռոմանական լեզուներում պերֆեկտը կազմվում է լատիներեն *habere* և *esse* օժանդակ բայերի ժառանգված ձևերով: Ռումիներենում, իսպաներենում, կատալոներենում միայն *habere*-ն է գործածվում: Պորտուգալերենում *habere*-ն փոխարինվել է *tenere*-ով: Մյուս ռոմանական լեզուներում անցողական բայերը խոնարհվում են *habere*-ով, իսկ անանցողական բայերը՝ կամ *habere*-ով կամ *esse*-ով: Իսպ. *he candato*, պորտ. *techno candato*, իտալ. *ho candato*, ռում. *am cintat*, ֆր. *j' ai charité*⁴⁵³:

⁴⁵¹ Հմմտ. **Красухин К. Г.**, Аспекты индоевропейской реконструкции: Акцентология. Морфология. Синтаксис. М., 2004, с. 366.

⁴⁵² **Кузнецов П.С.**, Историческая грамматика русского языка, /морфология/, М., 1953, с. 247.

⁴⁵³ **Holtus G. Metzeltin M. ; Schmitt, Chr.**, Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL), Band / Volume II, 1, Latein und Romanisch. Historisch-vergleichende Grammatik der romanischen Sprachen. Le latin et le roman. Grammaire historico-comparative des langues romanes, Tübingen, Niemeyer, 1996, S. 605.

Տարածում

Ինչպես վերը նշվեց, հայերենում ժամանակի ընթացքում վերանում են սեռական ենթակայով կառույցները: Այսպես՝ միջին հայերենում արդեն բացակայում է անցողական և անանցողական բայերի հակադրությունը, ինչպես նաև սեռական ենթակայով կառույցները⁴⁵⁴, թեև XIII դարի հիշատակարաններում սրանք դեռևս պահպանվել են՝ *սկիզբն արարել է նորա* «նա է սկսել»⁴⁵⁵:

Տարածումը, այսպիսով, տեղի է ունենում անցողական բայերի դեպքում **եմ** հանգույցի և ուղղական ենթակայի տարածմամբ արդեն միջին հայերենում, որն ուղեկցվում է սեռական ենթակայով կառույցի կորստով:

Հին հայերենին հատուկ բացարձակ դերբայական կառույցներին միջին հայերենում փոխարինում են *որ* շաղկապով և դիմավոր բայով երկրորդական նախադասությունները⁴⁵⁶: Առկա չէ նաև անցյալ դերբայի դիմավոր իմաստով կիրառությունը, ինչպես գրաբարում՝ *Սա ի մէջ սկայիցն քաջ և երևելի լեալ*⁴⁵⁷:

Հնդիրանական լեզուներում անցյալի բայածականը նույնպես որոշակիորոն տարածվում է: Այսպես՝ հին հնդկերենի իմպերֆեկտ, աորիստ, և պերֆեկտ անցյալ ժամանակաձևերի համակարգի անհետացումից հետո նրանց տեղը զբաղեցնում է -ta, -ita կամ -na-ով կրավորական բայածականը, որը ձեռք էր բերել դիմավոր բայի գործառնությունը⁴⁵⁸:

Եպիկական և դասական սանսկրիտում սեռական ենթակայով տոով բայածականը հին պարսկերենի նման սկսում է քերականանալ: Սակայն եթե հին պարսկերենում տիրապետում է այդ նոր ձևը, ապա սանսկրիտում սեռականով կառույցը իր պոսեսսիվ-պասիվ նշանակությամբ հստակ հակադրվում է գործիական հոլովով դրված ազենտով կրավորականին: Սա հետևանք է մասամբ այն բանի, որ գործիական հոլովը զգալիորեն տարածվել է, որի հետևանքով -ta-ով բայածականը ստորոգելիական գործառնություն ավելի արագ է ամ-

⁴⁵⁴ Անթույան Ս. Մ., Բայը և նրա խոնարհման համակարգը, Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Եր., 1972, հ. Ա, էջ 307:

⁴⁵⁵ Հովսեփյան Լ. Ս., ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Եր., 1997, էջ 85:

⁴⁵⁶ Կարստ Յ., Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Եր., 2002, էջ 372:

⁴⁵⁷ Անթույան Ս. Մ., նշվ. աշխ., էջ 307: Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 38:

⁴⁵⁸ Серебренников Б. А., նշվ. աշխ., էջ 196:

րապնդվել, քան հին պարսկերենում: Գործիական ձևերը աստիճանաբար ձեռք են բերել ակտիվ իմաստ: Հնարավոր է, որ դրա հետևանքով են պրակրիտներում առաջանում խառը՝ սեռականի հիմքի վրա առաջացած գործիականի ձևեր⁴⁵⁹:

Միջին հնդկերեն լեզուներում -ta-ով բայածականի առանց եհմ-հանգույցի գործածությունը դառնում է անցյալ ժամանակաձևի արտահայտման հիմնական և համընդհանուր ձևը⁴⁶⁰:

Պարսկերենում հակառակն է, քանի որ արդեն միջին պարսկերենում հանգույցով ձևերն ավելի են տարածվում:

Ինչ վերաբերում է գերմանական լեզուներին, ապա այստեղ տարածումը արտահայտվում է հատկապես haben, sein բայերի գործածության ավելացմամբ: Վերլուծական պերֆեկտը զուգահեռաբար զարգացել է նաև մյուս գերմանական լեզուներում: Այսպես՝ արևմտյան և հարավային գերմանների մոտ այն ի հայտ է եկել 8-րդ դարից սկսած: Բացի մաքուր գրական լեզվից այս կառույցը՝ որպես պերֆեկտային ձև, գործածվում է գերմաներենի հյուսիսային բարբառներում: Վերին գերմաներենում, այլ կերպ՝ հարավային գերմանական բարբառներում հաճախ գործածվում է նաև պատմողական ոճում, այսպիսով փոխարինելով արդեն անհետացած Präterit-ին, օր.՝ er habēt in thār gizaltan drōst managfaltan (Օտֆրիդ IV, 15, 55)⁴⁶¹: Ինչպես նկատում է Բեհագելը՝ պերֆեկտի շրջասությունը ի հայտ է եկել որպես անցյալ անկատարի (պրետերիտ) փոխարինող՝ ժամանակի ընթացքում տարածվելով բոլոր բայերի վրա և ընկալվելով որպես ակտիվ⁴⁶²:

Ըստ Կուրոդայի՝ haben-ով կառույցները հանդես են գալիս բացառապես պերֆեկտիվ անցողական բայերի դեպքում, անանցողական և տևական բայերի հետ նրանք հանդիպում են ավելի ուշ՝ Գոտֆրիդի, Ֆորտունատուսի, Գյոթեի և Լենցի երկերում: Sein-ով պերֆեկտիվ կառույցները սկզբից կազմվում են մուտատիվ (թռիչքային անցում ցույց տվող), բայց ժամանակի ընթացքում նաև այլ տիպի բայերի հետ⁴⁶³:

⁴⁵⁹ Юдакин А. П., նշվ. աշխ., էջ 66-67:

⁴⁶⁰ Серебренников Б. А., նշվ. աշխ., էջ 196:

⁴⁶¹ Naumann H., Kurze historische Syntax der deutschen Sprache, Starssburg, 1915, S. 119.

⁴⁶² Behaghel O., Deutsche Syntax, Band 2, S. 397.

⁴⁶³ Koruda, S., Die historische Entwicklung der Perfektkonstruktionen im Deutschen, Hamburg, 1999, S. 116-117.

Անանցողական բայերի դեպքում տարբերակվում են կատարյալ և անկատար բայերի կազմությունները: Եթե բոլոր կատարյալ անանցողականները իրենց պերֆեկտը կազմում են sein-ով, ապա անկատար անանցողականները (durativ), որոնց անցյալի բայածականը որպես ստորոգելի հանդես գալ չէր կարող, նախապես վերոհիշյալ երկու ձևերից ոչ մեկն էլ չէին կարող կազմել: Դրա փոխարեն գործածվել է անցյալ անկատարը (պրետերիտ)⁴⁶⁴: Ինչպես վերը նշվեց, անկատար անանցողականներն անգամ անցյալի բայածականի ձև չունեին: Հին հայերենում նույնպես կան ներկայի հիմքով արտահայտված անցյալ դերբայի այլ կազմություններ՝ *ե* հիմքով և *ան* սուկածանցով բայերը, ինչպես՝ *անցանել* - *անցեալ*, *գտանել* - *գտեալ*, *հատանել*-*հատեալ*: -Ան- ածանցը նախկինում ունեցել է վիճակի, կայական, տևական իմաստ և կազմում է հայերենում անկատարի հիմքը⁴⁶⁵: Ջահուկյանը, անդրադանալով ժամանակակից հայերենի *ան* և *են* մասնիկներին, նույնպես նշում է նրանց տևականությունը⁴⁶⁶:

Այս ամենը թույլ է տալիս մեզ եզրակացնել, որ հայերենում տևական բայերի բայածականները ևս նախապես չեն ունեցել վիճակի պերֆեկտիվ իմաստ:

Ավելի ուշ տևական բայերը աստիճանաբար նույնպես կազմում են աորիստով անցյալ դերբայ: Սրա մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ *ե*, *ի* հիմքերով բայերի բայածականները դեռևս հին հայերենում կազմվում են ինչպես աորիստի, այնպես էլ անկատարի հիմքերից՝ *գրեալ* - *գրեցեալ*, *բնակեալ* - *բնակեցեալ*⁴⁶⁷:

Արդեն հին վերին գերմաներենի ժամանակաշրջանի վերջից անկատար անանցողականները սկսում են գործածվել haben-ով: Ենթադրվում է, որ այն տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ խնդրի զեղչման հետ կապված չիղովված, այսպիսով արդեն ոչ որպես ստորոգելի հանդես եկող ձևերը հաղթել են⁴⁶⁸:

Շարժման բայերի հետ վաղ ժամանակներում հանդես է եկել haben կամ sein-ը, *քանի որ* այդ բայերը ունեն երկակի կերպ: Երբ շարժման բայը ցույց է տալիս տևական գործողություն, ապա իմաստը անկատար է և այն պահանջում է haben, իսկ շարժման տվյալ

⁴⁶⁴ Naumann Hans, նշվ. աշխ., էջ 120:

⁴⁶⁵ Klingenschmitt G., Das altarmenische Verbum, Wiesbaden, 1982, S. 121.

⁴⁶⁶ Ջահուկյան Գ. Բ., ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 252-253:

⁴⁶⁷ Հմմտ. Համբարձումյան Վ. Գ., Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 2004, էջ 120:

⁴⁶⁸ Naumann H., նշվ. աշխ., էջ 120:

պահի սկիզբ կամ ավարտը, կամ տարածական նպատակը արտահայտելու դեպքում, կառույցի նշանակությունը պերֆեկտիվ է և պահանջում է sein.

Er hat viel gewandert «Նա շատ է ճանապարհորդել»; er ist nach Prag gewandert «նա մեկնեց Պրահա»; wir haben stundenlang getanzt «մենք ժամերով պարում էինք»; sie sind aus dem Hause getanzt «նրանք պարելով դուրս եկան տնից»:

Արդեն վաղ նոր վերին գերմաներենում haben և sein-ի ընտրությունը էապես կախված է բայի կերպից, շարժման (mutativ) անանցողական բայերի դեպքում sein է, մյուս անանցողականների դեպքում, ինչպես օրինակ՝ հայցական, սեռական, տրական խնդիր պահանջող բայերի դեպքում՝ haben ⁴⁶⁹:

Որոշ շարժման բայեր էլ տարբեր տարածքային տարբերակներում տարբեր օժանդակ բայերով են գործածվում: liegen, sitzen, stehen բայերի հետ հարավային բարբառներում, երբեմն նաև կենտրոնական շրջաններում գերակշռում է sein-ը ⁴⁷⁰:

Ժամանակակից գերմաներենում sein-ի գործածությունը ընդլայնվել է, այն այժմ ամենուրեք գործածվում է, երբ բայն արտահայտում է տեղաշարժ:

Հին հայերենում նույնպես երբեմն շարժման բայերը հանդես են եկել սեռական ենթակայով, օր.՝

*Իսկ նորա յարուցեալ գնացեալ առ եպիսկոպոսն, ասէ ցնա...*⁴⁷¹

*Եւ ի դառնալ մանկանցն Պարսից, ընդ հուպ դարձեալ մերոցն զհետ նոցա... /մերոնք անմիջապես հասնում էին նրանց հետևից/*⁴⁷²

*որոյ երթեալ ի մայրաքաղաքն Դուին...*⁴⁷³

Նույնը կարելի է տեսնել նաև լիտվաներենում՝

*jǝ/սեռ. /eXta/ անցյալի բայածական/, նա եկեալ է*⁴⁷⁴:

⁴⁶⁹ Solms Hans-Joachim, Wegera Klaus-Peter, Frühneuhochdeutsche Grammatik, Tübingen, 1993, S. 386-387.

⁴⁷⁰ Solms Hans-Joachim, Wegera Klaus-Peter, նշվ. աշխ., էջ 387.

⁴⁷¹ Փաւստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց: Հայոց լեզվի պատմության քրեստոմատիա: Գրաբար և միջին հայերեն, Եր., 1987, էջ 317:

⁴⁷² Սովսէս Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 368:

⁴⁷³ Ղեւոնդ, Պատմութիւն, /8- դար/: Հայոց լեզվի պատմության քրեստոմատիա: Գրաբար և միջին հայերեն, Եր., 1987, էջ 383:

⁴⁷⁴ Шмалыцкий У. Р., рец. Сахокия М. М., Поссесивность, переходность и эргативность. Типологическое сопоставление древнеперсидских, древнеармянских и древнегрузинских конструкций, Тбилиси, 1985, 244с., ВЯ, 1989, 3, с.130.

Նույն երևույթը սակայն արդեն էրգատիվ հոլովով տեսնում ենք նաև արևմտյան վրացական բարբառներում՝
kacma /մարդը էրգատ./ movida /եկավ/⁴⁷⁵:

Տարածումը հին ռուսերենում տեղի է ունենում հակառակ ուղղությամբ, այն է՝ հանգույցի կորստի աստիճանաբար տարածումով:

Այսպես՝ արդեն հին ռուսերենի վաղ ավանդված հուշարձաններում կան նաև այդ կառույցի անհանգույց դրսևորումներ: Հանգույցի բացակայությունը բացատրվում է երկու միմյանց լրացնող գործոններով: Հանգույցի քերականական իմաստների ամբողջության մեջ իր ուրույն տեղն ունի նրա դեմքի և թվի նշումը: Իհարկե, թվի իմաստ է նշում նաև բայածականը: Ինչ վերաբերում է դեմքին, ապա այն արտահայտվում է նաև ենթակայով: Եթե առաջին և երկրորդ դեմքում դեմքի և թվի արտահայտումը կրկնակի է միայն էպիգոդիկ դեպքերում, ապա երրորդ դեմքում այն պարտադիր է. քանի որ այն ցույց է տալիս խոսքի կողմնակի առարկա, որը որպես կանոն պետք է նշվի, այդ պատճառով հանգույցի արտահայտած դեմքի իմաստը այլևս սպառված է:

Պետք է ենթադրել, որ հանգույցը XI-XIII դդ. հին ռուսերենի հեղինակների մոտ գործառնության առումով համարժեք է անձնական դերանվանը: Իսկական պերֆեկտի ձևերը առանց հանգույցի հանդիպում են դեռևս շատ վաղ ոչ գրական հուշարձաններում: Այսպես՝ ըստ Կուզնեցովի, երրորդ դեմքում հանգույցի կորուստը արդեն ի հայտ է գալիս 1068թ. աղբյուրներում, մասնավորապես՝ Տմուտարականյան քարի վրա⁴⁷⁶: Ավելի ուշ երրորդ դեմքի ձևերն առանց հանգույցի հանդիպում են նաև գրական-գեղարվեստական տեքստերում՝ *А братцю моему судъ пришель...* XII դարի գործնական տեքստերում արդեն առկա են նաև առաջին և երկրորդ դեմքում պերֆեկտի անհանգույց դրսևորումներ՝ *Ты не велель гостеви съгостемь торговати...*⁴⁷⁷:

Հնագույն ոչ գրական արձանագրություններում հանգույցի առկայությունը ոչ երրորդ դեմքում սովորաբար կապված է անձնական դերանվան բացակայության հետ: Հանգույցով է հանդես գալիս միայն այն դեպքում, երբ անձնական դերանունն է բացակայում: Իսկ եթե

⁴⁷⁵ Schmalstieg W. R., A lithuanian historical syntax, Ohio, 1988, p. 34-35.

⁴⁷⁶ Кузнецов П. С., Историческая грамматика русского языка, /морфология/, М., 1953, с. 245.

⁴⁷⁷ Հմմտ. Горшкова К. В., Хабургаев Г. А., նշվ. աշխ., էջ 311:

անձնական դերանունը առկա է, ապա անիմաստ է դառնում հանգույցի գոյությունը: Սակայն, որպես կանոն, առաջին և երկրորդ դեմքերը՝ որպես երկխոսության մասնակիցներ հաճախ չեն գործածվում դիմավոր բայական ձևեր արտահայտող ասույթներում: Նրանց փոխարեն հանդես է գալիս հանգույցով բայածականը:

Մյուս կողմից՝ *быти* հանգույցի ներկա ժամանակի ձևերը գործածվում են նաև գոյականի, ածականի, կամ բայածականի կողմից արտահայտված որևէ հատկանիշի վերաբերությունը խոսքի տվյալ պահին ցույց տալու համար: Ժամանակի ընթացքում արևելասլավոնական լեզուներում ներկա ժամանակ արտահայտող անվանական ստորոգյալի հանգուցավոր և անհանգույց ձևերից հաղթում է անհանգույցը՝ ցույց տալով տվյալ պահին վերաբերող գործողություն: Ինչպես վերը նշվեց, ամենից առաջ հանգույցի բացակայությունը նկատվում է երրորդ դեմքում, իսկ առաջին և երկրորդ դեմքերում հանգույցը շարունակում է պահպանվել՝ որպես դեմքի, բայց ոչ ժամանակի քերականական իմաստ արտահայտող:

Այսպիսով՝ իին ռուսերենի հնագույն գրական հուշարձաններից արդեն բնորոշ է առանց *есть* և *суть* հանգույցի կառույցը այն դեպքում, երբ նրանք ունեն կոնկրետ նշանակություն (գոյություն ունի ներկա պահին): Բնականաբար պերֆեկտային կառույցում, այսինքն այն դեպքում, երբ գործողության արդյունքը վերաբերում է խոսքի պահին, նրանք նույնպես առանց հանգույցի են գործածվում⁴⁷⁸:

Ուշագրավ է, որ հանգույցը ժամանակակից ռուսերենի ներկա ժամանակում նույնպես միտում ունի կորչելու⁴⁷⁹:

Պերֆեկտի գործառնության զուգադրումը XI-XIV դդ. իին ռուսերենի հնագույն հուշարձանների գրքային-գրական գործնական և կենցաղային լեզվով գրված տեքստերում թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ անցյալ ժամանակաձևերի բազմամղամ համակարգը իրենց արտահայտած ժամանակային իմաստների սուր տարբերությամբ, հանդես է գալիս որպես Հին Ռուսիայի գրքային-գրական լեզվի առանձնահատկություն, մինչդեռ կենդանի խոսքում նախկին պերֆեկտը արդեն ձեռք է բերել ընդհանուր ձևի գործառնությո անցյալ ժամանակի տարբեր նրբերանգները արտահայտելու համար: Այդ շրջանում հանգույցը պերֆեկտի կազմում արդեն կորցրել է ստորոգական կենտրոնի դերը՝ պահպանելով միայն դեմքի և թվի իմաստները, ո-

⁴⁷⁸ Հմմտ. **Горшкова К. В., Хабургаев Г. А.**, նշվ. աշխ., էջ 310-311.

⁴⁷⁹ **Кузнецов П. С.**, նշվ. աշխ., էջ 245:

րոնք որոշակի շարահյուսական համատեքստում այլևս սպառված են, որն էլ պայմաններ է ստեղծում հանգույցի լիակատար կորստի և նախկին պերֆեկտի՝ անցյալ ժամանակի շարահյուսական ձևի վերածվելու համար⁴⁸⁰:

Այսպիսով՝ հին պերֆեկտը ժամանակի ընթացքում վերածվել է ընդհանուր անցյալ ժամանակի՝ իր վրա վերցնելով նաև իմպերֆեկտի և աորիստի գործառնությունը: Թեև դրանով հանդերձ նա պահպանում է իր պերֆեկտային նշանակությունը⁴⁸¹: Ռուսերենում հանգույցը վերանում է ի հաշիվ այլ միջոցներով դեմքի, թվի, ժամանակի և եղանակի քերականական կարգերի արտահայտման: Ընդ որում՝ դեմքի իմաստն արտահայտվում է ենթակայով, իսկ թվի իմաստը բացի ենթակայից նշում է նաև բայածականը: Իսկ ինչ վերաբերում է ժամանակին, ապա այս ձևը քերականացվում է որպես անցյալ ժամանակի միակ արտահայտման միջոց: Մեր կարծիքով՝ հենց հանգույցի բացակայությունն է հանդիսանում նաև պլուսկվամպերֆեկտային ձևի անհետացման պատճառը՝ քերականական համանունությունից խուսափելու համար:

Ապակարգայնացումը բնորոշվում է նոր ժամանակաձևի զարգացմամբ, որը կազմվում է կամ դերբայի և հանգույցի միջոցով, կամ պարզապես դերբայի:

Կարծում ենք, որ ապակարգայնացման սաղմեր կային նաև հին հայերենում, հատկապես ստորոգյալի արժեքով հանդես գալու դեպքում (տե՛ս վերը), թեև արդեն միջին հայերենում անցյալ դերբայի դիմավոր իմաստով կիրառությունը անհետանում է⁴⁸²:

XIII դարի հիշատակարաններում անցյալ դերբայը կիրառվում է թե՛ վաղակատարի, թե՛ հարակատարի և թե՛ անկատարի իմաստով (հմմտ. *յորժամ էի դեգերել* «երբ դեգերում էի»), կարող է անցյալ կատարյալ արտահայտել և առանց օժանդակ բայի, ինչպես՝ ... *և ժողովեալ անթիւ բազմութիւնս, զնացեալ յաշխարհն Հրեաստան և առել բացում քաղաքաց և խաղաղութեամբ դարձեալ յարևելս: «հավաքեց անթիվ բազմություն, զնաց Հրեաստան աշխարհը, առավ բազմաթիվ քաղաքներ և խաղաղությամբ դարձավ արևելք»*⁴⁸³:

⁴⁸⁰ Горшкова К. В., Хабургаев Г. А., նշվ. աշխ., էջ 312-313.

⁴⁸¹ Кузнецов П. С., նշվ. աշխ., էջ 245-246.

⁴⁸² Անթոյան Ս. Մ., նշվ. աշխ., էջ 307:

⁴⁸³ Հովսեփյան Լ. Ս., նշվ. աշխ., էջ 84-85:

Գերմաներենում նույնպես Partizip II-ը ունի համանման իմաստներ՝

1. դիմավոր բայի գործողությանը նախորդող վիճակ
2. գործողություն, որը նախորդում է դիմավոր բայի արտահայտած ժամանակին, սակայն ոչ այդ գործողության շարունակությունը ներկայում
3. գործողություն, որը դիմավոր բայի արտահայտած ժամանակին համընթաց է⁴⁸⁴:

Եալ>ել պատմական հնչյունափոխությունը ձևական փոփոխություն լինելուց բացի մեծ չափով նպաստել է դերբայի վերաիմաստավորմանը որպես վաղակատար՝ բայի խոնարհման համակարգի վերակազմավորման ընթացքում:

Անցյալ դերբայի անկախ կիրառությունը որոշչային և պարագայական արժեքով աստիճանաբար մարել է: Այն չի պահպանվել ոչ գրական աշխարհաբարում, ոչ էլ բարբառներում: Միջին հայերենի համար Անթոսյանը նշում է միայն մեկ բառ՝ տառապել մարդ, սակայն սա ածականացված, նույնիսկ գոյականացված կիրառություն է՝ «հիվանդ» նշանակությամբ⁴⁸⁵:

15-17-րդ դարերի համար Անթոսյանը բերում է Հովհ. Թլկուրանցու օրինակը՝

«Ես եմ ափ մի հողէ, դուն հրեղէն ես»

*Քանի զիմ այրեցել սիրտս արյունես»*⁴⁸⁶:

Միջին հայերենում և ավելի որոշակիորեն աշխարհաբարում վաղակատար դերբայը հանդես է գալիս միայն դիմավոր ձևերի կազմում՝ որպես կախյալ դերբայ:

Որոշչի գործառնություն կարող են հանդես գալ միայն հին հայերենի անցյալ դերբայները, որոնք լիովին մուտք են գործել ածականների շարք և ունեն սահմանափակ կիրառություն՝ *Մեռյալ ծով, հալվել-յալ արժեք*:

Ի տարբերություն հայերենի՝ անցյալի բայածականը գերմաներենում լիովին պահպանում է որոշչի գործառնությամբ՝ der geschriebene Brief «գրված նամակը»: Այսինքն՝ այս դեպքում ապակարգայնացումը լիովին չի կատարվել:

⁴⁸⁴ Behaghel O., Deutsche Syntax, Band 2, 401.

⁴⁸⁵ Հովսեփյան Լ. Ս., նշվ. աշխ., էջ 81:

⁴⁸⁶ Թլկուրանցի Հովհ., Տաղեր, Երևան, 1960, էջ 151:

Ուշագրավ է, որ հին հայերենում անցյալ դերբայի հետ հանդես են գալիս նաև *կամ* և *լինիմ* հանգույցները և հիմնականում արտահայտում կրավորականության իմաստ:

*...յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն և յեկեղեցւոյն մեծաբեալ լինէր*⁴⁸⁷:

*Ընկեցեալ կայր այսուհետև ոսկի և ոչ ոք առնոյր*⁴⁸⁸:

Միջին և նոր հայերենում անցյալ դերբայով կազմված ձևերը իրենց տրամաբանական զարգացումն են ապրել վաղակատար ներկա և անցյալ ժամանակաձևերի տեսքով:

Բացի *եմ* օժանդակ բայի հետ վաղակատար ժամանակներ կազմելուց, վաղակատար դերբայը *լինիմ* և *կամ* բայերի հետ կազմում է երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ⁴⁸⁹: *Լինիմ* բայի հետ հարադրվելիս այն արտահայտում է հարակատարի իմաստ: Օր.՝ *Եւ թէ որդիքն մեռել լինին (մեռած լինեն) թագաւորին*⁴⁹⁰:

Հետագայում իհարկե այս կառույցը հարակատարի իմաստով իր տեղը զիջում է *հարակատար* + *լինիմ* նոր կառույցներին⁴⁹¹: Միջին հայերենում վաղակատարը հազվադեպ կիրառվում է որպես ածական-որոշիչ⁴⁹²: Օր.՝

*Վասն որ տառապել մարդոյ ուժ անէ*⁴⁹³:

Սրանց զուգահեռ միջին հայերենին հատուկ են նաև *-ած* վերջածանցով հարակատար դերբայը և նրանով կազմված բաղադրյալ ժամանակաձևերը⁴⁹⁴: Ուշագրավն այն է, որ այս դերբայով կազմված բաղադրյալ ժամանակները կրավորական սեռի են, այսինքն՝ դերբայն ինքնին կրավորական է: Օր.՝

⁴⁸⁷ **Կորիւն**, Վարք Մաշտոցի (հատվածներ): Հայոց լեզվի պատմության քննատմատիւ: Գրաբար և միջին հայերեն, Եր., 1987, էջ 54:

⁴⁸⁸ **Եղիշէ**, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Եր., 1957, էջ 134:

⁴⁸⁹ **Անթույան Ս. Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 309:

⁴⁹⁰ **Սմբատ Գունդստապլ**, Դատաստանագիրք, Էջմիածին, 1918, էջ 16: Հմմտ. Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, Եր., 1975, էջ 226:

⁴⁹¹ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, Եր., 1975, էջ 232:

⁴⁹² **Ս. Մ. Անթույան**, նշվ. աշխ., էջ 309-310:

⁴⁹³ **Սմբատ Գունդստապլ**, նշվ. աշխ., էջ 13: Հմմտ. **Ս. Մ. Անթույան**, նշվ. աշխ., էջ 309-310:

⁴⁹⁴ **Կարստ Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 345:

*Եկեղեցին բարձր էր և լայն
Անսիւն շինած էր (= շինված էր)՝ անգերան⁴⁹⁵:*

Գերմաներենում կրավորական ձևերը զարգացել են *sîn* և *werdan* բայերի ու անցյալի բայածականի հետ կազմած կառույցներից, որոնք ժամանակի ընթացքում ձեռք են բերում նաև որոշակի իմաստային տարբերություն՝ արտահայտելով գործողության և վիճակի կրավորական⁴⁹⁶:

Անգլերենում ևս կրավորական ձևերը զարգանում են *to be* + անցյալի բայածական կառույցից, որտեղ հստակորեն տեղի է ունենում *to be* և *to have* բայերի բաշխման սահմանազատում՝ *to have*-ը ստանձնում է պերֆեկտի կազմման գործառույթը նաև անանցողական բայերի համար, *to be*-ն՝ կրավորականի⁴⁹⁷: Հայտնի է, որ դեռևս հին անգլերենում պերֆեկտի կազմության միջոց էին հանդիսանում երկու օժանդակ բայերը, ընդ որում *to have*-ը անցողական և շարժում ու վիճակ ցույց չտվող անանցողական բայերի դեպքում, իսկ *to be*-ն՝ անանցողական և շարժում ու վիճակ ցույց տվող բայերի դեպքում⁴⁹⁸:

Անցյալ դերբայով վերլուծական ձևեր եղել են նաև *ունիմ* բայով, սակայն տարածում չեն գտել: Դեռևս Ա. Այտընյանը Սմբատ Սպարապետի մոտ նկատելով անցյալ դերբայի՝ *ունիմ* բայի հետ գործառության դեպքեր՝ զուգահեռներ է տարել արևմտաեվրոպական լեզուների համապատասխան կառույցների հետ⁴⁹⁹: Կարստը սակայն այս ձևերը խորթ, ոչ արմատավորված է համարում հայերենի համար՝ դրանց սակավաթիվ լինելու պատճառով⁵⁰⁰:

⁴⁹⁵ Ներսէս Շնորհալի, Բանք Զափաւ, Վենետիկ, էջ 570: Հմմտ. Ս. Մ. Անթոյան, նշվ. աշխ., էջ 311:

⁴⁹⁶ Հմմտ. Moskalsjaja O. J., Deutsche Sprachgeschichte, M., 1977., S. 116.

⁴⁹⁷ Հմմտ. Lee Jeong-Hoon, The „have“ perfect in Old English: How closed was it to the Modern English perfect? Studies in the History of the English Language: A Millenial Perspective herausgegeben von Donka Minkova, Robert P. Stockwell, Donka Minkova, Berlin, 2002, p. 372.

⁴⁹⁸ Аракин В. Д. История английского языка. Учеб. пособие, 2-е изд., М, 2003, с. 158.

⁴⁹⁹ Կարստ Յ., նշվ. աշխ., էջ 341-345, Այտընյան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերենի լեզվի, Վիեննա, 1866, Բ, էջ 97:

⁵⁰⁰ Կարստ Յ., նշվ. աշխ., էջ 345:

Ժամանակակից հայերենում վաղակատարը պահպանում է իր միայն մեկ կիրառությունը՝ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ կազմելու, այն էլ միայն **եմ** հանգույցով:

Ապակարգայնացումը հին ռուսերենում նույնպես արդեն տեղի է ունեցել, քանի որ որոշչի գործառնությունը այն վաղուց արդեն կորցրել է:

Անգամ հին սլավոներենում պահպանված չէ արդեն բայածականի ածականական բնույթը, քանի որ այն լիովին մուտք է գործել բայական համակարգ: Դեռևս Մեյեն է նկատել, որ ընդհանուր հնդեվրոպական բայածականը թեև հանդես է եկել որպես որոշիչ և ստորոգյալի իմաստով ձևերը նորաբանություն են սլավոնական լեզուների համար, սակայն որոշ բարբառներում այն հանդես է եկել ստորոգյալի գործառնությամբ՝ չունենալով որոշչի իմաստ⁵⁰¹:

Նույն բանի մասին են վկայում նաև Կուզնեցովի տվյալները, որոնց համաձայն՝ I-ով բայածականը արդեն հին ռուսերենի վաղ արձանագրություններում չի հոլովվել և գործածվել է միայն վերլուծական բայական ձևերում⁵⁰²:

Ընդ որում՝ այն նախապես չի ունեցել բուն անցյալի իմաստ, քանի որ արտահայտել է և՛ անցյալին, և՛ ներկային վերաբերող գործողություն, ավելի ճիշտ՝ անցյալում կատարված գործողության արդյունքը ներկայում: Եվ միայն աորիստի և իմպերֆեկտի գործառնությունները ստանձնելուց հետո է վերածվում բուն անցյալ ժամանակի: XVI-XVII դարերի հուշարձաններում II-ով ձևերը հանդես են գալիս ներկայի իմաստով, հատկապես բնության երևույթներին վերաբերող տեքստերում⁵⁰³:

Եթե հին հայերենում այն դեռևս լիովին չի քերականցվել որպես ժամանակաձև, որով էլ կարելի է բացատրել հանգույցի բացակայությունը, և միայն միջին հայերենում է աստիճանաբար վերածվում ժամանակաձևի, ապա հին ռուսերենում պերֆեկտային ձևը արդեն ժամանակաձև է: Հին սլավոներենում պերֆեկտի իմաստը բավականին ակնհայտ է: Ավետարանի թարգմանության մեջ այն գործածվում է որպես գործողության ավարտին հաջորդած վիճակ: Իսկ սոսկ ավարտված գործողության իմաստի համար կիրառվում է աորիստ⁵⁰⁴:

⁵⁰¹ **Мейе А.**, Общеславянский язык, М., 1951, с. 211.

⁵⁰² **Кузнецов П. С.**, նշվ. աշխ., էջ . 248:

⁵⁰³ **Кузнецов П.С.**, Историческая грамматика русского языка (морфология), М., 1953, с. 245-246.

⁵⁰⁴ **Мейе А.**, նշվ. աշխ., էջ 212:

Ուշագրավ է, որ ժամանակակից պարսկերենի անցյալ ժամանակածևը նույնպես կազմվում է անցյալի բայածականով և «*լինել*» իմաստ արտահայտող օժանդակ բայով⁵⁰⁵:

Նույնը կարող ենք ասել նաև ժամանակակից լիտվաներենի համար, որտեղ պերֆեկտը նույնպես կազմվում է «*լինել*» իմաստ արտահայտող օժանդակ բայով և անցյալի բայածականով՝

Ąš esù sùpęs «ես ճոճվել եմ»⁵⁰⁶:

Սակայն այս դեպքում գործ ունենք անցյալի ներգործական բայածականի հետ, որը երրորդ դեմքում կարող է և բացակայել⁵⁰⁷:

Այուս հնդեվրոպական լեզուներում ևս առկա են վերլուծական պերֆեկտային ձևեր: Դեռևս լատիներենում կան *esse* օժանդակ բայով և *-tos* բայածականով կազմված կրավորական և ներգործական իմաստներով պերֆեկտի ձևեր՝ *secūtus sum* «հետևել եմ», *amatus sum* «ես սիրված եմ եղել», այսինքն՝ «ես սիրված եմ» և *recordatus sum* «ես մեկն եմ, որը հիշում է», ֆրանսերեն՝ *j' ai aimé, je suis aimé*; սերբ. *Dao sam*, «ես տվել եմ»⁵⁰⁸:

Հունարենում երբեմն պերֆեկտի միջին սեռի երրորդ դեմքի հոգնակին կազմվել է *-μενοι*-ով, օր.՝ *γεγραμενοι εισιν* կամ *ησαν*: Այն հատկապես գործածվում է ըղձական եղանակում: Նոր հունարենում պերֆեկտը կազմվում է *εχω*-ով՝ *εχω δεμενο* «ես կապել եմ»⁵⁰⁹:

Հին բուլղարերենում կենսունակ է դարձել *-lū*-ով բայածականը՝ *bylū* «եղած», *videlū* «տեսած լինել» *-vidēti* «տեսնել»; Ծագումը ըստ Հ. Հիրթի այնքան էլ պարզ չէ, թեև համեմատում է հնդեվրոպական *-lo* ածականների հետ՝ *h₂lq. tregil* «կրող»⁵¹⁰:

Ինչ վերաբերում է *էրոզհային*, ապա հայերենում այն արտահայտվում է *eal>el* հնչյունափոխությամբ: Այստեղ տեղի է ունենում ձևահնչութաբանական գործընթաց, որի դեպքում նախկին հնչութա-

⁵⁰⁵ **Серебренников Б. А.**, Вероятностные обоснования в компаративистике, М., 1974, с. 196

⁵⁰⁶ Հմմտ. Eintrag über das Litauische in der Enzyklopädie des europäischen Ostens/Universität Klagenfurt., S. 626, <http://www.uni-klu.ac.at/eeo/Litauisch.pdf>.

⁵⁰⁷ **Kümmel M. J.** Litauisch, S. 31. <http://www.indogermanistik.uni-freiburg.de/seminar/pers/kuemmel/umat/litauisch>

⁵⁰⁸ **Hirt H.**, նշվ. աշխ., էջ 88- 96:

⁵⁰⁹ **Hirt H.**, նշվ. աշխ., էջ . 95-96:

⁵¹⁰ **Hirt H.**, Indogermanische Grammatik, Teil IV, Doppelung und Zusammensetzung, Verbum, Heidelberg, 1928, S. 88- 89.

բանական գործընթացը վերածվում է ձևաբանական գործընթացի: eal>el հնչյունափոխությունը, որը տեղի է ունենում թեք հոլովաձևերում շեշտի տեղափոխության հետևանքով ծայնավորի սղմամբ, իր հերթին պայմանավորված է շեշտի՝ վերջին վանկի ծայնավորի վրա ընկնելու հանգամանքով: Ավելի ուշ այս հնչյունափոխությունը ձեռք է բերում ընդհանուր պատմական բնույթ և միջին հայերենում վերածվում վաղակատար դերբայի⁵¹¹, որը հաճախ համընկնում է անորոշ դերբայի ձևերի հետ: Հակադրությունը պահպանելու համար ինֆինիտիվը հաճախ կազմվում է *-եալ-ով*, օր.՝

*...ոչ կարենք գրով արկանեալ*⁵¹²:

Սակայն այս երևույթը տարածում չի գտնում և չի պահպանվում: Ե լծորդության բայերի անորոշ և վաղակատար դերբայների վերջավորությունների փոխատեղում չի կատարվում: Ինչպես նշում է Լ. Հովսեփյանը, անորոշ դերբայի *-եալ* վերջավորությունը պետք է գնահատել որպես գրաբարյան գերձգրտության արդյունք, երբ հիշատակարանների հեղինակները այն գործածում են խոսքին գրաբարյան ոճավորում տալու համար կամ իրենց կարծիքով ճիշտ գրաբար գրելու համար:

Համանման հարաբերություններ երկու դերբայների միջև առկա են նաև գերմանական լեզուներում: Այսպես՝ գերմաներենում երբեմն ինֆինիտիվը բարդ ժամանակաձևերի կազմության մեջ հանդես է եկել անցյալի բայածականի փոխարեն: Ըստ Ղալի՝ այն ծագել է lassen բայից, քանի որ մվգ-ում տարածված է աննախածանց անցյալի բայածականը նաև առանց ինֆինիտիվի: Այնուհետև այս ինֆինիտիվ կառույցը տարածվել է այլ բայերի վրա, սկզբից նրանց, որոնց անցյալի բայածականը նույնպես առանց նախածանցի է եղել և այսպիսով նմանվել ինֆինիտիվին՝ heißen, sehen, pflegen (մվգ. geflegen): Այսպիսով որոշ ուժեղ բայաձևերում ինֆինիտիվն ու անցյալի բայածականը հնչյունական տեսանկյունից համընկնում են ի հակադրություն աննախածանց դիմավոր ձևերի: Սա էլ բացատրում է տվյալ ձևերի գործածության տատանումներն ու ոչ որոշակիությունը kommen-ից հետո նաև ինֆինիտիվի փոխարեն անցյալի բայածականի գործածությունը⁵¹³:

⁵¹¹ Կարստ 3., մշվ. աշխ., էջ 372:

⁵¹² Հովսեփյան Լ. Ս., մշվ. աշխ., էջ 77:

⁵¹³ Dal Ing, Kurze deutsche Syntax, Tübingen, 1966, S. 113, 119.

Վերադառնալով հայերենին՝ նշենք, որ արդեն XII դարում վաղա-
կատար դերբայը գործածելի է՝ **-ել** և **-եր** վերջավորություններով:
Երկուսն էլ ծագում են անցյալ դերբայի **-եալ** վերջավորությունից՝
եա>ե հնչյունափոխության արդյունքում և **լ>ր** ձայնորդների հնչյու-
նափոխությամբ⁵¹⁴: Օր․

**Քար են բերեր սարերոյս,
փուշ են կրեր, ձորերոյս,
պատ են բոլորեր այգոյս**⁵¹⁵:

Գերմաներենում քայքայումը տեղի է ունենում բայածականի հո-
լովական վերջավորության կորստով արդեն նոր վերին գերմաներե-
նի պերֆեկտի և պլուսքվամպերֆեկտի կազմում՝ Ich habe ein Buch
gelesen. Ich hatte ein Buch gelesen.

Միջին ստորին գերմաներենում ge-ն լիովին սղվում է կամ վե-
րածվում է ձայնորդ [j]-ի: Այդ իսկ պատճառով այն լիովին բացակա-
յում է արդեն ժամանակակից գերմաներենի բարբառներում, օր․՝ *köft*
«գնած», *huhm* «օգնած»⁵¹⁶: Անգլերենում նույնպես տեղի է ունենում
ge-ի անկում, որը վերականգնվում է դեռևս հին սաքսոնների հա-
մար⁵¹⁷: Մյուս կողմից՝ անցյալի բայածականը միջին անգլերենում
վերջավորությունների տեղի ունեցած ընդհանուր սղման պատճա-
ռով կորցնում է սեռի, թվի և հոլովի համաձայնեցման ցուցիչները և
լիովին մուտք գործում բաղադրյալ բայի կազմ⁵¹⁸:

Նոր պարսկերենում նույնպես տեղի է ունենում էրոզիա, որը
դրսևորվել է -ta-ով բայածականի սեռային վերջավորության կորս-
տով⁵¹⁹: Ռուսերենում քայքայման փուլն արտահայտվում է հանգույ-
ցի անհետացմամբ:

Այսպիսով, եթե հայերենի անցյալ դերբայը անցել է քերականաց-
ման չորս փուլերն էլ, ապա նույնը չի կարելի ասել մյուս լեզուների
բայածականների մասին:

⁵¹⁴ Անթոնյան Ս. Մ., նշվ. աշխ., էջ 308:

⁵¹⁵ Գրիգորիս Աղթամարցի, 1963, էջ 254; Հայոց լեզվի պատմական քե-
րականություն, հ. 2, Եր., 1975, էջ 227:

⁵¹⁶ Жирмунский В. М., նշվ. աշխ., էջ 271:

⁵¹⁷ <http://titus.uni-frankfurt.de/didact/idg/germ/gotverb.htm>

⁵¹⁸ Аракин В. Д., История английского языка.. учеб. пособие, 2-е изд.,
М., 2003, с. 158.

⁵¹⁹ Юдакин А. П., Развитие структуры предложения в связи с
развитием структуры мысли, М., 1984, с. 64.

Լեհմանի աղյուսակի տեսանկյունից այն դիտարկելիս, կարող ենք ասել, որ կցումը այստեղ տեսանելի չէ:

Ինչ վերաբերում է այլ միավորների հետ հարաբերակցմանը (սկոպուս), ապա այն նվազում է, քանի որ անցյալ դերբայը հարաբերակցվում է միայն օժանդակ բայի հետ:

Հարացուցայնությունը, դրան հակառակ, աճում է, քանի որ երկբայ կառույցի բաղադրիչից այն վերածվում է ամբողջական հարացույց ունեցող ժամանակաձևի բաղադրիչի: Եթե հին հայերենում այն գերակշռում է երրորդ դեմքում, ապա հետագայում տարածվում է նաև առաջին և երկրորդ դեմքերի վրա: Անշուշտ հարացուցայնությունը մյուս կողմից էլ նվազում է, քանի որ անցյալ դերբայը դուրս է գալիս անվանական հարացույցից: Սակայն այստեղ կարևորվում է անցյալ դերբայի հարացուցայնությունը բայական համակարգում, քանի որ քերականացվում է հենց այնտեղ:

Ինչ վերաբերում է հարացուցային փոփոխականությանը, ապա այն արդեն սկսած միջին հայերենից նվազում է, քանի որ այն, ինչպես վերը նշվեց, հանդես է գալիս *եմ* օժանդակ բայի հետ և գրեթե չի գործածվում որպես որոշիչ:

Շարակարգային փոփոխականությունը նույնպես նվազում է, քանի որ անցյալ դերբայը հիմնականում հանդիպում է նախադաս դիրքում:

Յուրացումը ևս նվազում է, քանի որ այս դեպքում ունենք իմաստային ընդհանրացում, այլ կերպ՝ ավարտվածության իմաստը վերածվում է պերֆեկտային իմաստի, որը այնուամենայնիվ պահպանում է վիճակի նախկին իմաստը:

Այլ կերպ՝ Լեհմանի աղյուսակի համաձայն նույնպես՝ անցյալ դերբայի քերականացումը լիարժեք է կատարվել, քանի որ կապակցման չափանիշ հանդիսացող հարացուցայնությունն աճում է, իսկ փոփոխականության և կշռի չափանիշները՝ հարացուցային և շարակարգային փոփոխականությունը, յուրացումն ու հարաբերակցումը այլ միավորների հետ՝ նվազում:

Այսպիսով, հայերենի անցյալ դերբայի նախնական ավարտվածության իմաստը վերածվել է պերֆեկտային իմաստի: Նրա քերականացման ուղին կարելի է նկարագրել հետևյալ փուլերով՝

1. Ունեցել է ավարտվածության իմաստ և հանդես է եկել որպես որոշիչ, որից էլ բխում է նրա սեռային չեզոքությունը:

2. Նախնական անհանգույց գործածությունը ստորոգյալի դերում:

3. Անանցողական բայերի և կրավորականի դեպքում ուղղական հոլովով ենթակայի գործածություն:

4. Անցողական բայերի ենթական սեռական հոլովով է դրվում և վերաբերում է հայցականին, որը հանդես չի գալիս որպես ուղիղ խնդիր:

5. Հանգույցն ավելացել է անանցողական բայերի դեպքում՝ կրկնակի նշույթավորելով նրանց վիճակի իմաստը:

6. Հանգույցը գործածվել է նաև անցողական բայերի հետ, որի պատճառով էլ ազատ հայցականն աստիճանաբար վերածվել է ուղիղ խնդրի պաշտոնում հանդես եկող հայցականի:

7. Ստեղծվել են նոր ձևեր *կամ*, *լինիմ* և *ունիմ* հանգույցներով: Ընդ որում, եթե *կամ*-ը և *լինիմ*-ը հիմնականում հանդես են գալիս կրավորական իմաստի արտահայտման համար, ապա *ունիմ*-ը՝ ներգործականի: Ուշագրավն այն է, որ *ունիմ*-ով անցյալ դերբայի դեպքում ենթական դրվել է ուղղական հոլովով: Ի դեպ, այս կառույցը զրաբարում այնքան էլ տարածված և կենսունակ չէ⁵²⁰, որն էլ հուշում է նրա համեմատաբար ուշ առաջացումը:

8. Միջին հայերենում այն սկսում է ձեռք բերել արդեն վաղակատարի իմաստ, իսկ նոր հայերենում լիովին քերականացվում է՝ սահմանափակվելով միայն վաղակատար ներկայի և անցյալի բաղադրիչի գործառնությամբ:

4.3. Անորոշ դերբայի քերականացման ուղիները ընդհանուր տիպաբանության համատեքստում

Ինչպես հայտնի է, ինֆինիտիվը հնդեվրոպական լեզուներում ունեցել է առանձին զարգացում, և ընդհանուր նախածն նրա համար գոյություն չունի:

Դեռևս Բրուզմանն է նկատել, որ ինֆինիտիվի քերականացումը հնդեվրոպական լեզուներում տարբեր աստիճաններում է գտնվում: Ըստ նրա՝ ինֆինիտիվը արդեն պատրաստ էր, երբ նրա հոլովն այլևս հարացույցի անդամ և անվանական կառույցի համաբանություն չէր ընկալվում: Որոշ ինֆինիտիվներ այս փուլում էին դեռևս

⁵²⁰ Սաֆարյան Ս. Մ., Անցյալ դերբայով կազմված վերլուծական ժամանակները և նրանց պատմական զարգացումը հայերենում, ԲԵՀ, 2005, 1, էջ 159:

նախահնդեվրոպական շրջանում: Մասնակիորեն ի հայտ են գալիս նաև առանձին ժամանակաձևեր, որոնք կախված են այսպես կոչված արմատի կերպային իմաստից, որն էլ պայմանավորում է որոշակի ժամանակային հիմք: Սակայն առանձին լեզուները ժառանգել են ոչ միայն պատրաստի, այլև զարգացող ինֆինիտիվներ⁵²¹:

Ամենանախահնդեվրոպական վիճակում, ըստ Բրուգմանի, արիական լեզուն է, անուհետև՝ գերմանականն ու բալթոսլավոնականը: Ամենաուժեղն են հունարենի և իտալիկի ինֆինիտիվները, որոնք նաև ձևային առումով բայացվել են՝ ստանալով սեռային, ժամանակային և եղանակային տարբերակում⁵²²:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ինֆինիտիվը տարբեր հիմքերի է կցվում, կարելի է եզրակացնել, որ նրա գործածության շրջանակն ու դրանով պայմանավորված քերականացման ուղիները տարբեր են: Ընդհանուր առմամբ Բրուգմանը նշում է ինֆինիտիվի հետևյալ չորս գործածությունները՝

1. նպատակային-հետևանքային (որպես ասույթի լրացում, Բրուգման, Դելբրյուկ),
2. պայմանական (կոնյունկտիվ) – հրամայական,
3. ստորոգական,
4. օժանդակ բայերի հետ:

1. նպատակային-հետևանքային գործածություն

Ինֆինիտիվը արտահայտում է մտադրված կամ որպես հետևանք հանդես եկող գործողություն: Հիմնականում այս դեպքում գործածվում են տրականով դրված ինֆինիտիվները: Ինֆինիտիվի ենթական կարող է համընկնել խնդրառու բայի ենթականի, նրա՝ տրական կամ հայցական հոլովով դրված խնդրի հետ:

Հայցականը անորոշի հետ կառույցի հայցականը Բրուգմանը բխեցնում է նախնական անցողական բայի հայցականից՝ *Er sah ihn fliehen*. Ավելի ուշ այն գործածվում է նաև ուղիղ խնդրի չպահանջող բայերի հետ⁵²³:

⁵²¹ **Brugmann K.**, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Berlin – Leipzig, 1933, S. 351-352. **Brugmann K., Delbrück B.**, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Bd. 4, /Syntax von B. Delbrück/, Teil 2., Strassburg, 1897, S. 453..

⁵²² **Brugmann K.**, նշվ. աշխ., էջ 352:

⁵²³ **Brugmann K.**, նշվ. աշխ., էջ 603- 604:

2. պայմանական (կոնյունկտիվ) – հրամայական գործածություն

Ինֆինիտիվի կոնյունկտիվ-հրամայականի գործածությունն առկա է հնդիրանականում, հունարենում, լատիներենում և բալթոսլավոնականում: Հին հնդկերենում այն գործածվում է և՛ հրամայականի, և՛ պայմանականի իմաստով: Հունարենում՝ արդեն Հոմերոսի երկերում, նույնպես կան ինֆինիտիվի և՛ հրամայական, և՛ պայմանական գործածություններ, թեև հրամայականը գերազանցում է⁵²⁴:

Այս տիպին է պատկանում լատիներենի, բալթոսլավոնականի այսպես կոչված պատմական ինֆինիտիվը, այլ կերպ՝ կենդանի պատմվածքի ձևը: Պատմությունը սկսվում է պատմվածքին բնորոշ ժամանակաձևով, այնուհետև հրամայական ինֆինիտիվով կոչ է արվում գործող անձին, թե նա ինչ պետք է անի: Ըստ Ղեկրյուկի, պատմական ինֆինիտիվը ծագում է ինֆինիտիվի հրամայական գործածությունից⁵²⁵: Սովորաբար ենթական դրվում է երրորդ դեմքով: Ինֆինիտիվի այս պայմանական-հրամայականի գործածությունը զարգացել է ինֆինիտիվի նպատակային-հետևանքային գործածությունից, այլ կերպ տրականին հանգող իմաստից⁵²⁶:

Ռուսերենում կար նաև ինֆինիտիվի գործածություն անշաղկապ պայմանի երկրորդական նախադասություններում, որը ենթադրաբար բխեցվում է ինֆինիտիվի հրամայական գործածությունից⁵²⁷:

3. ստորոգական գործածություն

Բրուգմանը այս գործածությունը կապում է նախորդ գործածության հետ, սակայն այս դեպքում ինֆինիտիվի կրավորական իմաստի արտահայտումը և ենթակայի հետ նրա ստորոգապես կապը անհրաժեշտ է, օրինակ՝ *иметь страсть божий*: Այդպիսի ինֆինիտիվները հետագայում մասամբ վերածվում են հոլովվող ածականների: Ընդ որում՝ կամ պահպանվում է ինֆինիտիվի հոլովական ձևը ածականական ձևավորման մեջ, կամ ածականի հիմքում ընկած է հոլովված ինֆինիտիվի հիմքը⁵²⁸: Ինֆինիտիվի այսպիսի գործածություն կա հին հնդկերենում, բալթոսլավոներենում: Ինչ վե-

⁵²⁴ Brugmann K., Delbrück B., նշվ. աշխ., էջ 453-456:

⁵²⁵ Brugmann K., Delbrück B., նշվ. աշխ., էջ . 457:

⁵²⁶ Brugmann K., նշվ. աշխ., էջ 605: Brugmann K., Delbrück B., նշվ. աշխ., էջ 457-459:

⁵²⁷ Brugmann K., Delbrück B., նշվ. աշխ., էջ 474-475:

⁵²⁸ Brugmann K., նշվ. աշխ., էջ 605:

րաբերում է ենթակային, ապա այն կարող է դրվել տրականով, ինչպես ռուսերենում⁵²⁹:

Ուշագրավ է, որ վերոհիշյալ ինֆինիտիվները կցվում են աորիս-տի հիմքին, որից էլ կարելի է բխեցնել նրանց կրավորական իմաստը:

4. օժանդակ բայերի հետ գործածություն

Այս դեպքում ինֆինիտիվը հանդես է գալիս որպես դիմավոր բայի լրացում: Այսպիսի ինֆինիտիվները կարող են հեշտությամբ որպես դիմավոր բայի ենթակա կամ խնդիր ընկալվել⁵³⁰, քանի որ նրանք նշում են վերացական գործողություն⁵³¹: Հունարենում, լատիներենում և գերմանական լեզուներում այն հանգեցրել է ինֆինիտիվի լրիվ գոյականացմանը⁵³²:

Որպես սպասարկու բայեր կարող են գործածվել, օրինակ, եղանակավորիչ բայերը: Ինֆինիտիվը կորցնում է իր հոլովական բնույթը⁵³³: Որոշ սպասարկու բայերի հետ էլ գործածվում է միայն հայցականով դրված ինֆինիտիվը⁵³⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում ինֆինիտիվի գործածությունները չեն համընկնում: Սակայն որոշակի օրինաչափություն կարելի է գտնել նրա գործածության և զարգացման մեջ:

Այսպես՝ նախդրով կամ տրական հոլովով ինֆինիտիվը, ինչպես արդեն նշել ենք, ձեռք է բերում հանգման, անհրաժեշտության, նպատակի իմաստ, ինչպես օրինակ՝ գերմաներենում և հայերենում՝ *Das Buch ist zu lesen. Գիրքը կարդալու է:*

Ըստ Գիպերտի՝ ինֆինիտիվ կառույցները հնդեվրոպական լեզուներում անվանականից զարգացել են բայական ձևերի՝ անցնելով որոշակի փուլեր, ընդ որում շատ հաճախ նպատակի իմաստ *ունեցող կառույցները վերականգնվել են*⁵³⁵:

⁵²⁹ Brugmann K., նշվ. աշխ., էջ . 461- 462:

⁵³⁰ Brugmann K., նշվ. աշխ., էջ 606:

⁵³¹ Brugmann K., Delbrück B., նշվ. աշխ., էջ 469:

⁵³² Brugmann K., նշվ. աշխ., էջ 606:

⁵³³ Brugmann K., Delbrück B., նշվ. աշխ., էջ 468:

⁵³⁴ Brugmann K., Delbrück B., նշվ. աշխ., էջ 469-470:

⁵³⁵ Gippert J., *Zur Syntax der infinitivischen Bildungen in den indogermanischen Sprachen* ("The syntax of infinitival formations in the Indo-European languages"). (Europäische Hochschulschriften, 21/3), 360 pp.; Frankfurt a/M, Bern, Las Vegas: Lang 1978. *Doktor-Dissertation*, 1977, S. 269.

Հին հայերենին հատուկ էին նպատակային-հետևանքային և օժանդակ բայերի հետ գործածությունները: Հիմք ընդունելով քանիցս հիշատակած ինֆինիտիվի քերականացման Մ. Հասպելմաթի առաջարկած տեսությունը, որի համաձայն ինֆինիտիվի ծագումն ու քերականացումը բխում է նպատակի իմաստից, սա էլ իր հերթին՝ նպաստական, պատճառական և մոտեցման իմաստներից⁵³⁶, հայերենում նույնպես կարող ենք նկատել անորոշ դերբայի համանման զարգացման հետքերը, քանի որ անորոշը նույնպես գործածվել է նպատակի, ուղղության, նպաստական և այլ իմաստներով:

Այսպես, հին հայերենի անորոշ դերբայը հանդես է եկել՝

1. *ի* նախդրի հետ՝ դրվելով հայցական հոլովով և ցույց տալով նպատակ.

Պատրաստ ենք ի սպանանել և ի մեռանել⁵³⁷:

2. ժամանակ, օրինակ.

Եւ ի տալ Ջրուանայ զբարսմունսն ցորմիզդ և օրինել զնա...⁵³⁸:

Ընդ որում՝ ժամանակի պարագայի իմաստով կարող է հանդես գալ նաև **ընդ** նախդրի, **եղեւ** ու **եղեւ ի** կառույցների միջոցով: Հիշյալ կառույցները գերիշխում են հատկապես նոր կտակարանում՝ Մարկոսի և Ղուկասի ավետարաններում (հմմտ. վերը էջ 125):

Եւ ընդ լինել բարբառոյն՝ գտաւ Յիսուս միայն: Եւ ինքեանք լռեցին. եւ ոչ ումեք պատմեցին յաւուրսն յայնոսիկ, եւ ոչինչ յորոց տեսինն [Ղուկաս, Թ-36]:

Եւ **եղեւ ի քահանայանալն** նորա ըստ կարգի աւուրցն հասանելոյ առաջի Աստուծոյ [Ղուկաս, Ա-8]:

Եւ **եղեւ** նմա ի շաբաթու **անցանել** ընդ արտորայս. եւ աշակերտքն ի զնալն իւրեանց սկսան հասկս կորզել եւ ուտել [Մարկոս, Բ-23]:

3. Առանց *ի* նախդրի, նպատակի պարագայի դերում: Ընդ որում ավելի ուշ գրավոր վկայություններում, օրինակ՝ արդեն 7-րդ դարի հեղինակ Սեբեոսի պատմության մեջ անորոշ դերբայի գործածությունը նպատակի պարագայի դերում հիմնականում առանց նախդրի է, օրինակ՝

⁵³⁶ **Haspelmath M.**, From purposive to infinitive – a universal path of grammaticization." *Folia Linguistica Historica* 10.1-2: 1989, p. 287-310.

⁵³⁷ **Եղիշէ**, նշվ. աշխ., էջ 73:

⁵³⁸ **Եզնիկ Կողբացի**, նշվ. աշխ., 1914, էջ 80:

Արդ՝ մինչդեռ առնէր նա համար հանդիսի ի մէջ զօրաց իւրոց, տեսանել զթիւ կենադանեացն և մեռելոց...⁵³⁹

4. Այնպիսի կառույցներում, ինչպիսիք են՝ անորոշը հայցական, տրական և սեռական հոլովներով ենթակայի հետ: Օրինակ՝
...կարծեցեալ **զդիսն հասանել** նմա յաւգնականութիւն⁵⁴⁰ (անորոշը հայցականի հետ):

...այլ **նմա պարտ էր հարկանել** զայն սպասաւորութիւնն⁵⁴¹ (անորոշը տրականի հետ):

5. Տարբեր հոլովաձևերով նախդրավոր և աննախդիր կառույցներում: Օրինակ՝

Այլ **վասն համառօտելոյ զճառս՝ բաւական լիցի** ասացեալս վասն նորա⁵⁴² (սեռական հոլով),

...համարձակ **պատուելով Շամիրամայ զախտն՝ առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ...**⁵⁴³ (գործիական հոլովով):

Եթե փորձենք անորոշի քերականացումը դիտարկել համաձայն վերը նշված չորս փուլերի և Ք.Լեհմանի աղյուսակի, ապա կարող ենք նշել հետևյալը.

Ապախնաստավորումը բնորոշվում է ուղղության, նպատակի, ժամանակի իմաստի մասնակի կորստով:

Հին հայերենի տեքստերի քննությունը ցույց է տալիս, որ առավել հաճախ անորոշ դերբայը գործածվում է նպատակի և ժամանակի պարագայի դերում, ինչպես նաև միադիմի բայերի հետ: Ընդ որում, եթե նպատակի իմաստի համար **ի** նախդրով դրսևորումների թիվը քիչ է, ապա ժամանակի պարագայի իմաստի արտահայտման համար՝ բավականին շատ: Մեր կարծիքով՝ սրա պատճառը քերականական համանունությունից խուսափելն է, այսինքն՝ այստեղ ունենք տարածականից ժամանակայինին անցած միտումը: Սա պայմանավորված է նաև **ի** նախդրի իմաստային զարգացմամբ:

Ի նախդրի նախնական իմաստն, ըստ Գ. Ջահուկյանի, առկայության, տեղի կամ ներգոյականի իմաստն է, որի հետ էլ կապված են ուղղության և անջատման տեղի իմաստները: Ընդ որում՝ ուղղության իմաստից էլ առաջացել է նպատակի պարագայի արտահայ-

⁵³⁹ Արքահայնյան Ա. Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1964, էջ 364:

⁵⁴⁰ Եղիշէ, նշվ. աշխ., էջ 83:

⁵⁴¹ Եզնիկ Կողբացի, նշվ. աշխ., Թիֆլիս, 1914, էջ 127:

⁵⁴² Մովսէս Խորենացի, նշվ. աշխ., Եր., 1981 (I, Բ), էջ 10:

⁵⁴³ Մովսէս Խորենացի, նշվ. աշխ., Եր., 1981 (I, ԺԵ), էջ 60:

տությունը: Այնուհետև տեղային իմաստն անցնել է ժամանակային իմաստին և նշանակել այն ժամանակը, որի մեջ կատարվել է գործողությունը⁵⁴⁴:

Ուշագրավ է, որ նպատակի իմաստը երկրորդաբար արտահայտվում է նաև *առ + ի* նախդրի միջոցով, որը մեկ անգամ ևս վկայում է այն մասին, որ *ի + անորոշ* դերբայ կառույցն աստիճանաբար դադարում է նպատակի իմաստ արտահայտելուց, և անհրաժեշտություն է առաջանում այդ իմաստը արտահայտելու նոր միջոցներով: Օրինակ՝

*Վասն որոյ ոչ միայն գովել արժան է զքեզ, այլ և ի վերայ քո աղօթել՝ առ ի լինել քեզ միշտ այդպիսի*⁵⁴⁵:

Անորոշի հայցական և տրական հոլովներով ենթական, ինչպես և Կ. Բրուզմանն է ենթադրում (տես վերը, էջ 180), պայմանավորված է հիմնական բայի արժույթով: Ցավոք հին հայերենում չեն պահպանվել անորոշը հայցականի հետ կառույցի քերականացման նախորդ փուլերը, որոնք դրսևորվում են այս կառույցի հետ այնպիսի բայերի գործածությամբ, ինչպիսիք են՝ *տեսնել, լսել*, որտեղ կարելի է տեսնել անորոշի նախնական տեղային իմաստի արտահայտումը: Կամ էլ, թերևս անհիմն չէ այն տեսակետը, որի համաձայն, հայցականն անորոշի հետ կառույցները հայերենում հունարենի ազդեցության արդյունք են⁵⁴⁶: Նշենք, որ անորոշը հայցականի հետ կառույցը հին հայերենում հանդես է գալիս *կամիմ, համարիմ, ասեմ և միադիմի բայերի* հետ⁵⁴⁷:

Ընդհանուր առմամբ միջին հայերենում անորոշի գործառնությունը որոշակիորեն նեղանում են: Եվ քանի որ միջին հայերենում առկա է ավելի խոսակցական, կոնկրետ ոճ, ապա գրաբարի անորոշով բացարձակ կառույցները աստիճանաբար վերափոխվում են երկրորդական նախադասության: Սա վերաբերում է նաև ժամանակի, տեղի ու նպատակի պարագայական իմաստներին: Ինֆինիտիվն իր հերթին ավելի է քերականացվում՝ ձեռք բերելով գործողության անվանման վերացական իմաստ: Այսպես՝ երկրորդական նախադասությունների են վերածվում միջին հայերենում՝

⁵⁴⁴ **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Եր., 2003, էջ 133:

⁵⁴⁵ **Մովսես Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1981 (I, Ա), էջ 6:

⁵⁴⁶ Հմմտ. **Մկրտչյան Է. Ս.**, Հայցական հոլովով ենթական գրաբարում, ԼՀԳ, 1967, 6, էջ 49:

⁵⁴⁷ **Մկրտչյան Է. Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 51:

1. պարտ է, պիտոյ է, պատեհ է, արժան է + անորոշ դերբայ տրականով ենթակայի հետ գրաբարյան կառույցը, հատկապես՝ միադիմի բայ + անորոշ դերբայ + տրականով ենթակա երկկազմ նախադասություններում, որտեղ միադիմի բայը հանդես է եկել անկայի շարահյուսական գործառությամբ՝ որպես ինքնուրույն ստորոգյալ⁵⁴⁸։

Եւ պատեհ է, որ յիդ հայրենի երկրէն գէդ եղբար մի կէս բաժին տան իր աժեօք ընդ պռոյզն⁵⁴⁹։

Բայց գզողն արժան է, որ ամէն երկրկալ խրատել կարէ...⁵⁵⁰։

2. Կամքի և ցանկության՝ ուզենալ, կամիլ, թողուլ, հրամայել, թոյլ տալ և իմացական բայերի հետ անորոշ դերբայ գրաբարյան կառույցը⁵⁵¹։

Օր․՝

Կու հրամայէ արէնքս, որ բնաւ վարդապետ վարծ չառնու վասն գրոց կարդալոյ կամ այլ գիտութեան եկեղեցոյ ուսմանց...⁵⁵²

Գիտացիր, որ լեզուին բնութիւնն տաք և չոր է⁵⁵³։

3. Ասացական բայերի հետ անորոշ դերբայ գրաբարյան կառույցը՝ թէ շաղկապով երկրորդական նախադասության⁵⁵⁴։

Մատային ասէ, թէ ծմեռն լինի կամ օդն ցուրտ...⁵⁵⁵

Փաստորեն այն կառույցներում, որտեղ ինֆինիտիվի և դիմավոր բայի ենթակաները տարբեր են և նախկինում արտահայտվել են բացարձակ կառույցների միջոցով, ինֆինիտիվը վերածվում է դիմավոր բայի։ Ինչպես նկատում է Պ. Վարդապետյանը, միջին հայերենին բնորոշը, կանոնականը սեռական-տրականով ենթակա չգործածելն է⁵⁵⁶։

⁵⁴⁸ Վարդապետյան Պ. Կ., Շարահյուսություն, Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Եր., 1975, հ. Բ, էջ 138, 193։

⁵⁴⁹ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, Հայոց լեզվի պատմության քրեստոմատիա։ Գրաբար և միջին հայերեն, Եր., 1987, էջ 268։

⁵⁵⁰ Սմբատ Սպարապետ, նշվ. աշխ., էջ 269։

⁵⁵¹ Վարդապետյան Պ. Կ., նշվ. աշխ., էջ 209։

⁵⁵² Սմբատ Սպարապետ, նշվ. աշխ., էջ 76։

⁵⁵³ Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Օգուտ բժշկութեան, Եր., 1940, էջ 34։ Վարդապետյան Պ. Կ., նշվ. աշխ., էջ 209։

⁵⁵⁴ Վարդապետյան Պ. Կ., նշվ. աշխ., էջ 210։

⁵⁵⁵ Մխիթար Հերացի, Ջերմանց Մխիթարութիւն, Հայոց լեզվի պատմության քրեստոմատիա։ Գրաբար և միջին հայերեն, Երևան, 1987, էջ 244։

⁵⁵⁶ Վարդապետյան Պ. Կ., նշվ. աշխ., էջ 158։

Սա նույնպես ունի ընդհանուր տիպաբանական արժեք, քանի որ համանման զարգացում տեսնում ենք նաև այն լեզուներում, որոնք ունեն բալկանյան ինֆինիտիվ, դիմավոր ինֆինիտիվ կամ **AcI, DeI, NeI** կառույցներ (հմտ. վերը՝ էջ 55-71):

4. Մյուս կողմից անորոշի նախդրով գործածությունները նույնպես աստիճանաբար վերանում են, իրենց տեղը դարձյալ զիջելով երկրորդական նախադասություններին, թեև ժամանակային առումով միջին հայերենի հետ համընկնող ժամանակաշրջանում դեռևս պահպանվում են նպատակ արտահայտող ինֆինիտիվով կառույցները, օրինակ՝

*Երանի թէ յաջողեալ էին ինձ ճանապարհք իմ, ի պահել ինձ գայատուիրանս քո*⁵⁵⁷:

Ի դեպ հին հայերենում նույնպես առկա է աննախդիր ինֆինիտիվի գործածություն նպատակի իմաստ արտահայտելու համար: Ընդ որում դրանք ի հայտ են գալիս ավելի ուշ գրավոր վկայություններում, օրինակ՝ արդեն 7-րդ դարի հեղինակ Սեբեոսի պատմության մեջ, օրինակ՝

*Արդ՝ մինչդեռ առնէր նա համար հանդիսի ի մէջ զօրաց իւրոց, տեսանել զթիւ կենադանեացն և մեռելոց...*⁵⁵⁸

Ի + անորոշ դերբայ հին հայերեն կառույցը ժամանակի երկրորդական նախադասության նշանակությամբ նույնպես միջին հայերենում չի պահպանվել: Այն փոխարինվել է շաղկապով երկրորդական նախադասությամբ:

5. Շաղկապով երկրորդական նախադասությունը մասամբ փոխարինում է նաև դիմավոր բայից կախման մեջ գտնվող անորոշ դերբային: *Պիտի + անորոշ դերբայ* կառույցը փոխարինվում է երկրորդական նախադասությամբ՝ **որ** շաղկապով կամ առանց դրա, օր.՝ *պիտի որ առնու, պիտի լինի* և այլն⁵⁵⁹:

6. Զուգահեռաբար ի հայտ է գալիս նոր դերբայ անորոշ դերբայից՝ ժխտական դերբայը, որն ունի 4 կազմություն՝

1. ժխտական օժանդակ բայ + **ի** նախդիր + անորոշ դերբայ /լ-ով/,
2. ժխտական օժանդակ բայ + **ի** նախդիր + անորոշ դերբայ /ր-ով/,

⁵⁵⁷ Սմբատ Սպարապետ, նշվ. աշխ., էջ 267:

⁵⁵⁸ Աբրահամյան Ա. Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1964, էջ 364:

⁵⁵⁹ Կարստ, Յ., Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Երևան, 2002, էջ 372:

3. Ժխտական օժանդակ բայ + անորոշ դերբայ /լ-ով/,
4. Ժխտական օժանդակ բայ + անորոշ դերբայ /ր-ով/⁵⁶⁰:

Ուշագրավն այն է որ միջին հայերենի առաջին շրջանում ժխտական դերբայը հանդես է եկել **ի** նախդրով, իսկ երկրորդ շրջանում արդեն առանց նրա⁵⁶¹: Սա հուշում է, որ նրա նախանական վիճակը նախդրավոր ձևն է եղել:

Ավելին՝ այս ժխտական ձևերը զարգացել են համապատասխան հաստատական **ի** + անորոշ կառույցներից, որտեղ անորոշը հանդես է գալիս ներգոյական իմաստով: Այն առկա է դեռևս VII դարի հին հայերենում՝ *յոնք են ի գալ* «հույները գալիս են»: Միջին հայերենում նույնպես վկայված են որոշ օրինակներ՝ *ի գալ է* «գալիս է», *է ի ասել* «ասում է»⁵⁶²:

Ա. Ղարիբյանը այս երևույթը կապում է հայ լեզվամտածողության հետ, որի համաձայն ներկա ժամանակը գործողության մեջ լինելու՝ ներգոյականի իմաստ է արտահայտում⁵⁶³:

Ստորոգելիական ածականների հետ անորոշ դերբայը նույնպես առանց նախդրի է հանդես գալիս, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ այն նպատակի կամ հետևանքի իմաստ է արտահայտում: *Պատրաստ ենք ի սպանանել և ի մեռանել*⁵⁶⁴: Նույնը վերաբերում է նաև ժամանակակից հայերենին, որտեղ արդեն այդ իմաստը արտահայտվում է տրական հոլովով դրված անորոշով՝ *պատրաստ են գրելու*:

Ուշագրավ է, որ հին հայերենում շարժման բայերի հետ հիմնականում հանդես է գալիս աննախդիր ինֆինիտիվը, ավելի ուշ՝ անգամ ժամանակային առումով միջին հայերենի հետ համընկնող ժամանակաշրջանում, կարող են հանդիպել նախդրավոր կառույցներ՝

⁵⁶⁰ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, Եր., 1975, էջ 349-350:

⁵⁶¹ Նույն տեղում, էջ 353:

⁵⁶² Անթույան Ս. Մ., Բայը և նրա խոնարհման համակարգը, Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Եր., 1972, հ. Ա, էջ 316:

⁵⁶³ Ղարիբյան Ա., Լեզվական մտածողության տարատեսակները հայերենում, ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի «Աշխատությունների ժողովածու», հ. 2, Եր., 1947:

⁵⁶⁴ Եղիշե, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 73:

...զնաց ինքն Ներսէի արքայն պարսից՝ զալ, առնուլ, այրել և
աւերել, կորուսանել...⁵⁶⁵

...և զնաց ի կարդալ...⁵⁶⁶

Ժամանակակից հայերենում նրանց նույնպես փոխարինում է հոլովված ինֆինիտիվը՝ *Ես գնում եմ քնելու*:

Այլ կերպ ասած՝ երբ տվյալ ձևը սպառում է իր բովանդակությունը, առաջանում է նոր ձև՝ այդ բովանդակությունը արտահայտելու համար: Հայերենի համար այդպիսի նոր ձև է հոլովված անորոշը, որը ըստ էության ստանձնում է նպատակի, հետևանքի, անհրաժեշտության իմաստների արտահայտման գործառույթը: Այս դեպքում գործ ունենք, Գիպերտի բնորոշմամբ, նպատակի իմաստով կառույցների վերականգման հետ:

Ապաիմաստավորումն առկա է նաև գերմանական լեզուներում, որը դարձյալ արտահայտվում է նախդրավոր ձևերում նպատակի իմաստի կորստով: Այսպես՝ գերմանական լեզուներում ինֆինիտիվը հանգում է հնդեվրոպական բայանվանական ձևին, որը այդ լեզուներում միանում է ներկայի հիմքին: Ընդհանուր գերմանական ինֆինիտիվը ծագումնաբանորեն բայանուն է՝ ներկայի հիմքի ձայնավորմամբ և -no- վերջածանցով: Արևմտյան գերմանական լեզուներում, այդ թվում նաև գերմաներենում բացի ընդհանուր գերմանական ինֆինիտիվից կա նաև j- վերջածանցով ծավալված ձևը (կրկնակ ուով), որը հանդես է գալիս որպես ինֆինիտիվի սեռական կամ տրական հոլովի ձև, օր. սեռ. nemannes, տր. nemanne, այդ պատճառով էլ համարվում է հոլովված ինֆինիտիվ կամ գերունդիում լատիներենի քերականության ազդեցությամբ, որտեղ այս տերմինով անվանել են բայանունները, որոնք իմաստով համապատասխանում են ինֆինիտիվի հոլովված ձևերին: Այն հանդես է գալիս հիմնականում որպես տրականի ձև՝ za, zi նախդիրների հետ նպատակի իմաստ արտահայտելու համար:

Այն չունի ներգործականի և կրավորականի հակադրությունը, այլ ի սկզբանե ունենալով միայն ներգործական իմաստ՝ պահպանում է խնդրառությունը, ինչպես և դիմավոր բայը: Միջին վերին գերմաներենի շրջանում ծավալված ինֆինիտիվի տրականի ձևը հնչյունա-

⁵⁶⁵ Փաւստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Հայոց լեզվի պատմության քրեստոմատիա: Գրաբար և միջին հայերեն, Եր., 1987, էջ 65:

⁵⁶⁶ Վարդան Այգեկցի, Առակք, Հայոց լեզվի պատմության քրեստոմատիա: Գրաբար և միջին հայերեն, Եր., 1987, էջ 254:

կան տեսակետից համընկնում է սովորականի հետ: Այն շարունակում է իր գոյությունը նոր վերին գերմաներենում *zu*-ի հետ միասին, որը տարածվում է սովորական ինֆինիտիվի փոխարեն⁵⁶⁷:

Ինչպես վերը նշվեց, նախդրավոր ինֆինիտիվները կարող են արտահայտել նաև անհրաժեշտության իմաստ: Այսպես՝ հին վերին գերմաներենում բացի նպատակի իմաստ արտահայտելուց *zi*-ով ինֆինիտիվը հաճախ գործածվում է նաև տևական վիճակ արտահայտող բայերի հետ, ինչպիսիք են *sîn, wesan; habên, eigan, firberan* (aufgeben, vermeiden), *alten* (zögern), *stal geban* (aufhören, werden)⁵⁶⁸. Հատուկ զարգացում է ապրել *sein + zu + Infinitiv* կառույցը, որտեղ ինֆինիտիվն ունի կրավորական հնարավորության կամ անհրաժեշտության իմաստ՝ *es ist zu vermuten = es muss vermutet werden*. Ուշագրավ է, որ հիշյալ կառույցը առկա էր ղեռնա հվգ.-ում՝ *nist zi chilaubanne...* (Isidor) և ուներ պասիվ իմաստ⁵⁶⁹:

Haben բայից հետո աննախդիր ինֆինիտիվը սկսում է հանդես գալ միայն նոր վերին գերմաներենում և նրա գործածությունը սահմանափակվում է միայն հետևյալ բայերով՝ *stehen, liegen, stecken* և այլն՝ *Er hat Geld im Kasten liegen*⁵⁷⁰:

Ռուսերենում ինֆինիտիվի ապաիմաստավորումը բնորոշվում է տրականի, հանգման, միջին սեռի իմաստի մասնակի կորստով: Այսպես՝ հայերենի նախդրավոր և աննախդիր անորոշի հակադրությանը ռուսերենում համապատասխանում է ինֆինիտիվ – սուպին հակադրությունը, հատկապես եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ և՛ նախդրավոր ինֆինիտիվը հայերենում ու գերմաներենում և՛ սովորական ինֆինիտիվը ռուսերենում ունեն հանգման, տրականի իմաստ: Իսկ աննախդիր ինֆինիտիվն ու սուպինը հանդես են գալիս շարժման բայերի հետ՝ նպատակի իմաստ արտահայտելու համար (հմտ. վերը՝ 2.2.1): Ինչպես արդեն նշվել է, ռուսերենի ինֆինիտիվը իր ծագմամբ նույնպես անվանական ձև է: Այն գոյականացված բայի չ՝ հոլովմամբ հոլովված տրական-ներգոյական ձևի քարացած վիճակն է⁵⁷¹:

⁵⁶⁷ **Dal Ing.**, *Kurze deutsche Syntax*, Tübingen, 1966, S. 100.

⁵⁶⁸ **Erdmann O.**, *Untersuchungen über die Syntax der Sprache Otfrids, Erster Teil, Die Formation des Verbums in einfachen und in zusammengesetzten Sätzen*, Halle, 1874, S. 212.

⁵⁶⁹ **Dal Ing.**, նշվ. աշխ., էջ 104-109:

⁵⁷⁰ **Dal Ing.**, նույն տեղում:

⁵⁷¹ **Иванов В. В.**, նշվ. աշխ., էջ 376:

Ռուսերենի ինֆինիտիվը, ի տարբերություն հայերենի անորոշի, այլևս չի հոլովվել: Նրա ցուցիչը *-ti*-ն է, որը ի տարբերություն ժամանակակից ռուսերենի պահպանել է իր ձևը և՛ շեշտված, և՛ անշեշտ դիրքում (нести - знати): *-ti*-ի փոխարեն որոշ բայեր, որոնք իրենց ինֆինիտիվը կազմում են ներկայի հիմքով և որոնց ներկա ժամանակի հիմքն ավարտվում է ետնաքմային *k*, *g*-ով, ստացել են *-či*⁵⁷²:

Ուշագրավ է, որ ռուս քերականության մեջ ընդունված է աորիստը սերել ինֆինիտիվի հիմքից: Սակայն, ինչպես հայտնի է, ինֆինիտիվն ավելի ուշ է առաջացել, քան աորիստը և ավելի ճիշտ է ինֆինիտիվը բխեցնել աորիստի հիմքից և ոչ թե հակառակը⁵⁷³: Դեռևս Բրուզմանը և Դելբրյուկը նախալեզվի տրական ինֆինիտիվները բխեցնում էին աորիստի հիմքից⁵⁷⁴:

Վերոհիշյալ հիմքի հետ է կապված, կարծում ենք, ինֆինիտիվի միջին սեռի նշանակությունը: Ոմանք այդ իմաստը կապում են նաև հանգույցի հետ: Այսպես, Յո. Գիպերտը հանգույցի իմաստը համարում է այսպեսի (so-sein) և այստեղ-այնտեղի գոյության (da-sein) իմաստ⁵⁷⁵: Սա առաջին հերթին վերաբերում է ռուսերենի վերը նշված *Земля пахать* կառույցին, որտեղ ինֆինիտիվի խնդիրը դրված է ուղղական հոլովով: Գիպերտը ենթադրում է, որ նախկինում այս կառույցը եղել է *Земля есть пахать*, որին կրավորականություն է հաղորդել հանգույցը, քանի որ, ըստ նրա, հանգույցը պարունակում է հավանականության իմաստ: Այսպես, վերոհիշյալ նախադասությունը կարելի է հասկանալ հետևյալ կերպ՝ «սա այն հողն է, որը պետք է վարել» կամ «վարելու է»:

Այս կառույցին անդրադարձել է նաև ռուս լեզվաբան Յու. Ստեպանովը, որը նրա կրավորականությունը բացատրում է որպես նախնական այլ կառույցների բաղարկության (կոնստամինացիա)

⁵⁷² Кузнецов П.С., Историческая грамматика русского языка /морфология/, М., 1953, с. 203.

⁵⁷³ Հմնտ. Кузнецов П.С..Очерки по морфологии прославянского языка. М., 1961, с. 104.

⁵⁷⁴ Brugmann K., Delbrück B., Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Bd. 4, /Syntax von B. Delbrück/, Teil 2., Strassburg, 1897, S. 448-449.

⁵⁷⁵ Gippert J., Das Nominativ-Objekt des Infinitivs, *Die Slawischen Sprachen*, №4, 1983, S.19.

արդյունք, որից էլ հետևում է, որ պարտավորվածության իմաստը ոչ թե պատկանում է ստորոգական բառին, այլ ողջ կառույցին⁵⁷⁶: Ըստ նրա՝ այստեղ ինֆինիտիվը նորմալ չէ, քանի որ այն կրավորականի փոխարեն ներգործական է: Սակայն նա ավելացնում է նաև, որ սլավոնական լեզուներին հատուկ չէ կրավորական ինֆինիտիվը: Ժամանակակից ռուսերենում այն ունի իրեն հատուկ ցուցիչը՝ -ся: Սակայն այս դեպքում անհրաժեշտ է ենթակայի շնչավոր լինելը⁵⁷⁷:

Ինչպես վերը բազմիցս նշել ենք (էջ 34,74), ինֆինիտիվի միջին սեռի իմաստը, մեր կարծիքով, կապված է նաև ինֆինիտիվի աորիստի հիմքի հետ, որն ունի արդեն վիճակի իմաստ, որն էլ միջին սեռի բուն բովանդակությունն է: Սրան համահունչ է Կ. Կրասուխինի վերը հիշատակած (էջ 74) այն կարծիքը, ըստ որի՝ ռուսերենի, սանսկրիտի, լիտվաներենի այն ինֆինիտիվները, որոնք տրական հոլովին են հանգում և ցույց են տալիս նպատակ, ունեն վիճակի ու եղանակային իմաստ և մոտ են միջին սեռին: Ընդ որում՝ այստեղ իր դերն է խաղում նաև, այսպես կոչված, օկսիտոնը (կամ ածանցի վրա ընկնող շեշտը): Այս ինֆինիտիվները արտահայտում են նաև եղանակային (մոդալ) իմաստ: Ըստ նրա՝ ակտիվ իմաստ ունեն միայն այն ինֆինիտիվները, որոնք հանգում են ներգոյական հոլովին, արտահայտում են ռեալ իրականության իմաստ, և շեշտն ընկնում է արմատի վրա⁵⁷⁸: Ինչպես վերը նշվեց (էջ 74), հայերենի ինֆինիտիվը նույնպես հանգելով տրականին՝ կարող է և՛ նպատակի, և՛ անհրաժեշտության իմաստ ունենալ: Օրինակ՝

Այստեղ աշխատանք կա *անելու*:

Ինֆինիտիվի միջին սեռի իմաստը առկա էր նաև ռուսերենի այնպիսի կառույցներում, ինչպիսիք էին ինֆինիտիվի հետ ուղղական հոլովով դրված իգական սեռի գոյականների գործածությունը ուղիղ խնդրի պաշտոնում: Դա հատուկ է հին ռուսերենի հյուսիսարևմտյան տարածքների գրական հուշարձաններին: Օրինակ՝ *Да*

⁵⁷⁶ Степанов Ю. С.. Герундивы и имена действия в древнейшем строе индоевропейского предложения.-“Вопросы языкознания ”, 1985, №6, с.18.

⁵⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 19:

⁵⁷⁸ Красухин К. Г., Аспекты индоевропейской реконструкции: Акцентология. Морфология. Синтаксис. М., 2004, с. 309-310.

*ктем делом дияку рука своя приложити*⁵⁷⁹: Մոսկովյան հուշարձաններում այն գործածվել է մինչև 18-րդ դարի սկիզբը:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այս կառույցը հիմնականում գործածվում է անհրաժեշտություն, հարկադրանքի, հրաման արտահայտելու համար, Վ. Իվանովը այն կարծիքն է հայտնում, որ այն նախապես գործածվել է *надо*, *нужно* բայերով անդեմ նախադասություններում, իսկ ավելի շուտ ինֆինիտիվը ընդհանրապես բացակայել է⁵⁸⁰:

Ռուսերենում ժամանակի ընթացքում հնաբանություն են դարձել նաև ինֆինիտիվով բացարձակ կառույցները, որոնց իմաստն այժմ արտահայտվում է *можно*, *могу*, *следует*, *надо*, *не следует*, *нельзя* բառերի միջոցով, օր.՝ *им тое царские казны не красть, и соболей своих худих, и иные мягкие рубляди в казню не приносить и не обменивать*⁵⁸¹:

Ժամանակի ընթացքում դադարում է գործել ինֆինիտիվը նաև անշաղկապ պայմանի երկրորդական նախադասություններում՝ *А меня вам камением побить, и мне - де никово кровию своею не избавить, և аպառնիի իմաստով՝ а пойти ми с их рук, а дому мы дать, ինչպես նաև հին ռուսերենի* *быть* բայով ինֆինիտիվ կառույցները, ինչպես օրինակ՝ *хենց իր ինֆինիտիվով* *Грустно мне будет, но быть терпеть, было* բայի *хետ* «կցանկանայի» իմաստով՝ *Мне было петь о Трое: Ыиуи բախտին է արժանանում նաև* *Говорить* *было* կառույցը, որի վերապրուկներն են դեռևս ժամանակակից ռուսերենում գոյություն ունեցող *слыхать* *было*, *видать* *было* կառույցները, կամ էլ *Как будет мне с тобой разлуку перенести*⁵⁸²? Այս բոլոր դեպքերը, կարծում ենք, նույնպես հուշում են ինֆինիտիվի ապահմաստավորման մասին ռուսերենում:

Վեդայական լեզվում, ինչպես նաև հին պարսկերենում ինֆինիտիվը որպես ինքնուրույն կարգ դեռևս լիովին չէր զարգացել: Այն

⁵⁷⁹ Булаховский Л. А., Исторический комментарий к русскому литературному языку, Киев, 1950, с. 292-294. Հմմտ. Габинский М. А., Появление и утрата первичного албанского инфинитива, Л., 1970, с. 188.

⁵⁸⁰ Иванов В. В., նշվ. աշխ., էջ 429-430:

⁵⁸¹ Булаховский Л. А., նշվ. աշխ., с. 298, հմմտ. Габинский М. А., Появление и утрата первичного албанского инфинитива, Л., 1970, с. 188.

⁵⁸² Булаховский Л. А., նշվ. աշխ., էջ 296-299, հմմտ. Габинский М. А., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

ձևերը, որոնք համարվում էին ինֆինիտիվ, իրականում տարբեր հոլովներով դրված բայանուններ էին, որտեղ որպես կանոն հոլովական իմաստը պահպանվել է⁵⁸³։ Այստեղ ինֆինիտիվները հիմնականում հանգում են արմատին, իսկ առանձին ձևերը՝ կազմված ժամանակային հիմքերից, բացառություն են կազմում։ Հազվադեպ են հանդիպում նաև կրավորականի հիմքից կամ պատճառական բայերից կազմված ինֆինիտիվները⁵⁸⁴։

Ինչպես արդեն նշել ենք, վերայական լեզվում գոյություն է ունեցել ինֆինիտիվի 16 ձև։ Ընդ որում՝ տրականն արտահայտել է նպատակի իմաստ, իսկ հայցականի ձևը՝ անցողական բայերի հետ՝ ուղիղ խնդրի իմաստ, շարժում ցույց տվող բայերի հետ՝ նպատակի պարագայի իմաստ⁵⁸⁵։ Սանսկրիտում, որտեղ բոլոր ինֆինիտիվի ձևերը փոխարինվել են -tam-ով ինֆինիտիվով, այդ կախվածությունը անվանական կազմություններից լիովին վերանում է։ Նա նաև ձեռք է բերում տրականով ինֆինիտիվի իմաստ, այնպես որ նրա նախնական բայանվանական հայցական հոլովի իմաստը մթազնաձ է⁵⁸⁶։ Այստեղ արդեն գործ ունենք ապահմաստավորման գործընթացի հետ։

Սանսկրիտի ինֆինիտիվը իր վերջնական տեսքով զարգացած չէ և ավելի քիչ է մուտք գործել բայական համակարգ, քան լատիներենի և հունարենի ինֆինիտիվները։ Իհարկե, վերայական լեզվում կան ինֆինիտիվներ, որոնք որոշ չափով կապված են հատուկ ժամանակային հիմքերի հետ, սակայն այդ կազմությունները ոչնչի չեն հանգեցնում։ Շարունակում էր գործել այն համակարգը, որի դեպքում ինֆինիտիվը կազմվում էր միայն արմատից, որի պատճառով նրա շարահյուսական գործառույթները շատ լայն էին։ Այսինքն՝ նա կարող էր հանդես գալ ոչ միայն որպես ներգործականի և միջին սեռի ձև, այլև ենթատեքստից կախված՝ նաև կրավորականի ձև⁵⁸⁷։

Հունարենի և լատիներենի ինֆինիտիվները հանգեցնում են ներգոյական հոլովին։ Այսպես՝ լատիներենի ներկա ինֆինիտիվի ներ-

⁵⁸³ Барроу Т., Санскрит, М., 1976., с. 340.

⁵⁸⁴ Елизаренкова Т. Я., Грамматика ведийского языка, М., 1982, с. 358.

⁵⁸⁵ Семереньи О., Введение в сравнительное языкознание, М., 1980, с. 338.

⁵⁸⁶ Барроу Т., Санскрит, М., 1976., с. 341.

⁵⁸⁷ Барроу Т., Санскрит, М., 1976., с. 341.

գործական սեռը -re-ով հանգում է-se կամ -si-ին: Այս դեպքում *agere*-ն *agesi-ից համարում են -s- հիմքով ձևերի ներգոյական⁵⁸⁸:

Ընդհանուր հ.-ե. շրջանից է բխում նաև հունարենի *ειν*-ը, որը, ինչպես մեկենյան լեզուն է վկայում, հանգում է *e(s)en*-ին և փաստորեն կարող է համեմատվել վեդայականի -sani-ի հետ (*nesani*), որը համեմատաբար հազվադեպ է հանդիպում և դրված է ներգոյական հոլովով: Մյուս տարբերությունն այն է, որ ինֆինիտիվը, ինչպես բայը, խնդրառում է հայցական հոլով և ոչ թե սեռական, ինչպես բայանունը⁵⁸⁹: -(ε)vai - առաջացել է *idai* ձևի *ai*-ի ազդեցությամբ: Նույն կերպ է մեկնաբանվում նաև *μεν* – *μεναι* զույգը բարբառներում և Հոմերոսի երկերում⁵⁹⁰:

Այսպիսով, եթե հայերենի և գերմաներենի անորոշի ապաիմաստավորումը տեղի է ունենում նպատակի, հայերենում նաև ժամանակի իմաստի մասնակի կորստով, ռուսերենում՝ նպատակի և միջին սեռի, հին հնդկերենում՝ հայցականի, ապա հունարենում և լատիներենում՝ ներգոյական իմաստի կորստով:

Տարածումը հայերենում արտահայտվում է նրանով, որ աննախդիր անորոշը արդեն հին հայերենից սկսած արտահայտում է նպատակի իմաստ ոչ միայն շարժման բայերի հետ: Իսկ ավելի ուշ իրենց տարածումն են գտնում ինֆինիտիվի սեռական-տրականով հոլովված ձևերը՝ նպատակի և հեռանքի իմաստով:

Ժամանակակից արևելահայերենում հիմնականում բայերը հանդես են գալիս չհոլովված անորոշ դերբայով, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ նրանք ունեն նպատակի կամ հետևանքի իմաստ:

Օր.

հարկադրվել աշխատելու/ աշխատել (ինֆ. տրական հոլ., ինֆ. անփոփոխ)
մտադրվել աշխատելու/ աշխատել (ինֆ. տրական հոլ., ինֆ. անփոփոխ)
նպատակադրվել աշխատելու/ աշխատել (ինֆ. տր. հոլ., ինֆ. անփոփոխ)

Ուշագրավ է, որ այս կառույցները հանդես են գալիս հատկապես նույնանթակայության դեպքում: Ինֆինիտիվի նպատակի իմաստը միևնույն ենթակայի դեպքում ժամանակակից ռուսերենում սկսում է արտահայտվել *чтобы* + ինֆինիտիվ կառույցով, որը որոշակի ընդ-

⁵⁸⁸ Семереньи О., Введение в сравнительное языкознание, М., 1980, с. 339-340.

⁵⁸⁹ Барроу Т., նույն տեղում:

⁵⁹⁰ Семереньи О., նույն տեղում:

հանրություններ ունի հին հունարենի *ωςτε* –ով ինֆինիտիվի հետ, որը նույնպես հանդես է գալիս ինֆինիտիվի հետ՝ արտահայտելու համար հետևանքի պարագայի իմաստ⁵⁹¹:

Այուս կողմից, միջին հայերենում ավելի գործածական են դառնում գրաբարին հատուկ ինֆինիտիվի սեռական և գործիական հոլովով դրված ձևերը՝ *Բազարատ ասէ, թէ շատ տապելովն և խոնձելովն՝ հոգւոյն տաքութիւնն իւր չափէն անցնի...*⁵⁹²

Այսինքն՝ անորոշը աստիճանաբար քերականացվում է նաև մեկ այլ գործառնություն, այն է գերունդիվի: Այստեղ տեսնում ենք հակառակ գործընթացը՝ վերացականից կոնկրետի անցումը, սակայն արդեն քերականական այլ ձևով:

Ինչ վերաբերում է գերմաներենին, ապա նրա զարգացման հետագա փուլերում *zi* նախդիրով կառույցները այնպես են տարածում գտնում, որ աստիճանաբար կորցնում են նպատակի իմաստը, իսկ նպատակի իմաստի ուժեղացման համար գործածվում է *um zu*-ով կառույցը: Ըստ Դալի՝ նրա հիմքում ընկած են այն կառույցները, որտեղ *zu*-ով ինֆինիտիվը հանդես է գալիս որպես գոյականի լրացում: Վաղ նոր վերին գերմաներենում գոյականը դեռևս կախված է *umb*-ից, իսկ ինֆինիտիվը հանդես է գալիս որպես գոյականի լրացում՝ *bit got umb vernunft dir zu verleihen* «խնդրիր աստծուն, որ նա քեզ բանականություն պարգևի» (Ackermann, 1400 թիվ): Հետագայում այն հանդես է եկել նաև այն դեպքերում, երբ գոյականը բացակայել է և աստիճանաբար գրավել է նախկին սովորական ինֆինիտիվի տեղը: *Um zu* կապակցությունը դեռևս չկար կյութերի լեզվում, սակայն հետագա շրջանում այն ուժեղ տարածում գտավ և որոշ տարածքներում *zu*-ով ինֆինիտիվին գրեթե դուրս մղեց: *Ohne zu*՝ anstatt *zu* հավանաբար առաջացել են *um zu*-ի օրինակով: *Ohne zu*-ն վկայվում է 18-րդ դարի սկզբից, իսկ *anstatt zu*-ն՝ 17-րդ դարի կեսերին⁵⁹³:

Որպես ածականի լրացում՝ նախդրավոր ինֆինիտիվը գերմաներենում հետագայում նույնպես շատ մեծ տարածում է գտել⁵⁹⁴:

Փաստորեն հայերենում քերականացման ճանապարհին է աննախդիր ինֆինիտիվը, գերմաներենում՝ նախդրավորը:

⁵⁹¹ **Hirt H.**, Indogermanische Grammatik, Teil VII, Synax II, Die Lehre vom einfachen und zusammengesetzten Satz, Heidelberg, 1937, S. 112.

⁵⁹² **Սխիթար Հերացի**, նշվ. աշխ., էջ 244:

⁵⁹³ **Dal Ing.** նշվ. աշխ., 1966, էջ 111:

⁵⁹⁴ **Erdmann O.**, նշվ. աշխ. էջ 213-214:

Աննախորհրդի ինֆինիտիվը պահպանվում է նաև այնպիսի կառույցներում, ինչպիսիք են հայցականը անորոշի հետ կառույցները:

Հին վերին գերմաներենում անցողական բայերի հետ հանդես է գալիս հայցականի հետ ինֆինիտիվ կառույցը, հատկապես կամական բայերի, ինչպիսիք են՝ *senten, lâzan, heizan, bittan, gilustit*, ինչպես նաև զգացական բայերի՝ *sehan, gisehan, hōren*, մեկ անգամ Օտֆրիդի մոտ՝ *irkennen*-ի հետ: Սակայն այն հանդիպում է նաև այնպիսի բայերի հետ, որոնք առանց ինֆինիտիվի հայցական հոլովով խնդիր չեն ընդունում⁵⁹⁵:

Ինֆինիտիվը հայցականի հետ մասնակիորեն կա նաև նոր վերին գերմաներենում: Միջին վերին գերմաներենում այն հանդես է եկել հետևյալ բայերի հետ՝ *heizan, lâzen, sehen, hoeren, lêren, bittan, tuon, frumenkiesen, vinden*: Ժամանակակից գերմաներենում այն սահմանափակվում է հետևյալ բայերով՝ *sehen, hören, fühlen, finden haben, lassen, heißen (befehlen), machen, lehren*.⁵⁹⁶:

Զգացական բայերի դեպքում հայերենում հանդես է գալիս մի նոր դերբայական ձև, որը կոչվում է անկատար II դերբայ և նույնպես ծագում է ներգոյականի իմաստից:

Ես տեսնում եմ քեզ գիրք կարդալիս:

Այս կառույցին գերմաներենում համապատասխանում է Accusativus cum Infinitivo կառույցը:

Եթե ընդունենք, Accusativus cum Infinitivo կառույցների ծագման մասին այն վարկածը, որի համաձայն նրանք նույնպես բխում են ինֆինիտիվի ներգոյական իմաստից, ապա կարող ենք փաստել, որ այստեղ գործ ունենք միևնույն իմաստային զարգացման հետ:

Ռուսերենում նույնպես ժամանակի ընթացքում անհետացան ինֆինիտիվը հայցականի և ուղղականի հետ կառույցները, որոնք արդյունք էին արևմտաեվրոպական լեզուների ազդեցության և ապահմաստավորման: Օր.՝

Да и так достойну глаз твоих быть не верил и чины мнятся им быть сладки⁵⁹⁷.

Ինչ վերաբերում է ինֆինիտիվը տրականի հետ կառույցներին, ապա և՛ հայերենում, և՛ ռուսերենում դրանք գործածվում են հատկա-

⁵⁹⁵ Oskar Erdmann, նշվ. աշխ., էջ 204-205:

⁵⁹⁶ Dal Ing., նշվ. աշխ., էջ 103-104:

⁵⁹⁷ Булаховский Л. А., նշվ. աշխ., с. 296-301, հմմտ. Габинский М. А., նշվ. աշխ., էջ 189.

պես միադիմի բայերի հետ, թեև հայերենի զարգացման միջին շրջանում դրանք փոխարինվում են երկրորդական նախադասություններով, սակայն ժամանակակից հայերենում նրանք դարձյալ վերականգնվում են: Այսպես՝ արևելահայերենում նրանք վերածվում են հարկադրական եղանակի ժամանակային մի ձևի՝ *պիտի գնամ*, իսկ արևմտահայերենում նույն ձևն ունի սահմանական եղանակի ապառնիի իմաստ՝

Պետք է-ով կառույցներում հիմնական բայն է արտահայտում դեմքի քերականական կարգը: Գերմաներենում այն համապատասխանում է մաքուր ինֆինիտիվին:

Ես պետք է կարդամ այս գիրքը: Ich muss dieses Buch lesen.

Շարժման բայերի դեպքում ժամանակակից հայերենում հիմնականում հանդես է գալիս հոլովված ինֆինիտիվը՝ *Ես գնում եմ քնելու*, գերմաներենի անփոփոխ ինֆինիտիվի փոխարեն՝ Ich gehe schlafen.

Հնդկերենում նույնպես տեղի է ունեցել *tam*-ով ինֆինիտիվի տարածում: Ուշագրավն այն է, որ տրականին հանգող *-ti*-ով ինֆինիտիվը, որը Ռիգվեդայում միայն 6-7 անգամ է հանդես գալիս, արդեն վաղ հետվեդայական շրջանում լիովին անհետանում է: Ի հակադրություն դրա՝ *-tam*-ով ինֆինիտիվը, որը Ռիգվեդայում հայցականով է դրված, հանդես է գալիս հինգ անգամ, իսկ ավելի ուշ դառնում է ինֆինիտիվի արտահայտման միակ միջոցը: Ընդ որում՝ *-tam*-ով ձևը համապատասխանում է լատիներենի և սլավոնականի լեզուներին սուպինին⁵⁹⁸:

Հայերենի անորոշի ձևաբանական փոփոխություններից կարելի է հիշատակել անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված անորոշ դերբայը՝ *խցել զանկանջսն ... ոչ ուրեք լուել գբանն Տեառն*, փխ. *լսել*⁵⁹⁹:

Ապակարգայնացումը արտահայտվում է այնպիսի շարահյուսական կառույցների կորստով, ինչպիսիք են նախդրավոր ինֆինիտիվը, հայցականը անորոշի հետ, տրականը անորոշի հետ և այլն, ինչպես նաև անվանական հարացույցի ամբողջական կորստով: Ինֆինիտիվը մուտք է գործում բայական համակարգ՝ կորցնելով անվանական հարացույցի ամբողջականությունը:

⁵⁹⁸ Семереньи О., Введение в сравнительное языкознание, М., 1980, с. 339.

⁵⁹⁹ Հովսեփյան Լ. Ս., ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ լեզուն, Եր., 1997, էջ 78:

Մյուս կողմից ինֆինիտիվը հաճախ գործածվում է ապառնի ժամանակի կազմության մեջ:

Անորոշ դերբայի կիրառական առանձնահատկություններից է նաև միջին հայերենի շրջանում ձևավորված՝ *կամիմ* բայով և անորոշ դերբայով բաղադրյալ ապառնի ժամանակաձևը, որից հիշատակարաններում վկայված են հետևյալ օրինակները՝ *Վայ մեղաւորիս Յոհանայ, թե ինչ կամիմ լինել յանքուն որդանցն, թուղթս կոտորեցաւ և կամիմ հեղձնուլ*: Նշված օրինակներում *կամիմ* բայը կորցրել է իր բայական իմաստը և ձեռք է բերել միայն ապառնի ժամանակ կազմելու ձևական նշանակություն՝ օժանդակ բայի արժեք, իսկ բուն գործողության իմաստը արտահայտվում է անորոշ դերբայով: Անորոշ դերբայի այս կիրառությունը սակայն հետագա ծավալում չի ստանում և հանդիպում է միայն միջին հայերենի որոշ բնագրերում⁶⁰⁰:

Համանման զարգացում է ապրում նաև ռուսերենի ապառնի ժամանակաձևը՝ *хочю* + ինֆինիտիվ կառույցով, որն ավանդել է դեռևս հին ռուսերենում՝ նախապես պահպանելով իր եղանակային իմաստը⁶⁰¹:

Որոշ ժամանակակից լեզուներում ինֆինիտիվը ծառայում է նաև ապառնի ժամանակի կազմությանը՝

1. ապառնի ժամանակ - ֆր. *je chanterai*, իտ. *canterò*, իսպ. *cantaré*, պորտ. *cantarei*, իսկ սարդ. *app a cantare* և ռում. *voi cînta*

2. ապառնի հարաբերական - ֆր. *je chanterais*, իտ. *canterei*, իսպ. *cantaría*, պորտ. *cantaria*, իսկ սարդ. *dio cantare* և ռում. *aș cînta*:

Այս օրինակները ցույց են տալիս, որ սարդիներենում և ռումիներենում ապառնին և ապառնի հարաբերականը ինֆինիտիվով կազմված վերլուծական կառույցներ են, մյուս լեզուներում օժանդակ բայերի սերտաճումը ինֆինիտիվին կատարվել է հին շրջանում⁶⁰²:

Ապառնի ժամանակաձևը շատ լեզուներում գրեթե նույն զարգացումն է ունեցել՝ *nomen agentis* ով + *sein* կամ *werden*: Հնդկերենում

⁶⁰⁰ Հովսեփյան Լ. Ս., նշվ. աշխ., էջ 78:

⁶⁰¹ Горшкова К. В., Хабургаев Г. А., Историческая грамматика русского языка, Москва. 1981, с. 293.

⁶⁰² Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков. Проблема структурной общности, М., 1972, с. 354.

այն կազմվում է -tar ենթակայական դերբայով՝ *dātāsmi < dātā-asmi*, ինչպես լատ. *dator sum* «ես տալիս եմ»: Ինչպես նաև գերմաներենի բանկային լեզվում *ich bin Käufer*. Երրորդ դեմքում սկզբում բացակայել է օժանդակ բայը: Ռոմանական լեզուներում այն կազմվում է *habeo + ինֆինիտով՝ contāre habeo>ֆր. chanterai*⁶⁰³:

Եղանակավորիչ բայերի կիրառությունը ապառնի ժամկաձևերի կազմություններում ընդհանուր տիպաբանական արժեք ունի և հատուկ է նաև գերմանական լեզուներին⁶⁰⁴: Եթե անգլերենում այն քերականացվել է, ապա գերմաներենում առկա էր միայն հին վերին գերմաներենի երկբայ կառույցներում, ինչպես՝

*Pidiu scal er in deru uuicsteti uunt pivallan*⁶⁰⁵.

«Այս պատճառով նա կրնկնի (բառ.՝ պետք է ընկնի) ռազմադաշտում՝ վերքերով պատված»:

Ինչ վերաբերում է հոլովական հարացույցի կորստին, ապա հայերենում անորոշի հոլովումը պահպանվել է, բայց՝ գոյականացած անորոշի տեսքով:

Հին ռուսերենում այն արդեն կորցրել էր հոլովվելու ունակությունը: Թեև ինչպես վերը նշվեց, երբեմն ռուսերենի ինֆինիտիվը ցուցաբերում է գոյականացման որոշակի միտումներ (էջ 39): Որոշ լեզուներում, ինչպես գերմաներենում, ինֆինիտիվը երբեմն լիովին ապակարգայնացվում է և մուտք է գործում անվանական համակարգ (հմնտ. էջ 39-40):

Գոյականացված ինֆինիտիվը հին ֆրանսերենում նույնպես ուներ անվանական հոլովում, հոլովման հետքերը պահպանվել են նաև ժամանակակից իսպաներենում: Իսպաներենում և պորտուգալերենում բոլոր ինֆինիտիվները կարող են գոյականացվել, իսկ շատ լեզուներ, այդ թվում նաև ժամանակակից ֆրանսերենը կորցրել է այդ հատկությունը⁶⁰⁶:

Նոր հունարենում հոգով ինֆինիտիվը վերածվում է բայանվան: Արդեն դասական հունարենում առկա էր պորտուգալերենի դիմավոր ինֆինիտիվին մոտ ինֆինիտիվ, որը չլինելով դիմավոր ինֆի-

⁶⁰³ **Hirt H.**, Indogermanische Grammatik, Teil IV, Doppelung und Zusammensetzung, Verbum, Heidelberg, 1928, S. 96-97.

⁶⁰⁴ Հմնտ. **Прокош Э.**, Сравнительная грамматика германских языков, М., 1954, с. 220.

⁶⁰⁵ **Moskalskaja O. J.**, Deutsche Sprachgeschichte, М., 1977. S. 116.

⁶⁰⁶ Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков. Проблема структурной общности, М., 1972, с. 356.

նիտիվ և ստանալով հոր՝ պահպանում էր բայական հատկանիշները⁶⁰⁷: Այլ կերպ՝ ապակարգայնացման սաղմեր կային նաև դասական հունարենում: Սակայն, ինչպես արդեն վերը նշել էինք, հունարենում ինֆինիտիվը ոչ թե քերականացվում է, այլ իսպառ վերանում է լեզվից:

Վերադառնալով հայերենին՝ նշենք, որ հայերենի անորոշը անցել է քերականացման միայն երեք փուլերը, քանի որ այստեղ իսկական *էրոզիա* տեղի չի ունեցել. ի նախորդի կորուստը չի կարելի էրոզիա համարել, ի տարբերություն, օրինակ, գերմանական լեզուների, որտեղ անհետանում են ինֆինիտիվի տրական հոլովի ցուցիչները:

Իսպաներենում և պորտուգալերենում նույնպես լատիներենի ինֆինիտիվի ցուցիչի վերջին *e*-ն սղվում է՝ իսպ. *cantar* (երգել), *beber* (խմել), *vivir* (ապրել), պորտ. *alar* (խոսել), *vender* (վաճառել), *partir* (հեռանալ):

Ռուսերենի ինֆինիտիվը ժամանակի ընթացքում սերտաճում է սուպինի հետ, որի հետևանքով պահպանվում են երկու ձևն էլ՝ առանց գործառական տարբերակման՝ *идти, писать*:

Եթե հայերենի անորոշի քերականացման գործընթացը փորձենք դիտարկել Ք. Լեհմանի քերականացման չափանիշների տեսանկյունից, ապա կարող ենք նշել հետևյալը՝

Անորոշի հարացուցայնությունն արդեն հին հայերենում բարձր է, քանի որ այն ունի իր առանձին անվանական հոլովումը:

Ինչ վերաբերում է հարացուցային փոփոխականությանը, ապա միջին հայերենում այն նվազում է, քանի որ աստիճանաբար սահմանափակվում է իր գործառույթով և գործածվում է միայն գործողության անունը նշելու համար:

Ինֆինիտիվի յուրացումը նույնպես նվազում է, քանի որ այստեղ նույնպես տեղի է ունենում իմաստային ընդհանրացում՝ անցում նպատակի իմաստից գործողության ընդհանուր անվանման, լրացական նախադասության իմաստի, այլ կերպ՝ կոնկրետից վերացականի:

Հարաբերակցումը այլ միավորների հետ ևս նվազում է, քանի որ այն նախդիրների հետ այլևս չի գործածվում:

⁶⁰⁷ **Gippert J.**, Zur Syntax der infinitivischen Bildungen in den indogermanischen Sprachen ("The syntax of infinitival formations in the Indo-European languages"). (Europäische Hochschulschriften, 21/3), Frankfurt a/M, Bern, Las Vegas: Lang 1978. *Doktor-Dissertation*, 1977, S. 269-270.

Շարակարգային փոփոխականությունը մնում է նույնը, քանի որ անորոշի դիրքը նախադասության մեջ ազատ է՝ պայմանավորված հայերենի ազատ շարադասությամբ:

Կցումը նույնպես նույնն է մնում, քանի որ անորոշը ֆիքսված բաղադրիչի չի վերածվում:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ հայերենի անորոշի քերականացումը, ըստ Լեհմանի աղյուսակի, փոքր-ինչ թույլ է, քանի որ չափանիշներից մի քանիսը մնում են նույնը: Այսպես՝ եթե շարակարգային փոփոխականությունը մնում է նույնը նվազելու փոխարեն, ապա կցումը՝ աճելու փոխարեն: Կապակցումը և փոփոխականությունը, այսպիսով, թերի են տեղի ունենում, իսկ կշիռը համապատասխանում է քերականացման չափանիշներին, քանի որ թե՛ յուրացումը և թե՛ հարաբերակցումը այլ միավորների հետ նվազում են:

Հին հայերենի անորոշ դերբայը, մեր կարծիքով, քերականացվել է հետևյալ քայլերով՝

- ի նախդրի հետ միասին ցույց է տվել ուղղություն, նպատակ,
- 2. այնուհետև՝ ժամանակ:

3. Առանց նախդրի սկսել է արտահայտել նպատակ, վերածվել է լրացական կառույցի ստորոգյալի՝ հանդես գալով հարկադրական-պարտավորական և անհրաժեշտության գաղափար արտահայտող միադիմի, ինչպես նաև *ասեմ*, *համարիմ*, *կամիմ* բայերի հետ, երբեմն էլ տրամաբանական ենթական արտահայտելով հայցական կամ տրական հոլովների միջոցով:

4. Կորցնելով իր նախնական իմաստը՝ այն աստիճանաբար գործածվել է նաև գոյականաբար՝ ենթարկվելով հոլովման:

5. Աստիճանաբար նպատակի և հետևանքի իմաստի համար քերականացվում է անորոշի հոլովված ձևը:

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ ինֆինիտիվի քերականացումը հայերենում տեղի է ունեցել մասնակիորեն: Դրա մասին են վկայում նաև ժամանակակից հայերենի տվյալները:

Ժամանակակից հայերենի անորոշի կենսունակության հարցը պարզելու համար դիմել ենք բնական լեզվաբանության օգնությանը, որին էլ կանդադառնանք աշխատանքի հինգերորդ գլխում:

Գլուխ V. Ժամանակակից հայերենի անորոշ դերբայը բնական լեզվաբանության տվյալների լույսի ներքո

5.1. Բնական լեզվաբանության սկզբունքները

Բնական լեզվաբանությունն առաջ է քաշում լեզուների գործընթացների ու վիճակների շատ թե քիչ բնական լինելու վարկածը: Այստեղից էլ բխում է այն դրույթը, որ մայրենի լեզվի յուրացման, ինչպես նաև լեզվական փոփոխությունների միտումների հիմքում ընկած են բնական հարաբերությունները:

Բնական լեզվաբանությունը սկիզբ է առել Դ. Ստամպի կողմից մշակված բնական հնչյունաբանությունից⁶⁰⁸: Հետագայում զարգացավ նաև բնական ձևաբանությունը, որի սկզբունքները մշակել են Վ. Մայերթալերը, Գ. Ֆլիդլը, Վ. Դրեպելը և այլք⁶⁰⁹:

Բնական լեզվաբանությունը ելնում է այն դրույթից, որ քերականությունը բաց, ամբողջական համակարգ է: Սա արդեն իսկ բացառում է համաժամանակայնության և տարաժամանակայնության հակադրությունը և դրա փոխարեն առաջարկում է լեզվի դինամիկ համակարգի հասկացությունը: Այս տեսանկյունից բնական լեզվաբանությունը լեզվական կառույցների և գործառնությունների կայունացման տեսություն է⁶¹⁰:

Բնականությունը սահմանվում է հետևյալ կերպ՝

«Ձևաբանական գործընթացը կամ ձևաբանական կառուցվածքը բնական է, ա) երբ նա լայն տարածում ունի և/կամ բ) հարաբերականորեն արագ է յուրացվում և/ կամ գ) լեզվական փոփոխությունների հետևանքով հաճախ է առաջանում»⁶¹¹:

⁶⁰⁸ **Stampe D.**: The acquisition of phonetic representations. In: Papers from the 5th Regional Meeting, Chicago Linguistic Society 1969, S. 443-454.

⁶⁰⁹ **Mayerthaler Willi.**, Morphologische Natürlichkeit, 1981, Wiesbaden: Athenaion (= Linguistische Forschungen 28), S. 2. **Fliedl G.**, Natürlichkeitstheoretische Morphosyntax: Aspekte der Theorie und Implementierung, Tübingen, 1999, S. 47.

⁶¹¹ **Mayerthaler Willi.**, նույն տեղում: Հմնտ. **Korecky-Kröll K.**, Der Erwerb der Nominalmorphologie bei zwei Wiener Kindern: Eine Untersuchung im Rahmen der Natürlichkeitstheorie“, DISSERTATION, Universität Wien, 2011, S. 11-12. http://othes.univie.ac.at/18955/1/2011-12-27_9301969.pdf

Բնական լեզվաբանության հիմնական սկզբունքներն են՝

1. Բնական փոփոխություն (տեղական նշույթավորվածության կրճատում և զարգացում): Նշույթավորվածը որոշակի տեղում դառնում է ավելի քիչ նշույթավորված: Հակառակը կոչվում է ոչ բնական փոփոխություն:

2. Տիպաբանական մոդել՝ նշույթավորվածի գոյությունը ներակայում է ավելի պակաս նշույթավորվածի գոյությունը:

3. Տիպաբանական մոդելի խաթարումը բերում է բնական փոփոխության:

4. Բնական փոփոխությունը չի հանգեցնում տիպաբանական մոդելի խաթարմանը, այլ կերպ՝ ներունակ կայուն վիճակի:

5. Բնականության բախումներ (կոնֆլիկտներ). ամբողջական համակարգերի ներսում անհնարին է մի քանի ցանցային չափեզրերի միաժամանակ օպտիմալացնել: Այսպիսով՝ համընդհանուր քերականության ոչ բոլոր չափեզրերը կարող են ոչ նշույթավորված լինել:

6. Բնականության փոխհատուցում. Որևէ չափեզրի նշույթավորված/ոչ նշույթավորված ամրագրումը բնականության տվյալ սանդղակին ներակայում է մեկ այլ չափեզրի ավելի քիչ նշույթավորվածությունը/նշույթավորվածությունը:

7. Բնականության հարաբերությունների ընդհանուր բանաձևը հետևյալն է՝ $>_{nat} <A, B>$ ": A -ն ավելի բնական է կամ նույնքան բնական է ինչ B-ն: Նշույթավորվածությունը այստեղ համընդհանուր քերականությանը վերաբերող բնականության հայեցակարգային մի դեպք է:

8. NAT հարաբերությունների տրամաբանությունը. nat-ը հակասիմետրիկ հարաբերություն է: " $<nat$ "-ի շրջումը կանխադրվում է:

9. Համընդհանուր քերականությունը ինչպես և (լեզվական) տիպը լեզվական շերտերի կառուցման կամ առանձին լեզուների քերականացման ճանապարհին անցումային փուլերի անհրաժեշտ աստիճաններ են: Այն իմաստով բնականության տեսության տեսանկյունից համընդհանուր քերականությունը քերականություն չէ, այլ գենետիկ հակում որևէ լեզվի քերականության յուրացման համար⁶¹²:

⁶¹² Fliedl G., նշվ. աշխ., էջ 48-49:

Բնական լեզվաբանությունը սերտորեն կապված է նշոյթավորվածության տեսության հետ:

Նշոյթավորվածության տեսությունը ելնում է այն դրույթից, որ լեզվի որոշ տարրեր ավելի բնական են և դրանով իսկ ավելի հեշտ են յուրացվում, ընկալվում և վերարտադրվում: Նշոյթավորվածություն ասելով՝ Մայերթալերը հասկանում է հատկանիշային նշոյթավորվածություն՝ Պրահայի դպրոցի մեկնաբանությամբ:

Նշոյթավորվածությունը հակադարձ համեմատական է բնականությանը:

Որքան բարձր է նշոյթավորվածությունը, այնքան բարդ է լեզվի այս կամ այն կողմը՝ արտասանությունը, թեքումը և այլն: Խոսողների նպատակը նշոյթավորվածությունը կրճատելն է և դրանով իսկ պարզեցման տնտեսման օրենքին հետևելը: Լեզվական գործածությունը պետք հնարավորինս պարզ լինի⁶¹³:

Այդտեղ հաճախ առաջանում են նշոյթավորվածության բախումներ, որի դեպքում լեզվական նշոյթավորվածության կրճատումը մի ոլորտում բերում է նրա ավելացման այլ ոլորտում: Ի վերջո դա հանգեցնում է նրան, որ լեզուն օպտիմալացվում է՝ թերևս առանց հասնելու բացարձակ օպտիմալացման:

Այստեղ խոսքը վերաբերում է Ա. Շլայխերի լեզվի բնական օրգանիզմ լինելու տեսության զարգացմանը, որտեղ լեզուները որպես բնական օրգանիզմ ունեն ծնունդ, ծաղկունք և մահ: Թե բնականությունը և նշոյթավորվածությունը իրոք առկա են որևէ լեզվում, մնում է վիճելի, քանի որ ամբողջականությունը ավելի շուտ կարելի է վերագրել լեզվի ճանաչողական կողմին, քան թե հենց լեզվին: Խոսողներն են որոշում, թե երբ է որևէ ձևը այնքան նշոյթավորված, որ ենթակա լինի փոփոխման⁶¹⁴:

Վ. Մայերթալերը տարբերակում է նշոյթավորվածության երեք տեսակ՝

1. Իմաստային կարգային նշոյթավորվածություն, որի համաձայն քերականական կարգը իմաստային տեսանկյունից նշոյթա-

⁶¹³ Bay S., Sprachwandel und Diffusion, S. 4-5. https://www.wiwi.hu-berlin.de/professuren-en/vwl/fw/dissertations/Seminararbeiten/Oekonomie_und_Sprache/Wintersemester_2009_-_2010/Sascha_Bay_-_Sprachwandel_und_Diffusion

⁶¹⁴ Fliedl G., Natürlichkeitstheoretische Morphosyntax: Aspekte der Theorie und Implementierung, Tübingen, 1999, S. 47.

վորված չէ, երբ համապատասխանում է խոսողների նախատիպային հատկանիշներին (prototypischen Sprechereigenschaften), օրինակ՝ քերականական հետևյալ կարգերը՝ շնչավոր առաջին դեմք, ներկա սահմանական եղանակ, եզակի թիվ իմաստային տեսանկյունից ոչ նշույթավորված են ի տարբերություն հետևյալ քերականական կարգերի՝ անշունչ, ոչ առաջին դեմք (այլ դեմքեր), ոչ ներկա, ոչ սահմանական եղանակ, հոգնակի թիվ:

2. Խորհրդանշումային նշույթավորվածությունը, որի համաձայն խորհրդանշումը այն դեպքում է բնական, երբ այն համապատասխանում է հետևյալ նախատիպական չափանիշներին՝ կառուցվածքային պատկերանշանայնություն (konstruktionelle Ikonizität), որտեղ կապը նշանակիչի և նշանակյալի միջև տեսանելի է, ինչպես օրինակ՝ փոքրացուցիչ ածանցի քմայնացումը, ձևահմաստային թափանցիկություն (Morphosemantische Transparenz), երբ առանձին ձևույթների իմաստը համահունչ է ամբողջ բառի իմաստին՝ Vogel-mutter «թռչունի մայր» ի հակադրություն Großmutter «տատիկ», նշույթավորվածության բախումներ և այլն⁶¹⁵:

3. Առաջին և երկրորդ տեսակներից ածանցվող նշույթավորվածությունը խորհրդանշված կարգերի համար, որի դեպքում սակայն կարող են հանգեցնել նշույթավորվածության բախումների, օրինակ՝ անեզակի գոյական Eltern-ից «ծնողներ» ածանցված եզակի Elternteil-ը «ծնող» նշույթավորված է ի տարբերություն սովորական եզակի-հոգնակի գոյգի՝ Kind «երեխա» - Kinder «երեխաներ»: Բնական ձևաբանության կենտրոնական խնդիրներից է բառի քերականական կարգերի օպտիմալ խորհրդանշումը⁶¹⁶:

Բնական լեզվաբանության հիմքում ընկած է այն վարկածը, որ նշանակիչի և նշանակյալի միջև կապը լիովին կամայական չէ, այլ բխում է խոսողների պահանջներից: Հատկապես բնական են պարզը, արդեն երեխայի համար մատչելի երևույթները, որոնք հաճախ են հանդես գալիս տարբեր լեզուների համաժամանակյա և տարաժամանակյա կտրվածքներում:

Բնական ձևաբանությունը տարբերակում է համակարգից անկախ և համակարգից կախյալ փոփոխություններ և մտադիր է բոլոր

⁶¹⁵ **Mayerthaler, W.**, նշվ. աշխ.: Հմմտ. . Korecky-Kröll K., նույն տեղում:

⁶¹⁶ **Dressler Wolfgang U.**, Word-Formation in Natural Morphology. In: Pavol Štekauer & Rochelle Lieber. eds. Handbook of Word-Formation Dordrecht: Springer, 2005, p. 268-271: Հմմտ. . Korecky-Kröll K., նույն տեղում:

ենթահամակարգերում հաստատել այդ սկզբունքը: Բնական ձևաբանությունը պնդում է, որ իմաստային կարգերի հարաբերական նշույթավորումը կարող է սահմանվել, և այդ նշույթավորված հարաբերությունները հնչույթային ձևով ունեն նշույթային արտացոլում: Օրինակ՝ նշույթավորված և ոչ նշույթավորված զույգերում, ինչպես եզակի (հոգնակի, ներկա) անցյալ և այլն, նշույթավորված ձևը պետք է հնչույթային ավելի մեծ ծավալ ունենա⁶¹⁷:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բնական լեզվաբանությունը լավագույնս է ներկայացնում ժամանակակից փուլում տվյալ լեզվական երևույթի նշույթավորվածության և գործածության հաճախականության (Infinitivprominenz) աստիճանը՝ ժամանակակից հայերենի անորոշը փորձենք դիտարկել նաև դեռևս Վ. Մայերթալերի, Գ. Ֆլիդլի և Բ. Վինկլերի առաջարկած մեթոդով:

5.2. Անորոշ դերբայի բնականությունը ժամանակակից հայերենում

Ինչպես վերը նշվեց, լեզվական այս կամ այն երևույթի, այս դեպքում՝ ինֆինիտիվի բնականության չափանիշներից մեկը նրա գործածության հաճախականությունն է, որը նշանակում է ինֆինիտիվ կառույցների տեսակներն ու քանակը L լեզվում կամ X տարածքում: Տարբեր լեզուներում անորոշի գործածության հաճախականության աստիճանը տարբեր է:

Ժամանակակից հայերենի անորոշը, ինչպես արդեն քանիցս նշել ենք, կարող է հանդես գալ ինչպես հոլովված, այնպես էլ իր ուղիղ հոլովաձևով: Ընդ որում՝ անորոշը ենթակայի և խնդրի գործառնություն հիմնականում հանդես է գալիս գոյականացված՝ որոշյալ հորդով: Այլ կերպ հայերենի անորոշը նշույթավորված է, որն էլ, ինչպես վերը նշեցինք, հակադարձ համեմատական է բնականությանը:

Այսպիսով, ինֆինիտիվի բնականության աստիճանը կախված է ոչ միայն նրանից, թե ինչ ստորոգական կառույցներ են ինֆինիտիվ պահանջում, այլև նրանից, թե որքանով է հոլովված ինֆինիտիվը համարվում ինֆինիտիվ, և այսպիսով որքանով է այն ոչ նշույթավորված:

⁶¹⁷ Murray R., Modern Theories of Linguistic Change: An Overview. In *History of the Language Sciences*, ed. by Sylvain Auroux, Konrad Koerner, Hans J. Niederehe, & Kees Versteegh. Berlin - New York: Mouton de Gruyter, 2006, p.23.

Հարկ է նշել, որ բնական լեզվաբանությունը համանման դեպքերը դիտարկում է որպես նշույթավորված, քանի որ գոյականը նույնպես ոչ նշույթավորված ձևով անվանական հատկանիշներ է ցուցաբերում՝

>nat (անվանական, բայական)/[անվան հատկանիշներ]⁶¹⁸.

Բացի դրանից՝ բացառված է, որ հայերենում հոլովված ինֆինիտիվները զարգացման հետագա փուլերում ծառայեն այլ դերբայների կազմությանը և այլլևս չհամարվեն ինֆինիտիվ:

Ստորև կներկայացնենք ինֆինիտիվի գործածության հաճախականության հատկանիշները և հայերենով ստուգիչ նախադասությունները (Prüfsätze):

Թեև մեր հետազոտությունը ընդհանուր առմամբ հիմնված է Մայերթալերի, Ֆլիդլի և Վինկլերի առաջ քաշած հատկանիշների վրա, սակայն ավելացնում ենք նաև հոլովված ինֆինիտիվի հատկանիշը՝ որպես նշույթավորված հատկանիշ:

1. Հատկանիշների բնութագիրը՝

Ինֆինիտիվի վերոհիշյալ հատկանիշները որոշում են նրա գործածության հաճախականությունը:

Առկա չափեզրերը (Werte) ցույց են տալիս ինֆինիտիվի հնարավոր կամ անհրաժեշտ գործածությունը՝ ըստ դասերի մեջ բաշխված ինֆինիտիվ պահանջող ստորոգական կառույցների: Էմպիրիկ հետազոտության համար ընտրվել են այդ ինֆինիտիվի համատեքստեր կազմող վերոհիշյալ դասերի նախատիպեր.

a) Հնարավոր ինֆինիտիվ կառույցների քանակը ստուգիչ նախադասություններում (յուրաքանչյուր ինֆինիտիվ բնորոշվում է „+“-ով և ստանում 1 միավոր)

b) Պարտադիր ինֆինիտիվ կառույցների քանակը (հավելյալ տեղեկատվությամբ հաղորդվող նրանց պարտադիր գործածությունը բարձրացնում է նրանց հաճախականության աստիճանը ևս 0.5 միավորով):

⁶¹⁸ **Winkler, Chr.**, Zur Entwicklung von Infinitkonstruktionen auf ihrem Weg vom Vulgärlatein in die heutigen Standardsprachen. In: Natürlichkeitstheorie und Sprachwandel. Beiträge zum internationalen Symposium 'Natürlichkeitstheorie und Sprachwandel' an der Univ. Maribor vom 13.5.-15.5. 1993. Bochum, Brockmeyer, 1995, S. 5.

ց) Պարտադիր ինֆինիտիվ կառույցների քանակը ինֆինիտիվի տրամաբանական ենթակայի և հիմնային նախադասության ենթակայի և խնդրի համընկման դեպքում: (Այս սահմանափակ պարտադիր գործածությունը նույնպես բարձրացնում է առկայության աստիճանը 0.5 միավորով):

դ) Նշույթավորված, թույլատրելի ինֆինիտիվ կառույցները ստուգիչ նախադասություններում (յուրաքանչյուր նշույթավորված անորոշը ինֆինիտիվի առկայության աստիճանը կրճատում է 0.5 միավորով)⁶¹⁹:

ե) Գոյականացված և հոլովված ինֆինիտիվների քանակը ստուգիչ նախադասություններում (յուրաքանչյուր գոյականացված և հոլովված ինֆինիտիվը կրճատում է առկայության աստիճանը 0.5 միավորով):

Ստորև ներկայացնում ենք հայերենի ստուգիչ նախադասությունները.

1. Դժվար է միշտ լռել: (Անորոշ դերբայ)
2. Կարևոր է, որ հայրս խնայում է: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)կամ Հորս խնայելը կարևոր է: (Գոյականացված ինֆինիտիվ)
3. Ջրոսնելը գեղեցիկ է: (Գոյականացված ինֆինիտիվ)
4. Նա աշխատում էր առանց մտածելու: (Նախդիր + սեռական հոլովով դրված անորոշ)
5. Պետրոսը արձակուրդ էր գնում՝ հանգստանալու համար: (Սեռական հոլովով դրված անորոշ + հետդիր)
6. Պետրոսը արձակուրդ էր գնում, որովհետև նա ուզում էր հանգստանալ: (Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)
7. Ես շատ վազելուց հոգնել եմ: (Անորոշը բացառականում)
8. Մենք այլևս ցանկություն չունենք աշխատելու: (Սեռական հոլովով դրված անորոշ)
9. Նա փորձեց շահել: (Անորոշ դերբայ)
10. Պողոսը ուզում է գիրքը գնել: (Անորոշ դերբայ)
11. Պողոսը ձգտում էր լավագույնը դառնալ: (Անորոշ դերբայ)

⁶¹⁹ **Fliedl, G./Winkler Chr.,** Infinitivprominenz im Englischen, Schwedischen und Norwegischen. In: 'Sprache und Natürlichkeit' Gedankband für Willi Mayerthaler (Hrsg. Fenk-Oczlon/Ch. Winkler) Tübingen, 2005, S. 88.

12. Պետրոսը ուզում է, որ Պողոսը գնի գիրքը: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)
13. Պետրոսը կարող է լողալ: (Անորոշ դերբայ)
14. Պետրոսը չի կարող լողալ: (Անորոշ դերբայ)
15. Դժվար է հասկանալ: (Անորոշ դերբայ)
16. Ինձ թվում է, որ նա խաբում է: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)
17. Ինձ թվում է, որ նա չի խաբում: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)
18. Թվում է, որ նա հոգնած է: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)
19. Հարկերը պետք է վճարել: (Անորոշ դերբայ)
20. Պողոսը թույլ է տալիս շանը վազել: (Անորոշ դերբայ)
21. Նա մեզ ողջույններ է ուղարկում: (Գոյական)
22. Պետրոսը լսում է երեխաների երգը: (Գոյական)
23. Պետրոսը չի լսում երեխաների երգը: (Գոյական)
24. Պետրոսը լսում էր, թե ինչպես էին երեխաները երգում: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)
25. Պողոսը մեզ տեսնում է խաղալիս: (Անկատար երկրորդ)
26. Նա դադարեց ուսանելուց: (Անորոշ ընթացական հոլովով)
27. Նա պահանջեց Մարիայից տուն գնալ: (Անորոշ դերբայ)
28. Պողոսը պահանջեց Պետրոսից կարդալ գիրքը: (Անորոշ դերբայ)
29. Պողոսը Պետրոսից պահանջեց, որ նա կարդա գիրքը: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)Բնական չէ, ավելի բնական է անորոշով տաբերակը:
30. Հայրիկս կարծում է, որ կարող է շահել: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)
31. Հայրիկս կարծում է, որ կարող է շահել: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ) (Անորոշի գործածությունը հնարավոր չէ)
32. Հայրիկս կարծում է, որ Պետրոսը շահում է: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)
33. Պետրոսը հույս ունի հռչակավոր դառնալու: (Անորոշ դերբայ՝ դրված սեռական հոլովով)
34. Պետրոսը հույս ունի, որ հռչակավոր կդառնա (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)

35. Պետրոսը հույս ունի, որ իր հայրը շուտով կառողջանա: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)

36. Պետրոսը խոստանում է հայրիկին՝ վաղը քաղաք մեկնել: (Անորոշ դերբայ)

37. Պետրոսը խոստանում է, որ վաղը կմեկնի քաղաք (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)

38. Պետրոսը ափսոսում էր ճշտապահ չլինելու համար: (Սեռական հոլովով դրված անորոշ + հետդիր)

39. Պետրոսը ափսոսում էր, որ ճշտապահ չի եղել: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)

40. Պետրոսը ներողություն խնդրեց չափազանց ուշ եկած լինելու համար: (Սեռական հոլովով դրված անորոշ + հետդիր)

41. Պողոսը ներողություն խնդրեց, որ նա չի գնել գիրքը: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)

42. Պետրոսը նրան համոզեց ջանասեր լինել: (Անորոշ դերբայ)

43. Պողոսը ինձ համոզեց, որ Պետրոսը ջանասեր է: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)

44. Նա ձևացնում է, թե կրթված է: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ):

45. Նա ձևացնում է, թե իր ծնողները հարուստ են: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ):

46. Պետրոսը ասաց, որ հիվանդ էր: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ):

47. Պետրոսը ասաց, որ Պողոսը ջանասիրաբար է սովորել (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)

48. Պետրոսը պնդում էր ծեծված լինելու մասին: (Սեռական հոլովով դրված անորոշ + հետդիր)

49. Պողոսը գիտի, որ Պետրոսը կգնի գիրքը: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)

50. Նա գիտի, թե ինչպես են շահում: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)

51. Որտե՞ղ է մայրիկը: Գնումներ է կատարում: (Դիմավոր բայ)

52. Նա առաջինն էր, որը ժամանեց: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ):

53. Դու էիր, որ ինձ այդ ասացիր: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ)

54. Դա մի մարդ է, որը ինձ այդ երբեք չի ների: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ):

55. Դա մի մարդ է, որին համոզել ինձ երբեք չի հաջողվել: (Երկրորդական նախադասություն, դիմավոր բայ):

Ինչպես կարելի է նկատել, երբեմն ստուգիչ նախադասությունները կրկնվում են, սակայն դա պայմանավորված է նրանց համար որպես մետալեզու հանդիսացող գերմաներեն նախատիպերով, որոնց հայերեն համարժեքները համընկնում են: Ստորոգական կառույցներից շատերը չեն կարող անորոշ դերբայ խնդրառել, դրա փոխարեն կազմվում են գոյականի կամ երկրորդական նախադասությունների օգնությամբ:

Փորձենք պարզել հայերենի անորոշի բնականությունը՝ ըստ Վ. Մայերթալերի, Գ. Ֆլիդլի և Բ. Վինկլերի կողմից առաջարկված գնահատման միավորների և ստուգիչ նախադասությունների համակարգի՝

Աղյուսակ 11

Ինֆինիտիվ կցում	հնարավոր ստորոգական կառույցներ	հնարավոր է	պարտադիր է	պարտադիր է հիմն. նախ. ենթակայի կամ խնդրի հետ անորոշի քոլարկվ. ենթ. համընկման դեպքում	նշույթավորված	հոլովված, գոյականացված ինֆինիտիվ
		+ 1	+ 0.5	+ 0.5	-0.5	-0.5
անդեմ ստորոգյալ	գեղեցիկ լինել	+		+		+
„DO“-կառույցներ	անել					
կարողական բայեր	կարողանալ	+	+			
Նորմատիվ բայեր	պետք է	+			+	

Normativen Operatoren						
թվացյալ կառույցներ doxastischen Operatoren	<i>թվալ</i>					
շարժման բայեր	<i>գնալ</i>					+
մտադրություն ցույց տվող ստորոգական կառույցներ	<i>ցանկանալ</i>	+		+		+
հաջողության բայեր	<i>հաջողվել</i>	+	+			
զիջական բայեր	<i>թույլ տալ</i>	+		+		
պատճառական բայեր	<i>տալ</i>	+	+			
Ընկալման, զգայական բայեր	<i>լսել տեսնել</i>					
ինքրատիվ բայեր	<i>դադարել</i>	+				+
հրամայական, հորդորական բայեր	<i>հորդորել</i>	+		+		
մտածական բայեր	<i>կարծել</i>					
սպասական բայեր	<i>հուսալ</i>	+		+		
խոստացական բայեր	<i>խոստանալ</i>	+		+		
զղջական բայեր	<i>ափսոսել</i>					+
ներման բայեր	<i>ներել</i>					+
հորդորական բայեր manipulativen Verben	<i>համոզել</i>	+		+		
խաբման բայեր	<i>կեղծել</i>					
ասացական բայեր	<i>ասել</i>					
պնդման բայեր	<i>պնդել</i>					+

իմացական բայեր	<i>գիտենալ,</i>					
նպատակի նախդիր	<i>um zu</i>					+
պատճառական նախդիր	<i>durch</i>					+
եղանակավորիչ նախդիր	<i>ohne</i>					+
հարաբերական նախադասու- թյան կրճատված ծև	<i>der erste +zu</i>					

Անորոշի գործածության հաճախականությունը և դրանով պայմանավորված բնականության աստիճանը 11,5 է, որը համարվում է ցածր:

Անորոշի բնականության ցածր աստիճանը հայերենում կարող է ունենալ հետևյալ պատճառները՝

1. Անորոշը հոլովվում է և հանդես է գալիս հետադաս դիրքում, ինչպես օրինակ շարժման բայերի հետ:

2. Անորոշը հոլովվում է, ինչպես օր.՝ նպատակի պարագայի դերում:

3. Երբեմն ընդունելի է և՛ հոլովված, և՛ չհոլովված անորոշների գործածությունը, ինչպես օրինակ՝ մտադրություն ցույց տվող, անդեմ ստորոգական կառույցների դեպքում:

4. Ինֆինիտիվից առաջացել է մեկ այլ դերբայական ձև՝ անկատար II-ը, որը նույնպես երբեմն փոխարինում է ինֆինիտիվին, ինչպես, օրինակ՝ զգացական բայերի դեպքում:

5. Որոշ եղանակավորիչ իմաստ ունեցող բայեր դիմավոր ձևեր չեն ստանում, ինչպես՝ **պետք է**:

Եզրակացություն

Ինֆինիտիվի տիպաբանական բնութագրի քննությունը հիմք է տալիս կատարելու հետևյալ եզրահանգումները.

1. Ապաժամանակյա կտրվածքով ինֆինիտիվի տիպաբանական քննությունը հանգեցնում է նրա հասկացական և քերականական կարգերի համակարգային և կառուցվածքային վերլուծությանը: Ընդ որում՝ ինֆինիտիվի հասկացական և քերականական կարգերը այս երկու տեսանկյունից տարբեր ընդգրկում ունեն: Եթե համակարգային տեսանկյունից նրանք սահմանափակվում են ժամանակայնությամբ, սեռայնությամբ, կերպայնությամբ, ապա կառուցվածքային տեսանկյունից ավելանում են դիմայնությունը և եղանակայնությունը, որոնք սերտորեն կապված են իրադրական ժամանակայնության հետ որպես թաքնված կարգեր, մյուս կողմից որպես առարկայնության հասկացական կարգեր՝ ավելանում են որոշյալությունը և սեռայնությունը:

2. Ինֆինիտիվն անցել է զարգացման որոշակի ուղի, որը տարբեր լեզուներում տարբեր լինելով՝ ունի նաև ընդհանրություններ: Ինֆինիտիվը ժամանակի ընթացքում քերականացվում է և որոշակի հակադրություններ կազմում ինչպես դիմավոր բայի, այնպես էլ բայի այլ անդեմ ձևերի հետ: Ընդ որում՝ հաճախ տեղի է ունենում նաև անդեմ ձևերի փոխհաջորդում: Ինֆինիտիվը անդեմ ձևերի համակարգում հիմնականում հակադրվում է սուպինին ու գերունդին, մասամբ նաև գերունդիվին, որոնք ժամանակի ընթացքում որպես կանոն վերածվում են կամ անփոփոխ ինֆինիտիվի, կամ գերունդային այլ քարացած ձևերի: Այլ կերպ՝ ինֆինիտիվ և այլ անդեմ ձևերի հակադրություններում թերևս ոչ նշույթավորվածը ինֆինիտիվի ուղիղ ձևն է կամ արդեն գործողության ընդհանուր բովանդակություն ունեցող քարացած այլ հոլովածները, քանի որ նշված հակադրությունները չեզոքանում են հենց վերոհիշյալ ձևերի օգտին, որի հետևանքով ստեղծվում են ինֆինիտիվի և ինֆինիտիվից սերված նոր ձևերի հակադրություններ:

Ինֆինիտիվի և դիմավոր բայի հակադրությունը ի հայտ է գալիս այն դեպքում, երբ ասույթի և անորոշի ենթակաները տարբեր են: Ինչ վերաբերում է հակադրության չեզոքացմանը, ապա այստեղ կա որոշակի տարբերություն: Եթե անորոշը հայցականի, տրականի և ուղղականի հետ կառույցները, ինչպես նաև բաղկանյալ ինֆինիտիվը փոխարինվում են դիմավոր ձևերով, որոնք իրենց մեջ ունեն միայն բայական հատկանիշներ, ապա դիմավոր ինֆինիտիվը կամ կիսաինֆինիտիվը վերածվում է մի ձևի, որն ունի և՛ բայական, և՛ անվանական հատկանիշներ:

3. Մեր կարծիքով՝ ինֆինիտիվի տիպաբանական զարգացումը տեղի է ունենում հետևյալ կերպ.

Այն որևէ հոլովով դրված բառաձևից զարգանում է որպես ինքնուրույն շարահյուսական միավոր, տեղի է ունենում հոլովական իմաստի մթագնում, այնուհետև ներթափանցում է բայական համակարգ՝ ստանալով նաև այլ քերականական կարգեր, ինչպիսիք են ժամանակի և սեռի քերականական կարգերը, որոնցով օժտված են հին հունարենի և լատիներենի ինֆինիտիվները: Որպես հակառակ գործընթաց տեղի է ունենում կամ նրա անցումը դիմավոր ձևի, ինչպես նոր հունարենում և պորտուգալերենում, կամ այն գոյականացվում է և լիովին մուտք գործելով անվանական համակարգ՝ ձեռք է բերում առկայացման, երբեմն նաև սեռի քերականական կարգեր:

4. Հայերենի անորոշը նույնպես անցել է որոշակի ուղի: Թեև նրա և անցյալ դերբայի ցուցիչը նույնն է, նրանք զարգացման բոլորովին տարբեր ուղիներ են անցել: Երկու դերբայների քերականացման փուլերի ըննությունը թույլ է տալիս նշել, որ անցյալ դերբայը ի տարբերություն անորոշի, անցել է քերականացման չորս փուլերն էլ, սակայն քերականացվել է ոչ թե որպես ինքնուրույն միավոր, այլ որպես պերֆեկտային ձևի բաղադրիչ: Անորոշի քերականացումը սահմանափակվել է միայն երեք փուլով: Լեհմանի աղյուսակի տեսանկյունից էլ դիտարկելիս նույնպես պարզ է դառնում, որ հայերենի անորոշի քերականացումը փոքր-ինչ թույլ է, քանի որ չափանիշներից մի քանիսը մնում են նույնը: Այսպես՝ եթե շարակարգային փոփոխականությունը մնում է նույնը նվազելու փոխարեն, ապա կցումը՝ աճելու փոխարեն: Կապակցումը և փոփոխականությունը, այսպիսով, թերի են տեղի ունենում, իսկ կշիռը համապատասխանում է քերականացման չափանիշներին, քանի որ թե՛ յուրացումը և թե՛ հարաբե-

րակցումը այլ միավորների հետ նվազում են: Անցյալ դերբայի քերականացումը գրեթե լիարժեք է կատարվել, քանի որ կապակցման չափանիշ հանդիսացող հարացուցայնությունն աճում է, իսկ փոփոխականության և կշռի չափանիշները՝ հարացուցային և շարակարգային փոփոխականությունը, յուրացումն ու հարաբերակցումը այլ միավորների հետ՝ նվազում:

5. Հին հայերենի անորոշը որոշակիորեն կրել է նաև հունարենի ազդեցությունը, որն ականերև է դառնում Նոր Կտակարանի թարգմանության մեջ, որը, սակայն, որևէ հետք չի թողել հայերենի անորոշի պատմական զարգացման վրա: Խոսքը հատկապես վերաբերում է ասացական բայերի հետ բացարձակ կառույցներին, ինչպես նաև աօտե «մինչ», «մինչև» շաղկապին հետևող անորոշ դերբայ, *եմ* «հարկավոր է» արժեքով, ինչպես նաև *եղեւ*-ով և *եղեւ ի*-ով կառույցներին:

6. Չնայած ժամանակակից հայերենում անորոշի հաճախ գործածությանը, նրա բնականության աստիճանը ցածր է, քանի որ անորոշը հոլովվում է և հանդես է գալիս հետադաս դիրքում, ինչպես օրինակ շարժման բայերի հետ: Բացի այդ՝ երբեմն ընդունելի է և՛ հոլովված, և՛ չհոլովված անորոշների գործածությունը, ինչպես օրինակ՝ մտադրություն ցույց տվող, անդեմ ստորոգական կառույցների դեպքում: Մյուս կողմից՝ անորոշից առաջացել է մեկ այլ դերբայական ձև՝ անկատար II-ը, որը նույնպես երբեմն փոխարինում է ինֆինիտիվին, ինչպես, օրինակ՝ զգացական բայերի դեպքում: Անորոշի բնականության ցածր աստիճանին նպաստում է նաև այն հանգամանքը, որ որոշ եղանակավորիչ իմաստ ունեցող բայեր, ինչպես՝ օրինակ՝ *սկսոք է*, միադիմի են:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. 6, Եր., 1974:
2. Աբրահամյան Ա.Ա., Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Եր., 1953:
3. Աբրահամյան Ա.Ա., Բայը ժամանակակից հայերենում, Գիրք 1, Եր., 1962:
4. Աբրահամյան Ա.Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1964:
5. Աղայան Էդ. Բ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987:
6. Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Եր., 1977:
7. Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Օգուտ բժշկութեան, Եր., 1940:
8. Այտընյան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Վիեննա, 1866, Բ:
9. Անասյան Հ.Խ. Աստվածաշունչ մատյանի հայկական բնագիրը, էջ-միածին, 1966, 11-12:
10. Անթույան Ս.Մ., Բայը և նրա խոնարհման համակարգը, Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Եր., 1972, հ. Ա:
11. Անթույան Ս.Մ., Հայերենի կրավորականի դրսևորումների պատմական զարգացումը, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 1984:
12. Ասատրյան Մ.Ե., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 2002, 432 էջ:
13. Ավետիսյան Հ.Մ., Ղազարյան Ռ. Ս., Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1992:
14. Աւետիքեան Գ., Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1815:
15. Բագրատունի Ա., Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852:
16. Բահաթրյանց Ա., Քերականություն աշխարհիկ լեզվի, Տիփսիս, 1879:
17. Բարսեղյան Հ., Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Եր., 1980:
18. Գաբրիելյան Յու. Մ., Հայերենը և նախահնդեվրոպական լեզուն, Եր., 2001:
19. Գաբրիելյան Յու. Մ., Հնդեվրոպական լեզուներում հոլովական ձևերի զարգացման խնդիրը, ԲԵՀ, 3, 2005:
20. Գագինյան Ա.Ռ., Հին հայերենի սեռական հոլովով անցյալ դերբայի կառույցի ծագման խնդիրը լեզվաբանության մեջ, Լեզու և լեզվաբանություն, «Զանգակ -97» հրատարակչություն, Եր., 2006, 1-2, էջ 37-45:
21. Գագինյան Ա.Ռ., Հին հայերենի անցյալ դերբայի զարգացման շուրջ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2007, 2, էջ 125-132:
22. Գագինյան Ա.Ռ., Անցյալ և անորոշ դերբայների քերականացման ուղիները հին հայերենում, Լեզու և լեզվաբանություն, «Զանգակ 97» հրատարակչություն, Եր., 2007, 1-2, էջ 25-32:

23. Գագինյան Ա.Ռ., Ինֆինիտիվի բնույթի հարցը անտիկ քերականություններում, Պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմի, ասպիրանտների, հայցորդների և գիտաշխատողների 53-րդ գիտաժողովի նյութերի (2007թ. նոյեմբերի 7-9), Եր., «Մանկավարժ» հրատարակչություն, 2008, էջ 362-365:

24. Գագինյան Ա.Ռ., Անորոշ դերբայի և դիմավոր բայի հակադրության զարգացման միտումները, ԲԵՀ, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2010, 130.2, էջ 61-71:

25. Գագինյան Ա.Ռ., Անորոշ դերբայի բնույթի խնդիրը հայ լեզվաբանության մեջ, Պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմի, ասպիրանտների, հայցորդների և գիտաշխատողների 54-րդ գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (2009թ. նոյեմբերի 19-21), Եր., «Մանկավարժ» հրատարակչություն, 2010, էջ 165-167:

26. Գագինյան Ա.Ռ., Ինֆինիտիվի և բայի այլ անդեմ ձևերի հակադրությունների պատմական զարգացման շուրջ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Բանասիրություն, 134. 2, Երևան, 2011թ., էջ 40-49:

27. Գագինյան Ա.Ռ., Հին հայերենի անցյալ դերբայի տիպաբանական փոփոխությունները հին ռուսերենի համարժեքների համեմատությամբ, Կանթեղ, 2011, 3, էջ 70-77:

28. Գագինյան Ա.Ռ., Հայերենի անորոշ դերբայի տիպաբանական փոփոխությունները ռուսերենի ինֆինիտիվի համեմատությամբ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2012, 1, էջ 144-154:

29. Գագինյան Ա.Ռ., Ինֆինիտիվի տիպաբանական բնութագիրն ու զարգացումը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2012, 4, էջ 200-208:

30. Գագինյան Ա.Ռ., Հայերենի անորոշ դերբայի ցուցիչի ծագումը և գործառնությունը հնդեվրոպական և նոստրատիկ այլ լեզուների համեմատությամբ, Կանթեղ, 2012թ. հ. 3 /52/, էջ 54-63:

31. Գագինյան Ա.Ռ., Ինֆինիտիվի ծագման և բնույթի հարցը ռուս և եվրոպական քերականություններում, Կանթեղ, 2012 թ., հ. 4 /53/, էջ 114-121:

32. Գագինյան Ա.Ռ., Պերֆեկտային ձևերի զարգացումը հայերենում և գերմաներենում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Բանասիրություն, 137.2, Երևան 2012թ., էջ 36-47:

33. Գագինյան, Ա.Ռ., Ինֆինիտիվի հասկացական և քերականական կարգերի կառուցվածքային և համակարգային վերլուծություն, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2013, 3, էջ 224-236:

34. Գագինյան Ա., Անորոշ դերբայի քերականացման ուղիները ընդհանուր տիպաբանության համատեքստում, Հայագիտական հանդես, 1-2, Եր., 2013, էջ 11-16:

35. Գալանոս Կղենէս, Քերականական և տրամաբանական ներածություն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ, Հռոմ, 1645:

36. Դատաստանագիրք Սմբատ Իշխանի (Փունդստաբլի), Կիլիկեան դատաստանագիրք XIII դարի, ձեռագրի համեմատությամբ լոյս ընծայեց վարդապետ Ղլտճեան, Էջմիածին, 1918:

37. Եզեկյան Լ. Հայոց լեզու, Եր., 2005:
38. Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914:
39. Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Եր., 1957:
40. Թլկուրանցի Հովհ., Տաղեր, Երևան, 1960:
41. Թումանյանց Հար., Համառոտ ստուգաբանություն հայոց աշխարհաբար լեզվի, Թիֆլիս, 1904:
42. Խաչատրյան Գ.Կ., Գրաբարի բայաձևերը ժամանակակից հայերենում, Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում, 1985, 5:
43. Խաչատրյան Գ.Կ., Գրաբարի ներգործական սեռի հարադրավոր բայերի խնդրառական արժույթը, ԲԵՀ, 2000, 1.
44. Խաչատրյան Գ.Կ., Գրաբարի վերլուծական բայերի արժույթը, Եր., 2000:
45. Կարստ Յ., Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Եր., 2002:
46. Կոստանդնուպոլսեցի Յօհ., Ջստութիւն հայկաբանութեան կամ քերականութիւն հայկական շարադրեցեալ ի Յօհաննիսէ վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցոյ, Հռոմ, 1674:
47. Կորիւն, Վարդ Մեսրոպ Մաշտոցի, Եր., 1994:
48. Համբարձումյան Վ., Լատինաբան հայերենի պատմություն, Եր., 2010, 372 էջ:
49. Համբարձումյան Վ., Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 2004, 176 էջ:
50. Հայրեններ. Քննական բնագիրը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Շ. Մնացականյանի, Երևան, 1995, 1096 էջ:
51. Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, Եր., 1975:
52. Հայոց լեզվի պատմության քրեստոմատիա: Գրաբար և միջին հայերեն, Եր., 1987:
53. Հովսեփյան Լ.Ս., Գրաբարի բառակազմությունը, Եր., 1987:
54. Հովսեփյան Լ.Ս., ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Եր., 1997:
55. Հովսեփյան Լ.Ս., Գագինյան Ա.Ռ., Անորոշ դերբայի կիրառությունը Մատթեոսի ավետարանում հունարեն բնագրի համեմատությամբ, Ջահուկյանական ընթերցումներ, Ակադեմիկոս Գևորգ Ջահուկյանի 90-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումներ (Երևան, 2010 թ., մայիսի 6-7), 2010, էջ 189-200:
56. Ղազարյան Ս.Ղ., Հայոց գրական լեզվի պատմություն, Եր., 1961:
57. Ղարիբյան Ա., Լեզվական մտածողության տարատեսակները հայերենում, ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի «Աշխատությունների ժողովածու», հ. 2, Եր., 1947:
58. Ղուկասյան Հ.Ա., Ղուկասյան Գ.Ղ., Գերմաներենի անցյալի անորոշի (INFINITIV 2) դրսևորումները բաղարկություններում, ԲԵՀ, 2000, 2:
59. Մանանդյան Հ., Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928:

60. Մարության Ա., ժամանակակից հայերենի շարահյուսության հարցեր, Եր., 2003:
61. Մանուկյան Գ.Մ., Գրաբարի նախդիրները և նրանց գործածությունը հայ պատմագրական երկերում (V-XI դարեր), Եր., 2002:
62. Մելքոնյան Հ., Աստվածաշնչի ասորերեն և հայերեն թարգմանությունների պատմությունից, էջմիածին, 1966, 11-12:
63. Մելե Ա., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1978:
64. Մելե Ա., Դասական հայերենի համեմետական քերականության ուրվագիծ, Ժնև, 1988:
65. Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 1984:
66. Մինասյան Մ., Ավետարանների լիակատար համաբարբառներ, Վիեննա, 1991:
67. Մինասյան Մ., Մատթեոսի հայերեն ավետարանի բայաձևերի և այլ բառերի հունարեն համապատասխանները, Ժնև, 2001:
68. Մխիթարյան Հ.Մ., Ակնարկներ հայերենի շարահյուսության պատմության, Եր., 1990:
69. Մկրտչյան Է.Ս., Հայցական հոլովով ենթական գրաբարում, ԼՀԳ, 1967, 6:
70. Մկրտչյան Է.Ս., Տրական հոլովով ենթական գրաբարում, ՊԲՀ, 1967, 2-3:
71. Մկրտչյան Է.Ս., Դերբայական կապակցության և դերբայական նախադասության փոխհարաբերությունը գրաբարում, ԼՀԳ, 1984, 8:
72. Մկրտչյան Է.Ս., Նախադասության կառուցվածքի առանձնահատկությունները գրաբարում, ԲԵՀ, 1997, 3:
73. Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1981:
74. Մուրադյան Ա., Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության թարգմանչի և մեկնիչի հարցը, ՊԲՀ, 1980, 3(68), էջ 68-87:
75. Մուրադյան Գ., Հունարենի ազդեցությունը դասական շրջանի թարգմանություններում, ՊԲՀ, 2005, 2(189), էջ 189-209:
76. Մուրադյան Գ., Հունաբանությունները դասական հայերենում, Երևան, 2010, 291 էջ:
77. Շահվերդյան Թ., Գրաբարի դերբայները, Ձևաբանություն և շարահյուսություն (ըստ Եզնիկ Կողբացու լեզվանյութի), 2001, էջ 36:
78. Շանիձե Ա., Հին վրացերենի քերականություն, Եր., 1983:
79. Չամչեան Մ., Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի, Շուշի, 1859:
80. Պալասանյան Ստ., Քերականություն մայրենի լեզվի, Տփլիս, 1894:
81. Պապոյան Գ., Դերբայական դարձվածի կառուցվածքային մի քանի առանձնահատկությունները, Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում, 1985, 6:
82. Պառնասյան Ն.Ա., ժամանակակից գրական հայերենի քերականական կառուցվածքի զարգացման ընթացքը, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 1984:

83. Պետրոսյան Հ.Զ., Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987:
84. Ջահուկյան Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V-XV դդ.), Եր., 1954:
85. Ջահուկյան Գ.Բ., Հայոց լեզվի պատմահամեմատական քերականության հիմունքները, ՀԳԱՏ, 1955, 1:
86. Ջահուկյան Գ.Բ., Հին հայերենի հոլովման սխեմանը և նրա ծագումը, Եր., 1959:
87. Ջահուկյան Գ.Բ., Լեզվաբանության պատմություն, հատ. 2, Եր., 1962:
88. Ջահուկյան Գ.Բ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969:
89. Ջահուկյան Գ.Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974:
90. Ջահուկյան Գ.Բ., Գրաբարի քերականության պատմություն (XVII-XIX դդ.), Եր., 1974:
91. Ջահուկյան Գ.Բ., Ժամանակակից հայերենի անդեմ բայածները («դերբայները»), ԲԵՀ, 1975, 3:
92. Ջահուկյան Գ.Բ., Խոսքի մասերի կաղապարային դասակարգումը, ԼՀԳ, 1976, 1:
93. Ջահուկյան Գ.Բ., Ստորոգումը և նրա արտահայտության միջոցները, Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում, 1985, 1:
94. Ջահուկյան Գ.Բ., Բայի կառուցվածքային բաղադրիչների իմաստային վերլուծություն, ԼՀԳ, 1986, 1:
95. Ջահուկյան Գ.Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987:
96. Ջահուկյան Գ.Բ., Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Եր., 1989:
97. Ջահուկյան Գ.Բ., Համընդհանուր լեզվաբանական տեսությունը և նախադասության անդամների ուսմունքը, ԲԵՀ, 1989, 1:
98. Ջահուկյան Գ.Բ., Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Եր., 2003:
99. Ջուղայեցի Սիմեօն, Գիրք որ կոչի Քերականութիւն, Կոստանդնուպոլիս, 1725:
100. Սալլանթեան Միքայել, Քերականութիւն գրաբառ լեզուիս Հայոց, նորակարգ ոճով ի պէտս աշակերտաց գերհռչակ ճեմարանի, Մոսկով, 1827:
101. Սարգսյան Վ.Գ., Հարակատար դերբայը հայերենում և ռոմանական լեզուներում, Ռոմանական բանասիրության արդիական խնդիրները, Եր., 2003:
102. Սաֆարյան Ս.Մ., Անցյալ դերբայով կազմված վերլուշական ժամանակները և նրանց պատմական զարգացումը հայերենում, ԲԵՀ, 2005, 1:
103. Սեբաստացի Մխիթար, Քերականութիւն գրաբարի լեզուի հայկազեան սեռի, Վենետիկ, 1730:
104. Սուքիասյան Ա.Ս., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 2004:
105. Վարդան Արեւելցի, Պատմութիւն տիեզերական, Հայոց լեզվի պատմության քրեստոմատիա: Գրաբար և միջին հայերեն, Եր., 1987:

106. Վարդապետյան Պ.Կ., Շարահյուսություն, Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Եր., 1975, հ. Բ:
107. Ուլուիդջյան Գ., «Տեառն ասելով». հունարենի բացարձակ սեռականի թարգմանությունը Բարսեղ Կեսարացու հայերեն ընագրում, ՊԲՀ, 1989, 1:
108. Абдурахманов У., Неспрягаемые глагольные формы в современных таджикском и персидском литературных языках, Душамбе, 1988.
109. Адонц Н., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915.
110. Адмони В.Г., Качественный и количественный анализ грамматических явлений, ВЯ, 1963, 4.
111. Адмони В.Г., Развитие структуры предложения в период формирование немецкого языка, Л., 1966.
112. Адмони В.Г., Исторический синтаксис немецкого языка, М., 1983.
113. Амбразас В.Я., Исторический синтаксис причастий литовского языка (автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук), Вильнюс, 1978.
114. Амбразас С.В., Имена действия (nomina actionis) в древнелитовском языке (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук), Вильнюс, 1984.
115. Андреев Н.Д., Ранне-индоевропейский праязык, Л., 1986.
116. Ахманова О.С., Панфилов В. З., Экстралингвистические и внутрилингвистические факторы в функционировании и развитии языка, ВЯ, 1963, 4.
117. Аракин В.Д. История английского языка. Учеб. пособие, 2е изд., М, 2003, 272с.
118. Барроу Т., Санскрит, М., 1976.
119. Бах А., История немецкого языка, М., 1956.
120. Белов А.И., Грамматическая система академика А. А. Шахматова.- Ученые записки Ор. Зуев. пед. инст-а, т. 3, вып.2., М., 1956.
121. Бенвенист Э., Тохарский и индоевропейский, Тохарские языки, сб. ст., М., 1959.
122. Бенвенист Э., Общая лингвистика, М., 1974.
123. Бенвенист Э., Индоевропейское именное словообразование, М., 1955.
124. Блинова Е.А., Словосочетание 'sullen + инфинитив' в средненидерландском языке, Лингвистические исследования, Л., 1970.
125. Бодуэн де Куртенэ И.А., Избранные труды по общему языкознанию, 1-2, М.1963.
126. Бокадорова Н.Ю., Французская лингвистическая традиция XVIII – начала XIX века. М., 1987.
127. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. Л.: Наука, Лен. отд-ие, 1976.
128. Будагов Р.А., Что такое развитие и совершенствование языка, М., 1977.

129. Булаховский Л.А., Исторический комментарий к русскому литературному языку, Киев, 1950.
130. Буслаев Ф.И., Историческая грамматика русского языка, М., 1959.
131. Бюлер К., Теория языка, М., 1965.
132. Васычова М.Ф., О некоторых аспектах контрастивной лингвистики, в кн. 'Общее и сопоставительное языкознание', М., 1986.
133. Виноградов В.В., Русский язык, М., 1986.
134. Вольф Е.М., Никонов Б. А., Португальский язык, М., 1965.
135. Вольф Е.М., Формирование романских литературных языков. Португальский язык, М., 1983.
136. Вольф Е.М., История португальского языка, М., 1988.
137. Гавинский М.А., К диахронической типологии инфинитива, ВЯ, 1966, 1.
138. Гавинский М.А., Возникновение инфинитива как вторичный языковой процесс, Л., 1967.
139. Гавинский М.А., Появление и утрата первичного албанского инфинитива, Л., 1970.
140. Гагинян А.Р., Тенденции развития инфинитива в армянском, немецком и русском языках, Тезисы IX Международной конференции по армянскому языкознанию. СПб.: Нестор-История, 2012, с. 45-49.
141. Голуб И.Б., Русский язык, М., 2002.
142. Горшкова К.В., Хабургаев Г. А., Историческая грамматика русского языка, Москва. 1981, 359с.
143. Георгиева В.Л., История синтаксических явлений русского языка, М., 1968.
144. Гранде Б.М., Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении, М., 1963.
145. Гранде Б.М., Введение в сравнительное изучение семитских языков, М., 1972.
146. Гухман М.М., Происхождение строя готского глагола, М.-Л., 1940.
147. Гухман М.М., Индоевропейское сравнительно-историческое языкознание и типологические исследования, ВЯ, 1957, 5.
148. Гухман М.М., Понятие системы в синхронии и диахронии, ВЯ, 1962, 4.
149. Гухман М.М., Развитие залоговых противопоставлений в германских языках, М., 1964.
150. Гухман М.М., Историческая типология и проблема диахронических констант, М., 1981.
151. Гухман М.М., Семенюк Н. Н., История немецкого литературного языка 9-14 вв., М., 1983.
152. Гухман М.М., Понятийные категории, языковые универсалии и типология, ВЯ, 1985, 3.
153. Десницкая А., Архаичные черты в индоевропейском словосложении, Язык и мышление, т. XI, М.-Л., 1948.

154. Десницкая А.В., Из истории развития категории глагольной переходности, "Памяти академика Я. В. Щербы", Л., 1951.
155. Десницкая А.В., Вопросы изучения родства индоевропейских языков М.-Л., 1955.
156. Десницкая А.В., Сравнительное языкознание и история языков, Ленинград, 1984.
157. Джаукян Г.Б., Урартский и индоевропейские языки, Ер., 1963.
158. Джаукян Г.Б., Взаимоотношения индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков, Ер., 1967.
159. Джаукян Г.Б., Общее и армянское языкознание, Ер., 1978.
160. Джаукян Г.Б., Сравнительная грамматика армянского языка, Ер., 1982.
161. Джаукян Г.Б., Универсальная теория языка, М., 1999.
162. Дресслер В. У., Об объяснительной силе естественной морфологий, ВЯ, 1986, 5.
163. Дресслер В.У., Против неоднозначности термина "функция" в "функциональных" грамматиках, ВЯ, 1990, 2.
164. Елизаренкова Т.Я., Аорист в "Ригведе", М., 1960.
165. Елизаренкова Т.Я., Грамматика ведийского языка, М., 1982.
166. Есперсен О., Философия грамматики, М., 1958.
167. Жирков Л.И., К вопросу о слове-предложении в полисинтетических языках, Язык и мышление, т. XI, М.-Л., 1948.
168. Жирмунский В.М., Введение в сравнительно-историческое изучение германских языков, М., 1964.
169. Жирмунский В.М., История немецкого языка, М., 1956.
170. Жирмунский В.М., Общее и германское языкознание, Л., 1976.
171. Жирмунский В.М., О синхронии и диахронии в языкознании, ВЯ, 1958, 5.
172. Журавлев В.К., Внешние и внутренние факторы языковой эволюции, М., 1982.
173. Журавлев В.К., Диахроническая морфология, М., 1991.
174. Зайлер Т., Инвариантность и вариативность, ВЯ, 1988, 3.
175. Зиндер Л.Р., Строева Т.В., Историческая морфология немецкого языка, Л., 1968.
176. Зыгарь Ю.В., О родстве баскского языка с кавказскими, ВЯ, 1955, 5.
177. Зыгарь Ю.В., К типологической характеристике эргативной структуры языка басков, ВЯ, 1977, 3.
178. Иванов В.В., Тохарские языки, М., 1959.
179. Иванов В.В., Историческая грамматика русского языка, М., 1964.
180. Иванов Вяч. Вс., Типология и сравнительно-историческое языкознание, ВЯ, 1958, 5.
181. Иванов Вяч. Вс., Хеттский язык, М., 1963.
182. Иванов Вяч. Вс., Общендоевропейская праславянская и анатолийская языковые системы (сравнительно-типологические очерки), М., 1965.

183. Иванов Вяч. Вс., Славянский, балтийский и раннебалканский глагол. Индоевропейские истоки, М., 1981.
184. Иванова И.П., Бурлакова В. В., Поченцов Г. Г., Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981.
185. Иллич-Свитыч В.М., Именная акцентуация в балтийском и славянском, М., 1963.
186. Иллич-Свитыч В.М., Опыт сравнения ностратических языков, 1-3, М., 1971-1984.
187. Исаченко А.В., О возникновении и развитии “категории состояния” в славянских языках, ВЯ, 1955, 6.
188. Историческая лингвистика и типология, М., 1991.
189. Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол, М., 1982.
190. Камчатнов А.М., Старославянский язык, М., 1998.
191. Карольсфельд Г.П., О переходных и непереходных глаголах, “Эргативная конструкция предложения,” М., 1950.
192. Кацнельсон С., К генезису номинативного предложения, Л., 1936.
193. Климов Г.А., Типология языков активного строя, М., 1977.
194. Климов Г.А., Принципы континентальной типологии, М., 1983.
195. Климов Г.А., Реконструкция и диахроническая интерпретация в компаративистике, ВЯ, 1988, 3.
196. Козинцева Н.А., Категория результата в современном восточно-армянском литературном языке, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի գեկուցումներ, Երևան, 1984:
197. Костецкая Е.О., Кардашевский В. И., Практическая грамматика французского языка для неязыковых вузов, М., 1997, 256с.
198. Красухин К.Г., К вопросу о соотношении индоевропейского активного и среднего залога, ВЯ, 1987.
199. Красухин К.Г., Аспекты индоевропейской реконструкции: Акцентология. Морфология. Синтаксис. М., 2004.
200. Краузе В., Тохарский язык, Тохарские языки, сб. ст., М., 1959.
201. Кривчик В.Ф., Можейко Н. С., Старославянский язык, М., 1974.
202. Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка, /морфология/, М., 1953.
203. Кузнецов П.С., Очерки по морфологии прославянского языка, М., 1961.
204. Курилович Е., Очерки по лингвистике, М., 1962.
205. Куенкян И.К., Очерки исторического синтаксиса литературного армянского языка, М., 1959.
206. Левицкий Ю.А., Боронникова Н. В., История лингвистических учений, М., 2005.
207. Лернер К.Б., К вопросу о социолингвистических условиях эволюции грамматической категории, ВЯ, 1990, 1.

208. Льюис Г., Педерсен Х., Краткая сравнительная грамматика кельтских языков, М., 1954.
209. Макаев Э.А., Сравнительная и типологическая грамматика, ВЯ, 1964, 1.
210. Макаев Э.А., Значение армянского языка для реконструкции общиндоевропейского состояния, ИФЖ, 1967, 4.
211. Маковский М. М., Системность и асистемность в языке, М., 1980.
212. Маковский М. М., Удивительный мир слов и значений, М., 1989.
213. Маковский М. М., Лингвистическая генетика, М., 1992.
214. Марр Н.Я., Грамматика древнеармянского языка, Спб., 1903.
215. Марр Н.Я., Стадия мышления при возникновении глагола “быть”, Докл. Акад. Н. СССР, 1930, 5.
216. Марр Н.Я., Грамматика чанскаго (лазскаго) языка, Спб., 1910.
217. Марр Н.Я., Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925.
218. А. Мартине, Основы общей лингвистики, М., 2004.
219. Мартиросов А.Г., Сравнительный обзор некоторых грамматических явлений древнегрузинского и древнеармянского языков, Конференция по вопросам взаимоотношения и развития языков Закавказья /тез. докл. и сообщений/, Ер., 1977.
220. Мартиросов А.Г., Сопоставительно-типологический анализ некоторых грамматических явлений древнеармянского и древнегрузинского языков, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի գեկուցումներ, Երևան, 1984:
221. Маслов Ю.С., Из истории второго причастия германских языков, Язык и мышление, т. XI, М.-Л., 1948.
222. Маслов Ю.С., К утрате простых форм претерита в германских, романских и славянских языках, в кн. “Проблемы сравнительной филологии”, М., 1964.
223. Мейе А., Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938.
224. Мейе А., Общеславянский язык, М., 1951, с. 492.
225. Мейе А., Основные особенности германской группы языков, М., 1952.
226. Меликишвили Г.А., Урартский язык, М., 1964.
227. Меликян Н.А., Порядок слов в армянском языке, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի գեկուցումներ, Երևան, 1984:
228. Меновицков Г.А., К вопросу и проницаемости грамматического строя языка, ВЯ, 1964, 5.
229. Мещанинов И.И., Основные грамматические формы эргативного строя предложения, ВЯ, 1964, 5.
230. Мразек Р., Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы, ВЯ, 1964, 3.

231. Мухин А.М., О категории падежа в современном английском языке, ВЯ, 1957, 2.
232. Панфилов В.З., Взаимоотношение языка и мышления, М., 1971.
233. Пауль Г., Принципы истории языка, М., 1960.
234. Покровская З.А., Кацман Н., Л., Латинский язык, М., 1987.
235. Поливанов Э.Д., Где лежат причины языковой эволюции, в кн. "Общее языкознание" (хрестоматия), Минск., 1987.
236. Попова З.Д., К теории падежного значения, ВЯ, 1970, 4.
237. Прокопш Э., Сравнительная грамматика германских языков, М., 1954.
238. Рамат П., Универсалии и типология, ВЯ, 1986, 2.
239. Савченко А.Н., Древнейшие грамматические категории глагола в индоевропейском языке, ВЯ, 1955, 4.
240. Савченко А.Н., Части речи и категории мышления, Ростов на Дону, 1959.
241. Савченко А.Н., Проблема происхождения личных окончаний глагола в индоевропейском языке, Ростов на Дону, 1960.
242. Савченко А.Н., Происхождение среднего залога в индоевропейском языке, Ростов на Дону, 1960.
243. Савченко А.Н., Сравнительная грамматика индоевропейских языков, М., 1974.
244. Саидов М.С., Роль причастия в развитии придаточного предложения в аварском языке, Язык и мышление, т. XI, М.-Л., 1948.
245. Саралджева Л.А., Об одной армяно-славяно-тохарской инновации, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 1984:
246. Санкидзе Л.К., К вопросу о винительном падеже в армянском языке, Конференция по вопросам взаимоотношения и развития языков Закавказья /тез. докл. и сообщений/, Ер., 1977.
247. Сахокия М.М., Посессивные конструкции и эргативность древнеармянского языка в свете проблем синтаксической типологии, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 1984:
248. Семереньи О., Введение в сравнительное языкознание, М., 1980.
249. Серебренников Б.А., Взаимосвязи языковых явлений и их исторических изменений, ВЯ, 1964, 3.
250. Серебренников Б.А., О некоторых приемах восстановления архаических черт грамматического строя языков, ВЯ, 1965, 4.
251. Серебренников Б.А., Развитие человеческого мышления и структуры языка, "Ленинизм и теоретические проблемы языкознания", М., 1970.
252. Серебренников Б.А., К проблеме отражения развития человеческого мышления в структуре языка, ВЯ, 1970, 2.
253. Серебренников Б.А., Вероятностные обоснования в компаративистике, М., 1974.
254. Серебренников Б.А., Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление, М., 1988.

255. Серебрянников Б.А., Правомерно ли имплицативные связи между элементами языка рассматривать как показатель его типа и системности? "Историческая лингвистика и типология", М., 1991.
256. Скаличка В., К вопросу о типологии, ВЯ, 1966,4.
257. Соболевский С.И., Древне-греческий язык, М.,1948.
258. Современный русский язык, под ред. Д. Э. Розенталя, М., 1979, т. 1, 318с.
259. Солнцев В.М., Типология и тип языка, ВЯ, 1978, 2.
260. Сравнительная грамматика германских языков, т. 4, М., 1966.
261. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Теория лингвистических реконструкции, М., 1988.
262. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Реконструкция на отдельных уровнях языковой структуры, М., 1989.
263. Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков. Проблема структурной общности, М., 1972.
264. Степанов Ю.С., Принцип детерминизма в современном языкознании, "Ленинизм и теоретические проблемы языкознания", М., 1970.
265. Степанов Ю.С., Методы и принципы современной лингвистики, М., 1975.
266. Степанов Ю.С., Герундивы и имена действия в древнейшем строе индоевропейского предложения, ВЯ, 1985, 6.
267. Степанов Ю.С., Индоевропейское предложение: лексические вхождения в структурные схемы, ВЯ, 1988,1.
268. Степанов Ю.С., Индоевропейское предложение, М., 1989.
269. Сятковский С.И., Некоторые вопросы типологического и сравнительно-исторического синтаксиса, ВЯ, 1963, 6.
270. Тарланов З.К., О лексико-синтаксическом изоморфизме в истории языка, ВЯ, 1989,1.
271. Теньер Л., Основы структурного синтаксиса, М., 1988.
272. Тер-Петросян Л.А., Сиро-армянские литературные связи. Автореф. Дис. На соискание ученой степени доктора филол. наук, Л. 1986.
273. Тохарские языки, св. ст., М., 1959.
274. Тромбетти А., О теории пассивного характера глагола, в. кн. "Эргативная конструкция предложения", М., 1950.
275. Тронский И.М., Очерки из истории латинского языка, М., 1953.
276. Тронский И.М., Историческая грамматика латинского языка, М., 1960.
277. Тронский И.М., Общеиндоевропейское языковое состояние, Л., 1967.
278. Туманян Э.Г., Превращение артикля в флексию дательного падежа в новоармянском языке, ВЯ, 1955, 5.
279. Туманян Э.Г., Древнеармянский язык, М., 1971.
280. Туманян Э.Г., Существует ли эргатив в индоевропейских языках ? "Proceedings of the eleventh international congress of linguistics, Bologna – Florence, 2, 1972 ”.

281. Туманян Э.Г., Структура индоевропейских имен в армянском языке, М., 1978.
282. Туманян Э.Г., О принципах структурной реорганизации индоевропейских архетипов в армянском языке, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի գեղություններ, Երևան, 1984:
283. Тупикова Н.А., Формирование категории ин-персональности русского глагола, Волгоград, 1998.
284. Уленбек Х.К., К учению о падежах, в. кн. “Эргативная конструкция предложения”, М., 1950.
285. Уленбек Х.К., Agens и Patiens в падежной системе индоевропейских языков, в. кн. “Эргативная конструкция предложения”, М., 1950.
286. Успенский Б.А., рец. Universals of language. New York, 1961. – ВЯ, 1963, 5.
287. Фридрих И., Краткая грамматика хеттского языка, М., 1952.
288. Хачикян М.Л., Хурритский и урартский языки, Ер., 1985.
289. Хроленко А.Т., Бондалетов В. Д., Теория языка, М., 2004.
290. Цхаладзе Б.А., Образование масдара в древнегрузинском языке, Тбилиси, 1984, (на груз. яз.).
291. Чиковава А.С., Несколько замечаний об эргативной конструкции, в. кн. “Эргативная конструкция предложения”, М., 1950.
292. Чиковава А.С., О двух основных вопросах изучения иберийско-кавказских языков, ВЯ, 1955,6.
293. Чиковава А.С., Об одном принципе классного спряжения в древнегрузинском глаголе, ВЯ, 1977,2.
294. Чхувианишвили Д.З., К вопросу об инфинитиве в древнегрузинском языке, Тбилиси, 1972, (на груз. яз.).
295. Шмалыгит У.Р., Эргативность в индоевропейских конструкциях со сказуемым в форме аориста меди, ВЯ, 1985,6.
296. Шмалыгит У.Р., рец. Сахокия М. М., Посессивность, переходность и эргативность. Типологическое сопоставление древнеперсидских, древнеармянских и древнегрузинских конструкций, Тбилиси, 1985, 244с., ВЯ, 1989, 3.
297. Шмидт К.Х., Типологическое сопоставление систем картвельского и индоевропейского глагола, ВЯ, 1984, 3.
298. Шустова С.В., Типы и функции понятийных категорий, Pazhuhesh-e Zabanha-ye Khareji. No. 47, Special Issue, Russian, Winter, 2009.
299. Шерва Л.В., Языковая система и речевая деятельность, Л., 1974.
300. Эргативная конструкция предложения, М., 1950.
301. Юдакин А.П., Родительный агента в та – причастных конструкциях классического санскрита, ВЯ, 1977, 2.
302. Юдакин А.П., Развитие структуры предложения в связи развитием структуры мысли, М., 1984.
303. Языкознание. Большой энциклопедический словарь, М., 1998.
304. Ярцева В.Н., Историческая морфология английского языка, М., 1960.

305. Ярцева В.Н., Исторический синтаксис английского языка, М.-Л., 1961.
306. Ярцева В.Н., Глагольные категории в инфинитиве индоевропейских языков, в кн. "Иранское языкознание", М., 1976.
307. Ярцева В.Н., Типология языков и проблема универсалий, ВЯ, 1976, 2.
308. Ярхо В.Н., Лободы В. И., Латинский язык, М., 1983.
309. Baudot D., Der Infinitiv als Marker der Progressivität im Deutschen: die so genannten Verlaufsformen, in: Der Infinitiv im Deutschen, Hrsg: Marillier, Jean-François.- Tübingen: Stauffenburg-Verl., 2005.
310. Bech G., Studien über das deutsche verbum infinitum, 1-2, København, 1955-1957.
311. Bech G., Beiträge zur genetischen indogermanischen Verbalmorphologie, København, 1971.
312. Behaghel O., Deutsche Syntax-Eine geschichtliche Darstellung, Band 1-2 (Wortklassen und Wortformen), Heidelberg, 1923-1924.
313. Benveniste E., Les infinitifs avestiques, Paris, 1935.
314. Benveniste E., La construction passive du verbe transitif, BSL, 48, 1952.
315. Birnbaum H., Typology, geneology and linguistic universals, Linguistics, 1977, 144.
316. Blom El., From root infinitive to finite sentence: the acquisition of verbal inflections and auxiliaries.- Utrecht: Landelijke Onderzoekschool Taalwetenschap [u.a.], 2003
317. Bopp Fr., Conjugationssystem der Sanskritsprache, Frankfurt am Main, 1816.
318. Brugmann K., Delbrück B., Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Bd. 4, /Syntax von B. Delbrück/, Teil 2., Strassburg, 1897.
319. Brugmann K., Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Berlin-Leipzig, 1933.
320. Buck C.D., A Grammar of Oscan and Umbrian, Boston 1904.
321. Buscha J., Der Infinitiv als Subjekt, DaF, 1988, 5.
322. Cho, Jun-Ku, Infinitivkonstruktionen im Deutschen: Sprachsystem und Sprachentwicklung seit dem 18. Jahrhundert.- Frankfurt am Main, 1999.
323. Chomsky N., Regeln und Repräsentationen: Sprache und unwußte Kenntnis, 1980. Hoffmann L., Sprachwissenschaft: ein Reader, Berlin, New York, 2000.
324. Cox C., The Armenian Version of Deuteronomy (University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies 2J, 1981, "Characteristic of the translator".
325. Cuendet G., Exactitude et adresse dans la version arménienne de la Bible- «Հանդես Ամսօրեայ», 1935:
326. Dal Ing., Kurze deutsche Syntax, Tübingen, 1966.

327. Dallmann S., Zur Konkurrenz von Infinitivgruppen und Nebensätzen in Subjektfunktion, DaF, 1990,2.
328. Deeters G., Armenisch und Südkaukasisch. Ein Beitrag zur Frage der Sprachmischung, Leipzig, 1927.
329. Deeters G., Solta G. R., V. Inglisian, Armenisch und kaukasische Sprachen, Leiden/ Köln, 1963.
330. Dentschewa E., Infinitivische Sätze mit explizitem Subjekt in der Bibelübersetzung (Neues Testament) von Wulfila: ein Versuch gotisches Idiom vor dem Hintergrund übersetzungstechnischer Entscheidungen abzugrenzen und zu charakterisieren.- 1. Aufl.- Sofia: Universitätsverl. St. Kliment Ochridski, 2007.
331. Disterheft D., The syntactic development of the infinitive in indo-european, Columbus, Ohio, 1980.
332. Dressler W., Über die Rekonstruktion der indogermanischen Syntax "Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung", Bd.85, 1 Heft, 1971.
333. Dressler W., Word-Formation in Natural Morphology. In: Pavol Štekauer & Rochelle Lieber. eds. Handbook of Word-Formation Dordrecht: Springer, 2005, p. 267-284.
334. Eberhard G., Zur Morphologie und Syntax des portugiesischen Infinitivs, in Band "Sprachwandel und seine Prinzipien", Hsg. N. Boretzky, W. Enninger, B. Jeßing, Th. Stolz, Beiträge zum 8. Bochum – Essener Kolloquium über "Sprachwandel und seine Prinzipien" vom 19.10. - 21.10. 1990 an der Ruhruniversität Bochum,1993., S. 237-254.
335. Ehrenfellner Ulr., Zur semanto-syntaktischen Differenzierung von Final und Konsekutivsatz; in: *Historische Sprachforschung (Historical linguistics)* 109, 1996, 291-308.
336. Eisenberg P. Das Verb als Wortkategorie des Deutschen. Zum Verhältnis von synthetischen und alalytischen Formen, in: Wortarten und Grammatikalisierung Perspektiven in System und Erwerb, Hsb. Clemens Knobloch, Burkhard Schaedter, Berlin, 2005.
337. Erdmann O., Untersuchungen über die Syntax der Sprache Otfriids, Erster Teil, Die Formation des Verbums in einfachen und in zusammengesetzten Sätzen, Halle, 1874.
338. Fenk-Oczlon G., Winkler Ch. (Hrsg.), Sprache und Natürlichkeit Gedenkband für Willi Mayerthaler. Tübingen, 2005.
339. Fliedl G., Natürlichkeitstheoretische Morphosyntax: Aspekte der Theorie und Implementierung, Tübingen, 1999,.
340. Fliedl G., Winkler Ch., Infinitivprominenz im Englischen, Schwedischen und Norwegischen. In: 'Sprache und Natürlichkeit' Gedankband für Willi Mayerthaler (Hrsg. Fenk-Oczlon/Ch. Winkler) Tübingen, 2005.
341. Fritz M., Grammatik und Semantik der Infinitivkonstruktionen von neuhochdeutschen *lassen*, in: Der Infinitiv im Deutschen, Hrsg: Marillier, Jean-François.- Tübingen: Stauffenburg-Verl., 2005.

342. Gaginjan A.R., Winkler Ch., Infinitivprominenz im Armenischen. Eine Analyse im Rahmen der Natürlichkeitstheorie, Klagenfurter Beiträge zur Sprachwissenschaft, Bd. 33 (2007 [2009]), Wien, 2009, 97-105.

343. Gaginyan A.R., Entwicklungstendenzen des Infinitivs im Deutschen und Armenischen, Լեզու և լեզվաբանություն, «Զանգակ -97» հրատարակչություն, 2009, 2, էջ 3-9:

344. Gärtner Eb., Zur Morphologie und Syntax des portugiesischen Infinitivs, in Band "Sprachwandel und seine Prinzipien", Hsg. N. Boretzky, W. Enninger, B. Jeßing, Th. Stolz, Beiträge zum 8. Bochum –Essener Kolloquium über "Sprachwandel und seine Prinzipien" vom 19.10. -21.10. 1990 an der Ruhruniversität Bochum, 1993.

345. Gippert J., Zur Syntax der infinitivischen Bildungen in den indogermanischen Sprachen ("The syntax of infinitival formations in the Indo-European languages"). (Europäische Hochschulschriften, 21/3), 360 pp.; Frankfurt a/M, Bern, Las Vegas: Lang 1978. *Doktor-Dissertation*, 1977.

346. Gippert J., Das Nominativ-Objekt des Infinitivs ("The nominative object of the infinitive"). *Die Slawischen Sprachen* 4 (1983), 13-24; 1983.

347. Gippert J., Ein indo-iranischer Infinitiv des Mediopassivs? ("An Indo-Iranian infinitive of the medio-passive voice?"). *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 43 (1984), 25-44; München, 1984.

348. Gippert J., Zum "prädikativen" Infinitiv ("The so-called 'predicative' infinitive"). *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung* 97 (1984), 205-220; 1984.

349. Gippert J., Verbum dicendi + Infinitiv im Indoiranischen ("Verbum dicendi + infinitive in Indo-Iranian"). *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 44 (1985), 29-57; 1985.

350. Goldbach M., Pronominalisierung bei Infinitivkomplementen im Alt- und frühen Mittelfranzösischen und im Altitalienischen. Frankfurt am Main [u.a.]: Lang, 2007.

351. Gouzeva K.A., Kostygina S.I., The Infinitive, St.-Petersburg, 2000, 320 p..

352. Greek-English New Testament, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1998.

353. Haase M., (In-) Finitivkonstruktionen. Baskisch und Romanisch, in: Infinitive. Sprachtypologische Studien, Herausgegeben von Utz. Maas, Osnabrück, 1997.

354. Hamann Corn., From syntax to discourse: pronominal clitics, null subjects and infinitives in child language, Dordrecht [u.a.], Kluwer Academic, 2002.

355. Haspelmath M., "From purposive to infinitive — a universal path of grammaticization." *Folia Linguistica Historica* 10.1-2, 1989, S. 287-310.

356. Haspelmath M., Kontrolle und Subjektausdruck bei Infinitiven und Konverben, in: Infinitive. Sprachtypologische Studien, Herausgegeben von Utz. Maas, Osnabrück, 1997.

357. Haspelmath M., Grammatikalisierung: von der Performanz zur Kompetenz ohne angeborene Grammatik. In: Krämer, Sybille & König, Ekkehard (eds.) *Gibt es eine Sprache hinter dem Sprechen?* (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft,), Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002.
358. Helbig G., Buscha J., Deutsche Grammatik, Leipzig, 1972.
359. Hirt H., Handbuch der griechischen Laut – und Formenlehre. Eine Einführung in das sprachwissenschaftliche Studium des Griechischen, Heidelberg, 1902.
360. Hirt H., Indogermanische Grammatik, Teil IV, Doppelung und Zusammensetzung, Verbum, Heidelberg, 1928.
361. Hirt H., Indogermanische Grammatik, Teil VI, Syntax I, Syntaktische Verwendung der Kasus und der Verbalformen, Heidelberg, 1934.
362. Hirt H., Indogermanische Grammatik, Teil VII, Syntax II, Die Lehre vom einfachen und zusammengesetzten Satz, Heidelberg, 1937.
363. Hoffmann L., Sprachwissenschaft: ein Reader, Berlin, New York, 2000.
364. Holtus G., Metzeltin M., Schmitt Chr., Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL), Band / Volume II,1, Latein und Romanisch. Historisch-vergleichende Grammatik der romanischen Sprachen. Le latin et le roman. Grammaire historico-comparative des langues romanes, Tübingen, Niemeyer, 1996.
365. Holvoet Ax., Complex (bi-causal) passives in Latvian and Lithuanian and their connection with the nominative object. Kai kurios lietuvių ir latvių kalbu neveikiamosios rūšies ypatybės ir jų ryšys su objekto vardininku (Santrauka).; in: Baltistica 33, 1998, 233-242.
366. Holvoet Ax., Infinitive clauses in Latvian; in: Linguistica Baltica: an international review of Baltic linguistics 5-6, 1996-1997, 69-80.
367. Humboldt W., Über die Sprache, Tübingen, 1994.
368. Jeffers R. J., Remarks on indo-european infinitives, Language, vol. 51, 1, 1975.
369. Jensen H., Altarmenische Grammatik, Heidelberg, 1959.
370. Jinbachian M.M., Les techniques de traduction dans la Genese en armenienne classique, Lisabonne, 1998.
371. Jolly J., Geschichte des Infinitivs im Indogermanischen, München 1873.
372. Jung W., Deutsche Grammatik, Leipzig 1968, 518. S.
373. Junghanns U., Syntaktische und semantische Eigenschaften russischer finaler Infinitiveinbettungen. München: Sagner, 1994.
374. Karst J., Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, Strassburg, 1901.
375. Keydana G., Absolute Konstruktionen in altindogermanischen Sprachen; in: Historische Sprachforschung (Historical linguistics) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997.

376. Keydana G., Aspekt im älteren Litauischen; in: *Linguistica Baltica: an international review of Baltic linguistics* 7, 1998, 119-145.
377. Kienle R., Historische Laut- und Formenlehre des Deutschen, Tübingen, 1960, S. 326.
378. Klingenschmitt G., Das altarmenische Verbum, Wiesbaden, 1982.
379. Koruda S., Zum System der Partizip II-Konstruktion im Althochdeutschen; in: *Sprachwissenschaft* 22/3, 1997, 287-307.
380. Koruda S., Die historische Entwicklung der Perfektkonstruktionen im Deutschen, Hamburg, 1999.
381. Kotin M. L., Die analytischen Formen und Fügungen im deutschen Verbalssystem: Herausbildung und Status (unter Berücksichtigung des Gotischen); in: *Sprachwissenschaft* 22/4, 1997, 479-500.
382. Krämer S., Synchrone Analyse als Fenster zur Diachronie: die Grammatikalisierung von werden + Infinitiv. München: LINCOM Europa, 2005.
383. Krasuchin K.G., Studien zu den Beziehungen zwischen protoindoeuropäischen Verben und Nomina; in: *Indogermanische Forschungen: Zeitschrift für Indogermanistik und allgemeine Sprachwissenschaft* 101, 1996, 47-72.
384. Lee Jeong-Hoon, The „have“ perfect in Old English: How closed was it to the Modern English perfect? *Studies in the History of the English Language: A Millennial Perspective* herausgegeben von Donka Minkova, Robert P. Stockwell, Donka Minkova, Berlin, 2002.
385. Lehmann W.P., On earlier stages of the indo-european nominal inflection, *Language*, vol. 34, 2, 1958.
386. Lohmann J., Ist das idg. Perfektum nominalen Ursprungs? *KZ*, 64, 1937, S. 42-61.
387. Löwe G., Griechisches Lehrbuch, Berlin, 1972.
388. Lyonnet St., *Le parfait en arménien classique*, Paris, 1933.
389. Mayerthaler W., *Morphologische Natürlichkeit*, 1981, Wiesbaden: Athenaion (= *Linguistische Forschungen* 28).
390. Mayerthaler W., Fliedl G., Winkler Ch., *Infinitivprominenz in europäischen Sprachen. Teil I: Die Romania (samt Baskisch)*. Tübingen, 1993.
391. Mayerthaler W., Fliedl G., Winkler Ch., *Infinitivprominenz in europäischen Sprachen. Teil II: Der Alpen-Adria-Raum als Schnittstelle von Germanisch, Romanisch und Slawisch*. Tübingen, 1995.
392. Mayerthaler W., Fliedl G., Winkler Ch., *Lexikon der Natürlichkeitstheoretischen Syntax und Morphosyntax (Auszug)*. In: *Papiere zur Linguistik*, Nummer 55 (Heft 2/1996), erschienen 1997.
393. Mayerthaler W., Fliedl G., Winkler Ch., *Lexikon der Natürlichkeitstheoretischen Syntax und Morphosyntax*. Tübingen, 1998.
394. Mayerthaler W., Fliedl G., Winkler Ch., *Infinitivprominenz in europäischen Sprachen: Deutsch, Niederländisch und Dänisch im Vergleich*. In:

Festschrift für Heinz Dieter Pohl zum 60. Geburtstag (Hrsg. Peter Arnreiter et al.), Wien. 2002.

395. Mariès L., Sur la formation de l'aoriste et des subjonctifs en -c- (-3-) en arménien, REA, 1930, t. X, fasc. 2.

396. Marillier J., Der Infinitiv im Deutschen-Tübingen. 2005.

397. Meier-Brügger M., Fritz M., Mayrhofer M., Indogermanische Sprachwissenschaft, Berlin, 2012.

398. Meillet A., Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1903.

399. Meillet A., Vaillant A., Grammaire de la langue serbo-croate, Paris, 1924.

400. Meillet A., Etudes de linguistique et de philologie arméniennes, Lisbonne, vol. 1, 1962.

401. Mensching G., Infinitive constructions with specified subjects: a syntactic analysis of the Romance languages, Oxford [u.a.], Oxford Univ. Press, 2000.

402. Milewski T., Voraussetzungen einer typologischen Sprachwissenschaft, Linguistics, 59, 1970.

403. Minassian M., Emplois du participe en – EAL en arménien classique, Annual of Armenian Linguistics, vol. 1, 1980.

404. Moskalskaja O. J., Deutsche Sprachgeschichte, M., 1977. 278S.

405. Murray R., Modern Theories of Linguistic Change: An Overview. In History of the Language Sciences, ed. by Sylvain Auroux, Konrad Koerner, Hans J. Niederehe, & Kees Versteegh. Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 2006.

406. Naumann H., Kurze historische Syntax der deutschen Sprache, Starssburg, 1915.

407. Nübling D., Dammel A., Duke J., Szczepaniak R., Historische Sprachwissenschaft des Deutschen, Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels, Tübingen, 2006.

408. Patri S., Transposition de fonctions, supplétisme et intégration paradigmaticque: L'aoriste mixte du slave; in: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris 1996, 223-248.

409. Paul H., Mitzka W., Mittelhochdeutsche Grammatik, Tübingen, 1959.

410. Pedersen H., Neues und Nachträgliches, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, Bd. 40, 1907, S. 148-157.

411. Rostarguyeva T. A., A History of English, M., 1983.

412. Rix H., Historische Grammatik des Griechischen, Laut und Formenlehre, Darmstadt, 1976, 298 S..

413. Rivas J., Ergativity and transitive gradients in the accusative and infinitive construction: a cross-linguistic typological approach. Santiago de Compostela, Univ. de Santiago de Compostela, 2000.

414. Saradjeva L., An Armeno-Slavo-Tokharian Innovation, AAL, vol.3, 1982.
415. Schaeffer J., The interpretation of root infinitives and bare nouns in child language. Cambridge, Mass., MIT, Dep. of Linguistics, 1997.
416. Schecker M., Kohls G., Der Infinitiv als default-Form bei aphasischem Agramatismus, in: Der Infinitiv im Deutschen, Hrsg: Marillier Jean-François. Tübingen, Stauffenburg-Verl., 2005.
417. Schendels E. J., Deutsche Grammatik, Moskau, 1979.
418. Schleicher A., Zur vergleichenden Sprachgeschichte, Bonn, 1848.
419. Schlobinsky P., Krallé J., Über die sog. Jiānyǔjù- Konstruktion im Chinesischen, in: Infinitive. Sprachtypologische Studien, Herausgegeben von Utz. Maas, Osnabrück, 1997.
420. Schmalstieg W., A note on the Armenian dative-locative endings -um, -oy and -oj, AAL, vol.3, 1982.
421. Schmalstieg W. R., A syntactic comparison of old Armenian and Lithuanian: The case of the passive participles. Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 1984:
422. Schmalstieg W. R., A lithuanian historical syntax, Columbus, Ohio, 1988.
423. Schröder Yoh., Thesarius linguae armenicae, antiquae et hodernae, Amsterdam, 1711.
424. Sgall P., Die Sprachtypen in der klassischen und der neueren Typologie, Linguistics, 144, 1975.
425. Smirnitsky A. I., Essentials of russian grammar, M., 1975.
426. Solms H., Wegera K., Frühneuhochdeutsche Grammatik, Tübingen, 1993.
427. Stampe D., The acquisition of phonetic representations. In: Papers from the 5th Regional Meeting, Chicago Linguistic Society 1969, p. 443-454.
428. Starke G., Prädikative Adjektive mit Ergänzungssätzen und Infinitivgruppen, DaF, 1988,1.
429. Starke G., Lexikalisch-semantische Felder und valenzbedingte Infinitivkonstruktionen, DaF, 1989, 3.
430. Stempel R., Die infiniten Verbalformen des Armenischen, Frankfurt am Main, Bern, New-York, 1983.
431. Stempel, Reinhard, Aspekt und Aktionsart, Tempus und Modus: Zur Strukturierung von Verbalsystemen; in: Indogermanische Forschungen: Zeitschrift für Indogermanistik und allgemeine Sprachwissenschaft 103, 1999, 23-44.
432. Tesnière L., Éléments de syntaxe structurale, Paris, 1959.
433. Teuber Ol., Analytische Verbformen im Deutschen, Synax-Semanitk-Grammatikalisierung, Hildesheim, 2005.

434. Tyroller H., Nachruf auf Willi Mayerthaler. In: Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, LXX. Jahrgang, Heft 1, 2003.
435. Thümmel W., Infinitivsubstitute in den Balkansprachen – ein Fall von Kongruenz, in: Infinitive. Sprachtypologische Studien, Herausgegeben von Utz. Maas, Osnabrück, 1997.
436. Tibor K., Subjektselektion bei Infinitiven, in: Der Infinitiv im Deutschen, Hrsg: Marillier, Jean-François.- Tübingen: Stauffenburg-Verl., 2005.
437. Trost K., Die Perfektperiphrase im Altkirchenslavischen und Altarmenischen – Ein Beitrag zur vergleichenden Syntax, IF, 73 Band, 1968, Heft ½.
438. Uhlenbeck H. K., Agens und Patiens im Kasussystem der indogermanischen Sprachen. „Indogermanische Forschungen“, Bd. 12, 1901Valentin P., Wieviel Infinitiv braucht das Deutsche? in: Der Infinitiv im Deutschen, Hrsg: Marillier Jean-François. Tübingen, 2005.
439. Vañó-Cerdá Ant., Die Verbindung *ist* + Part. Prät. als Perfektum passivi im (Alt)Hochdeutschen; in: *Sprachwissenschaft* 22, 1997, 221-286.
440. Vogt H., Les formes nominales du verbe arménien, Norsk Tidsskrift for Sprongvidenskap, 8, pp. 5-70.
441. Voyles B., The infinitive and participle in indo-european: a syntactic reconstruction, Linguistics, 58, 1970.
442. Vanséveren S., Questions sur l' infinitiv arménien, AAL, vol.18, 1997.
443. Weitenberg J., Infinitive and participle in Armenian, AAL, vol.7, 1986, p.1-26.
444. Weitenberg J. Linguistic Continuity in Armenian Hellenizing Texts, Le Museon, t. 110, fasc. 3-4, 1997.
445. Werner Ab., Grammatikalisierung und Reanalyse: Einander ausschließende oder ergänzende Begriffe? Folia Linguistica Historica, XIII/1-2, 1992, p. 7-26.
446. Wiklund Ann., The syntax of tenselessness: tense, mood, aspect-agreeing infinitivals. Berlin [u.a.]: Mouton de Gruyter, 2007.
447. Winkler Chr., Zur Entwicklung von Infinitkonstruktionen auf ihrem Weg vom Vulgärlatein in die heutigen Standardsprachen. In: Natürlichkeitstheorie und Sprachwandel. Beiträge zum internationalen Symposium 'Natürlichkeitstheorie und Sprachwandel' an der Univ. Maribor vom 13.5.-15.5. 1993. Bochum, Brockmeyer, 1995.
448. Wiemer B., Pragmatical inferences at the threshold to grammaticalization . The case of Lithuanian predicative participles and their functions. in: *Linguistica Baltica: an international review of Baltic linguistics* 7, 1998, 229-243 .
449. Wurmbrand S., Infinitives: restructuring and clause structure - Berlin [u.a.]: Mouton de Gruyter, 2001.

Էլեկտրոնային աղբյուրներ՝

1. Acosta D., Have + perfect participle in romance and english: synchrony and diachrony (A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of Cornell University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy), Cornell University, 2006, 241 p. <https://dspace.library.cornell.edu/bitstream/1813/2929/1/finaldiss.pdf>
2. Bay S., Sprachwandel und Diffusion. https://www.wiwi.hu-berlin.de/professuren/vwl/fw/dissertations/Seminararbeiten/Oekonomie_und_Sprache/Wintersemester_2009_-_2010/Sascha_Bay-_Sprachwandel_und_Diffusion
3. Eintrag über das Litauische in der Enzyklopädie des europäischen Ostens/Universität Klagenfurt. <http://www.uni-klu.ac.at/eoo/Litauisch.pdf>.
4. Haspelmath M., On directionality in language change with particular reference to grammaticalization. <http://www.staff.eva.mpg.de/~haspelmt/Directionality.pdf>
5. Kümmel M. J. Litauisch. <http://www.indogermanistik.uni-freiburg.de/seminar/pers/kuemmel/umat/litauisch>
6. Korecky-Kröll K., Der Erwerb der Nominalmorphologie bei zwei Wiener Kindern: Eine Untersuchung im Rahmen der Natürlichkeitstheorie, DISSERTATION, Universität Wien, 2011. http://othes.univie.ac.at/18955/1/2011-12-27_9301969.pdf
7. Lehmann Ch., Grammaticalization: synchronic variation and diachronic change, *lingua e stile*, 20, 1985, 303-318. christianlehmann.eu/publ/syn_dia.pdf
8. Novum testamentum (graece), Electronical edition prepared by the Center for Computer Analysis of Texts at the University of Pennsylvania (CCAT); TITUS version by J. Gippert, Frankfurt, November 1996 / 28.2.1998 / 30.6.1998 / 1.6.2000 / 19.4.2002 / 29.1.2005 / 9.12.2008
9. Novum testamentum (armeniace), On the basis of the eBible edition by Hovhannēs Zōhrapēan, Astowacašownc^c matean hin ew nor ktakaranac^c, Venetik, 1805 (theso-called Zohrab-Bible) entered by H. Palanĵian, J. Gippert, D. Čitunašvili, N. Čanĉlaʒe, München 1991-1992 / Frankfurta/M/ Tbilisi, 2003-2004; TITUS version by J. Gippert, Frankfurta/M, November 1996/ 28.2.1998 / 20.6.1998 / 12.2.2000/ 1.6.2000/ 28.8.2002/ 30.5.2004/ 28.10.2007/ 9.12.2008
10. <http://christianlehmann.eu/ling/wandel/index.html>
11. <http://titus.uni-frankfurt.de/indexe.html>
12. <http://titus.uni-frankfurt.de/didact/idg/germ/gotverb.html>
13. <http://www.uni-klu.ac.at/eoo/Litauisch.pdf>.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	3
Գլուխ I. Ինֆինիտիվի ծագման և բնույթի հարցերը (պատմական ակնարկ, անտիկ շրջանից մինչև մեր օրերը).....	5
1.1. Ինֆինիտիվի ծագման և բնույթի հարցը անտիկ քերականություններում	5
1.2. Ինֆինիտիվի ծագման և բնույթի հարցը եվրոպական և ռուս քերականություններում.....	11
1.3. Անորոշ դերբայի ծագման և բնույթի հարցը հայ լեզվաբանության մեջ	18
Գլուխ II. Ինֆինիտիվի տիպաբանական բնութագիրը և զարգացումը	26
2.1. Ինֆինիտիվի հասկացական և քերականական կարգերի կառուցվածքային և համակարգային վերլուծություն	26
2.2. Ինֆինիտիվի հակադրությունները բայական համակարգում	40
2.2.1. Ինֆինիտիվի և բայի այլ անդեմ ձևերի հակադրությունները և նրանց զարգացումը	40
2.2.2. Ինֆինիտիվի և դիմավոր բայի հակադրությունները և նրանց զարգացումը	52
2.3 Ինֆինիտիվի տիպաբանական զարգացումը	68
Գլուխ III. Անորոշ և անցյալ դերբայների նախնական գործառնությունն ու այլ լեզուներից կրած նրանց հնարավոր ազդեցությունները.....	78
3.1. Հայերենի անորոշ և անցյալ դերբայների ցուցիչի ծագումը և գործառնությունները ընդհանուր տիպաբանության համատեքստում	78
3.2. Հին հայերենի սեռական հոլով + անցյալ դերբայ կառույցի ծագման խնդիրը	88

3.3. Անորոշ դերբայով կառույցների հնարավոր ազդեցությունները հին հունարենից	110
--	-----

Գլուխ IV. Հայերենի անցյալ և անորոշ դերբայների քերականացման ուղիները ընդհանուր տիպաբանության համատեքստում	141
4.1. Քերականացման փուլերը և չափանիշները	141
4.2. Հայերենի անցյալ դերբայի քերականացման ուղիները ընդհանուր տիպաբանության համատեքստում	147
4.3. Հայերենի անորոշ դերբայի քերականացման ուղիները ընդհանուր տիպաբանության համատեքստում	177

Գլուխ V. Ժամանակակից հայերենի անորոշ դերբայը բնական լեզվաբանության տվյալների լույսի ներքո	201
5.1 Բնական լեզվաբանության սկզբունքները	201
5.2 Անորոշ դերբայի բնականությունը ժամանակակից հայերենում	205

Եզրակացություն	213
-----------------------------	------------

Գրականություն	216
----------------------------	------------

ԱՐՄԻՆԵ ԳԱԳԻՆՅԱՆ
ԻՆՖԻՆԻՏԻԿԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Է. Ճանճապանյան
Սրբագրիչ՝ Ն. Կ. Ղազարյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Օ. Ղ. Թերզյանի

Պատվեր՝ 33: Տպաքանակ՝ 100:
Գինը՝ պայմանագրային:

«Նաիրի» հրատարակչության տպագրատուն
Երևան-9, Իսահակյան 28